

Міжнародний бестселер

Розмови з незнайомцями

Малкольм
Гладвелл

Книга року за версією «Файненшіал таймз»,
«Чикаго триб'юн» і «Детройт фрі прес»

Міжнародний бестселер

Розмови з незнайомцями

Малкольм
Гладвелл

Книга року за версією «Файненшіал таймз»,
«Чикаго триб'юн» і «Детройт фрі прес»

Майкл Гладвелл

РОЗМОВИ З НЕЗНАЙОМЦЯМИ

Що слід знати про людей, яких ми не
знаємо

Зміст

[Передмова автора](#)

[Вступ. «Вийдіть з машини!»](#)

[ЧАСТИНА ПЕРША. ШПИГУНИ І ДИПЛОМАТИ: ДВІ ЗАГАДКИ](#)

[Розділ перший. Помста Фіделя Кастро](#)

[Розділ другий. Знайомство з фюрером](#)

[ЧАСТИНА ДРУГА. АПРІОРНА ПРАВДА](#)

[Розділ третій. Королева Куби](#)

[Розділ четвертий. Юродивий](#)

[Розділ п'ятий. З матеріалів справи: хлопчик у душовій](#)

[ЧАСТИНА ТРЕТЯ. ПРОЗОРИСТЬ](#)

[Розділ шостий. Облудність «Друзів»](#)

[Розділ сьомий. Коротке пояснення справи Аманди Нокс](#)

[Розділ восьмий. Практична ситуація: студентська вечірка](#)

[ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА. УРОКИ](#)

[Розділ дев'ятий. ХШМ: коли незнайомиць — терорист](#)

[ЧАСТИНА П'ЯТА. КОНТЕКСТ](#)

[Розділ десятий. Сильвія Плат](#)

[Розділ одинадцятий. Експерименти в Канзас-Сіті](#)

[Розділ дванадцятий. Сандра Бланд](#)

[Подяки](#)

[Примітки](#)

[Про автора](#)

Гремові Гладвеллу (1934–2017)

Передмова автора

Багато років тому батьки приїхали до мене у Нью-Йорк, і я вирішив оселити їх у «Мерсері». То був такий собі жарт з мого боку. «Мерсер» — фешенебельний готель, де зупиняються багаті та знамениті. Мої батьки — особливо тато — такими речами не цікавилися. Тато не дивився телевізор, не ходив до кіно, не слухав популярної музики. Про журнал «Піпл», тобто «Люди», він би подумав, що то антропологічне видання. Він був фахівцем у трьох конкретних царинах: математика, садівництво й Біблія.

Я прийшов забрати батьків на вечерю і спитав у тата, як минув його день.

— Пречудово! — відповів він.

Виявилося, що вдень він розговорився з якимсь чоловіком у фое готелю. Дуже в дусі мого батька: він любив розмовляти з незнайомцями.

— І про що ви балакали? — спитав я.

— Про садівництво!

— А як його звали?

— О, гадки не маю. Але повсякчас підходили люди і просили його сфотографуватися з ними чи розписатися на папірці.

Якщо ці рядки читає якась голлівудська зірка і пригадує, що багато років тому спілкувалася з бородатим англійцем у фое «Мерсеру» — будь ласка, напишіть мені.

А для всіх інших нехай це буде уроком. Іноді найліпші розмови з незнайомцями — ті, після яких незнайомиць лишається незнайомцем.

Вступ

«Вийдіть з машини!»

1

У липні 2015 року молода афроамериканка Сандра Бланд¹ їхала з рідного Чикаго до маленького містечка Прері-В'ю на півдні від Г'юстона у Техасі. Вона мала співбесіду в Університеті сільського господарства і техніки Прері-В'ю, який кілька років тому закінчила. Сандра була висока на зріст, з прикметною зовнішністю і примітним характером. За навчання вона належала до сестринства Сигма-Гамма-Ро і грала у маршовому оркестрі. Сандра була волонтеркою і допомагала літнім людям, а ще постила короткі мотиваційні відео на ютубі на каналі «Говорить Санді». Часто вона починала відео зі слів: «Доброго ранку, мої чарівні королі й королеви».

Сьогодні я дякую Богові та славлю Його ім'я². О так, дякую, і не лише за те, що сьогодні мій день народження, а й за зростання Йому дякую, дякую Йому за все, що Він зробив для мене цього року. На двадцять восьмому році земного життя я оце озираюся назад, на все, що Він мені показав. Хай навіть і помилок я накоїла, і накосячила, але Бог мене любить, і я хочу сказати вам, мої королі й королеви, що вас Бог теж любить.

Роботу в університеті Бланд отримала. Вона була в піднесеному гуморі, мала плани паралельно вчитися на магістра політичних наук. Десятого липня вона поїхала з університету по харчі, і щойно виїхала на трасу біля університетського містечка, як її зупинив патрульний. Його звали Браян Енсинія. Він був білий, чорнявий і мав тридцять років. Також Енсинія був ґречний — принаймні попервах. Він заявив, що Сандра перестроїлася в інший ряд, не просигналізувавши про це. Почав ставити питання. Сандра почала відповідати, а тоді закурила, й Енсинія попросив її загасити цигарку.

Подальшу розмову зафіксувала камера спостереження, і в тому чи іншому вигляді її кілька мільйонів разів переглянули на ютубі³.

Бланд: Я в своїй машині, чого це мені не можна курити?

Енсинія: Ну то можете вийти з машини.

Бланд: А можу і не виходити.

Енсинія: Вийдіть з машини.

Бланд: А чого б це я мала...

Енсинія: Вийдіть з машини!

Бланд: Ні, ви не маєте такого права. Не маєте права.

Енсинія: Вийдіть з машини.

Бланд: Ви не маєте такого права. Ви не маєте права на це.

Енсинія: Маю. Виходьте, бо відберу права.

Бланд: Я відмовляюся з вами розмовляти, крім як для ідентифікації моєї особи...
(говорять водночас, не розібрати) ...заберете права, бо перестроїлася в інший ряд без сигналу?

Енсинія: Виходьте, бо відберу права. Це наказ. Виходьте з машини, бо заберу права.

Бланд: Так, усе, я дзвоню адвокату.

Бланд і Енсинія сперечаються так довго, що аж незручно. Наростають емоції.

Енсинія: Я тебе зараз звідти витягну. (Тягнеться у вікно машини).

Бланд: Ти мене тягнеш з моєї машини? Ти ба!

Енсинія (викликає підмогу): 2547.

Бланд: Ну давай! Давай!

Енсинія: Даю! (Хапає Бланд).

Бланд: Ану не чіпай мене!

Енсинія: Вилізай з машини!

Бланд: Не чіпай мене! Не чіпай! Я не арештована, ти не маєш права витягати мене з машини!

Енсинія: Тепер арештована!

Бланд: Арештована? Та за що? За що, га? За що?

Енсинія (в рацію): 2547, автострада FM1098. (Нерозбірливо). Пришліть підмогу. (До Бланд). Вилізай з машини! Взяла і вилізла!

Бланд: За що мене затримують? Ти мені хочеш вгатити штраф, бо я...

Енсинія: Я сказав, вийшла з машини!

Бланд: За що мене затримують? Ти відчинив...

Енсинія: Виконуй наказ. Я тебе зараз звідти витягну.

Бланд: Ти погрожуєш витягнути мене з моєї власної машини?

Енсинія: Вийди з машини!

Бланд: А потім (не розібрати, говорять водночас) мене?

Енсинія: Зараз шокером отримаєш! Вилізай! Негайно! (Дістає шокер і спрямовує на Бланд).

Бланд: Ого! Ох ти ж! (Виходить з машини).

Енсинія: Вийшла! Взяла і вийшла! Негайно!

Бланд: Бо перестроїлася без сигналу? Ти отаке коїш, бо я перестроїлася без сигналу?⁴

Бланд затримали й арештували. За три дні вона вкоротила собі віку в камері.

2

Історія Сандри Бланд припала на дивний період у громадському житті Америки.

Цей період почався наприкінці літа 2014 року, коли у Фергюсоні, що в штаті Міссурі, поліціант застрелив вісімнадцятирічного чорношкірого юнака на ім'я Майкл Браун⁵. Той буцімто украв у крамниці коробку сигар. Протягом наступних кількох років сталася ще низка гучних історій про насильство поліції щодо чорних. По всій країні почалися протести і заворушення. Народився цілий громадський рух, «Black Lives Matter» — «Чорні життя теж важливі». Якийсь час про нього говорила ціла Америка. Може, ви навіть пригадаєте ще кілька таких історій з новин. У Балтиморі чорний юнак Фредді Грей був арештований за носіння кишенькового ножа і впав у кому просто в поліційному фургоні. Під Міннеаполісом чорного молодика на ім'я Філандо Кастиле зупинила поліція і навіть вистрелила в нього сім разів, коли Кастиле надав посвідчення особи. В Нью-Йорку до Ерика Гарнера, теж чорного, який буцімто незаконно торгував цигарками, підійшла група поліціантів, зав'язалася бійка, і Гарнер у ній задихнувся і помер. У Норт-Чарлстоні (Південна Кароліна) чорного на ім'я Волтер Скотт зупинили за непрацюючу задню фару, він вибіг з машини й отримав від білого поліціанта кулю у спину. Скотт загинув 4 квітня 2014 року, і Сандра навіть розповіла про нього на своєму каналі⁶.

Доброго ранку, мої чарівні королі й королеви. Я не расистка. Я виросла у Вілла-Парку, штат Іллінойс. Я була єдиною чорною дівчиною в нашій групі чирлідерок... Чорні люди, ви не станете успішними в цьому світі, поки не навчитеся працювати з білими. Я хочу, щоб білі зрозуміли, що ми, чорні, стараємося щосили... і що ми просто не можемо стриматися, коли стикаємося з такими ситуаціями і бачимо, що життя чорних нічого не важить. Якщо вам цікаво, чого це він тікав, то, чорт забирай, подивіться новини: можна стояти собі на місці та здатися копам, а вони все одно тебе пристрелять⁷.

За три місяці загинула і вона.

«Розмови з незнайомцями» — це моя спроба зрозуміти, що сталося того дня на узбіччі сільської дороги в Техасі.

Нащо я написав книжку про те, як патрульний зупинив машину, а вийшла біда? Бо мене аж ніяк не задовольнило обговорення, яке постало з тих історій. Одні обговорювали расистський аспект подій і дивилися на них, ніби з висоти пташиного польоту. Інші озброїлися збільшувальним склом і вивчали кожнісіньку конкретну деталь. А який був той поліціант? А що саме він зробив? Одні за лісом не бачили дерев, інші за деревами не бачили лісу.

Обидві сторони були праві, кожна по-своєму. Упередження й некомпетентність узагалі пояснюють багато проблем у соціальному житті США. Але до яких наслідків призводять такі діагнози, крім хіба що обіцянок наступного разу старатися краще? Є погані копії, є упереджені копії. Консерватори більше люблять пояснювати все першим варіантом, ліберали — другим, а в результаті сторони не чують одна одну. Поліція і далі вбиває людей по всій країні, але в новинах про це вже немає такого розголосу. Мабуть, американці вже і призабули, хто така та Сандра Бланд. Минуло трохи часу, і ми забули про ті суперечності й рушили далі.

Але я забувати не хочу.

3

У шістнадцятому столітті нації і держави Європи змагалися десь у сімох десятках воєн. Данці воювали зі шведами, поляки — з тевтонськими лицарями. Османи билися з венеційцями. Іспанці — з французами тощо. Якщо і була якась система в цих ненастанних конфліктах, то полягала вона в тому, що билися здебільшого сусіди з сусідами. Воювали з тими, хто давно жив просто за найближчим кордоном, — чи, як варіант, війна точилася в межах власних кордонів: такою була Османська громадянська війна 1509 року. Протягом людської історії зіткнення — ворожі й не дуже — рідко мали місце між незнайомцями. Ті, з ким стрічалися і билися, вірили в того самого Бога, так само будували міста, воювали такою самою зброєю і за тими самими правилами.

Але найкривавіший конфлікт шістнадцятого сторіччя став винятком з цих правил. Коли іспанський конкістадор Ернан Кортес зустрівся з правителем ацтеків Монтесумою II, вони один про одного не знали нічого⁸.

Кортес висадився в Мексиці в лютому 1519 року і почав повільно просуватися вглиб країни, до ацтекської столиці — міста Теночтитлан. Коли військо Кортеса прибуло до міста, Теночтитлан їх вразив. То було величне видовище: Теночтитлан перевершував усі міста, які Кортес і його люди бачили в Іспанії. То було місто на острові, поєднане з берегами системою мостів і покреслене сіткою каналів. Там були широкі бульвари, майстерно збудовані акведуки, багаті ринки, осяйно-білі храми, громадські сади, навіть зоопарк. У Теночтитлані панувала бездоганна чистота, яка людям, звичним до бруду європейських міст, здалася мало не дивом.

«Коли ми побачили стільки міст і поселень на воді, а ще великі міста на суходолі, вони нас вразили; ми казали, що то якісь чари, — пригадував Берналь Діас дель Кастильйо, один з офіцерів Кортеса. — Дехто з солдатів навіть питав: а чи воно нам не сниться?.. Не знаю, як і описати ті видовища, бо такого ми не бачили і не чули про подібне, навіть не мріяли...»⁹

Біля воріт Теночтитлана іспанців зустріла делегація ацтекських вождів. Їх відвели до Монтесуми. Постать імператора була оточена майже нереальною величчю: його несли на ношах, гаптованих золотом і сріблом, прикрашених квітами і дорогоцінним камінням. Перед процесією ішов один з придворних, підмітаючи шлях. Кортес зійшов з коня. Монтесума — зі своїх нош. Кортес за іспанським звичаєм хотів був обійняти володаря ацтеків, але люди Монтесуми його зупинили. Ніхто не мав права обіймати Монтесуму. Натомість іспанець і ацтек уклонилися один одному.

— Ти — він чи ні? Ти — Монтесума?

— Так, це я, — відповів Монтесума.

Доти жоден європеець не ступав на землю Мексики. Жоден ацтек не бачив європейців. Кортес нічого не знав про ацтеків — тільки чудувався з їхнього

багатства і надзвичайного міста, яке вони збудували. Монтесума нічого не знав про Кортеса — тільки що той прийшов до ацтекського королівства з великим зухвальством, дивною зброєю і таємничими великими тваринами, яких ніколи не бачили ацтеки, — тобто з кіньми.

Хіба дивно, що вже багато століть істориків захоплює зустріч Кортеса і Монтесуми? Тої миті п'ять століть тому, коли мандрівники почали перетинати океани і сміливо вирушали в невідомі землі, сталося небачене. Кортес і Монтесума хотіли поговорити, хоч нічого один про одного не знали. Коли Кортес спитав: «Ти — він?» — то питав непрямо. Він говорив лише іспанською і мусив привести з собою двох перекладачів. Першою перекладачкою була індіанка на ім'я Малінче, яку іспанці полонили за кілька місяців до того. Вона розмовляла ацтекською мовою науатль і ще маянською мовою мексиканської території, з якої почалася мандрівка Кортеса. Також Кортеса супроводжував іспанець-священик Херонімо дель Агілар, який опинився в Юкатані внаслідок кораблетрощі й за час перебування там вивчив мову мая. Отже, Кортес звертався до Агілара іспанською, той перекладав його слова маянською для Малінче, а Малінче перекладала з маянської на науатль для Монтесуми — і коли Монтесума відповів: «Так, це я», його слова рушили тим самим довгим ланцюжком перекладу зворотнім шляхом. Просте спілкування лицем до лица, до якого всі звикли, раптом стало безнадійно ускладненою процедурою¹.

Кортеса запросили до одного з палаців Монтесуми — Агілар писав, що там були «незліченні кімнати, передпокої, ошатні зали, підлогу застелено великими килимами, всюди подушки зі шкіри і деревних волокон, пухові ковдри, чудові накидки з білого хутра»¹⁰. Після вечері Монтесума приєднався до Кортеса і його людей і виголосив промову. Негайно почалися непорозуміння. З того, як іспанці перекладали слова Монтесуми, виходило, що володар ацтеків каже неймовірно: що має Кортеса за божество і справдження давнього пророцтва, згідно з яким бог-вигнанець одного дня повернеться зі сходу. І через це він здається Кортесові. Можна уявити, що подумав Кортес: тепер це прегарне місто фактично належало йому.

Та що насправді мав на увазі Монтесума? В науатлі, мові ацтеків, існувала модальність шанобливості. Монтесума як правитель висловлювався в рамках етикету згідно з культурною традицією, за якою можновладці виражали свій статус через удавану скромність. Історик Метью Ресталл відзначає, що слово на позначення аристократа в мові науатль майже не відрізняється від слова на позначення дитини. Коли такий правитель, як Монтесума, говорив про свою слабкість і незначущість, він ненав'язливо підкреслював свій статус і владу.

Ресталл пише:

Цілком очевидно, що перекласти таку мову адекватно неможливо. Вона нерідко зобов'язувала мовця говорити речі, протилежні тому, що він насправді мав на увазі. Під час перекладу втрачалися нюанси, висловлювання спотворювалися через численних перекладачів... Було не просто мало шансів, що Монтесуму правильно

зрозуміють, — існувала велика вірогідність, що сказане ним перевернеться з ніг на голову. Власне, Монтесума говорив не про те, що здається він, а про те, що здаються іспанці¹².

З курсу історії у школі ви, мабуть, пам'ятаєте, чим закінчилося знайомство Кортеса і Монтесуми. Кортес узяв Монтесуму в заручники, а тоді вбив. Між іспанцями й ацтеками почалася війна. Загибло двадцять мільйонів ацтеків: прямо — від рук іспанців чи непрямо — від хвороб, які ті привезли з собою. Теночтитлан було зруйновано. Прихід Кортеса до Мексики розпочав добу катастрофічних колонізаторських завоювань. А ще було запроваджено нову, виразно сучасну модель соціальної взаємодії. Нині ми постійно стикаємося з людьми, чий погляд, цінності й походження докорінно відрізняються від наших власних. Сучасний світ — це не двоє братів, що б'ються за владу в Османській імперії. Це Кортес і Монтесума, які намагаються порозумітися крізь численні нашарування «перекладів». «Розмови з незнайомцями» — книжка про причини, через які в нас не складається з цим перекладом.

Кожен з наступних розділів присвячено розкриттю якогось аспекту проблеми незнайомця. Про багато прикладів ви чули — я їх узяв з новин. У Північній Кароліні в Стенфорді першокурсник Брок Тернер знайомиться з жінкою на вечірці, а за кілька годин уже опиняється в поліції. В Університеті штату Пенсильванія колишній помічник тренера футбольної команди Джері Сандускі отримує строк у в'язниці за педофілію, а директор школи і двоє його головних помічників виявляються спільниками злочинів. Ви прочитаєте про шпигунку, яка багато років непоміченою оберталася у владних колах Пентагону, про чоловіка, який привів до краху голову фінансової піраміди Берні Мейдоффа, про несправедливе обвинувачення студентки за обміном Аманди Нокс і про самогубство поетеси Сильвії Плат.

У всіх цих історіях задіяні в них сторони тлумачили слова й наміри одне одного, спираючись на певні стратегії. І в усіх історіях щось пішло дуже не так. У «Розмовах з незнайомцями» я прагну зрозуміти ці стратегії — проаналізувати їх, піддати критиці, з'ясувати, звідки вони взялися і як їх виправити. В кінці книжки я повернуся до Сандри Бланд, бо ця історія на узбіччі дороги ще довго нас переслідуватиме. Тільки уявіть, як воно було важко. Браян Енсинія не знав Санді Бланд, вони не були сусідами, ніколи не бачилися. Інакше все було б дуже просто:

— Санді! Як справи? Будь обережніша за кермом!

Натомість там зустрілися Бланд з Чикаго й Енсинія з Техасу, чоловік і жінка, білий і чорна, поліціант і цивільна особа, озброєний і неозброєна. Одне для одного вони були незнайомі, чужі. Якби наше суспільство було вдумливіше, якби ми були не проти хоч трохи зрозуміти те, як ми даємо раду незнайомцям, Сандра не померла б у тюрмній камері в Техасі.

Та на початку я маю два питання — дві загадки про незнайомців, — що починаються з історії, яку багато років тому розповів у кімнаті для допитів у Німеччині чоловік на ім'я Флорентіно Аспільяга.

ЧАСТИНА ПЕРША

ШПИГУНИ І ДИПЛОМАТИ: ДВІ ЗАГАДКИ

Розділ перший

Помста Фіделя Кастро

1

З останнім завданням Флорентіно Аспільягу відправили до Братислави, в країну, яка тоді називалася Чехословаччина. Був 1987 рік — два роки до падіння Залізної завіси. Аспільяга очолював консультаційну фірму під назвою «Куба Текніка», яка теоретично займалася чимось, пов'язаним з торгівлею. На практиці все було інакше: фірма — лише прикриття, а Аспільяга — офіцер високого рангу в Генеральному директораті розвідки Куби.

У 1985 році кубинська розвідка назвала Аспільягу розвідником року. Він отримав рукописний лист із привітанням від самого Фіделя Кастро. Він добре послужив своїй країні в Москві, Анголі й Нікарагуа. Він був зіркою. З Братислави Аспільяга керував мережею кубинських агентів у цілому регіоні.

Та на якомусь етапі свого стабільного сходженнями шаблями кубинської розвідки Аспільяга розчарувався. Він був присутній на промові Кастро в Анголі, де святкували перемогу комунізму, і був шокований зверхністю й нарцисизмом кубинського лідера. На той час, коли Аспільягу відіслали до Братислави (це був 1986 рік), його сумніви лише зміцнилися.

Свій акт ренегатства він запланував на 6 червня 1987 року. То був тонкий жарт «для своїх». На шосте червня припадала річниця заснування кубинського міністерства внутрішніх справ — усесильної організації, яка керувала шпигунською мережею країни. Працівники Генерального директорату розвідки святкували шосте червня. Мали місце промови, прийняття, церемонії на честь шпигунського апарату Куби. Аспільяга хотів, щоб його зрада вийшла дошкульною.

У парку в історичній частині Братислави він зустрівся зі своєю дівчиною Мартою. Був суботній день. Марта теж була кубинкою — однією з тисяч кубинських тимчасових робітників на чеських фабриках. Її паспорт — як було заведено в таких випадках — лежав у кубинській державній установі у Празі. Аспільяга планував незаконно вивести її через кордон. Йому видали урядову «мазду». Аспільяга викинув з багажника запасне колесо, просвердлив дірку для повітря і сказав Марті сховатися в багажник.

На той час Східну Європу від решти континенту ще відділяла стіна. Пересування між Сходом і Заходом було дуже обмеженим. Але від Братислави було рукою сягнути до Відня, й Аспільяга раніше вже їздив туди. На кордоні його знали як

людину з дипломатичним паспортом. Прикордонники його пропустили.

У Відні вони з Мартою покинули «мазду», взяли таксі й назвалися біля воріт посольства США. Був вечір тієї самої суботи. Всі керівники були в себе вдома. Але Аспільяга легко заволодів увагою охорони:

— Я — оперативний працівник кубинської розвідки. Команданте розвідки¹³.

У шпигунській справі таких, як Аспільяга, називають перебіжчиками. Несподівано працівник розвідки якоїсь країни перебігає на поріг розвідки іншої країни. Флорентіно — Тіні — Аспільяга, який прийшов до американців у Відні, став одним з найбільших перебіжчиків доби Холодної війни. Він володів настільки секретними відомостями про Кубу і її близького союзника — СРСР, що після його здачі американцям кубинські шпигуни двічі його знаходили, щоб убити. Аспільяга двічі втік. Відтоді його бачили лише один раз — бачив Браян Лателл, який багато років керував офісом ЦРУ в Латинській Америці.

Лателл отримав повідомлення від таємного агента, який був посередником Аспільяги. Він зустрівся з посередником у ресторані в Корал-Гейблзі біля Маямі. Там йому було передано інструкції про зустріч в іншому місці — ближче до місцевості, де Аспільяга жив під новим іменем. Лателл зняв номер у безіменному готелі та став чекати на Тіні.

— Він молодший за мене. Мені сімдесят п'ять років, а йому десь під сімдесят, — пригадує Лателл. — Але зі здоров'ям повний швах. Воно важко — жити під чужим іменем, бути ренегатом.

Навіть старий і хворий, Аспільяга давав уявлення про свої молодечі роки: за словами Лателла, він був стрункий, харизматичний, з дещо театральними манерами, які видавали смак до ризику і широких емоційних жестів. До готельного номеру Аспільяга зайшов з коробкою. Він поставив коробку на стіл і звернувся до Лателла.

— Це мемуари, які я написав по тому, як перебіг, — сказав він. — Хочу віддати їх вам.

Історія, що містилася в коробці на сторінках мемуарів Аспільяги, здавалася абсурдною.

2

По ефектній появі в американському посольстві у Відні Аспільягу переправили до центру проведення допитів на американській базі в Німеччині. В ті роки американська розвідка працювала в Гавані з Відділу інтересів Сполучених Штатів під швейцарським прапором. (Точно так само діяла кубинська розвідка в США.) Перед початком допиту Аспільяга заявив, що має одне прохання: щоб ЦРУ привезло одного з колишніх шефів цього гаванського осередку, чоловіка, якого кубинська розвідка називала «Ель Альпініста»¹⁴.

«Альпініст» служив розвідці США в багатьох країнах. Коли впав Берлінський мур, з архівів КДБ і таємної поліції Східної Німеччини виявилося, що йому було

присвячено спеціальний курс для агентів цих служб. Він був фахівцем своєї справи. Було таке, що його намагалися перевербувати совети: перед Альпіністом буквально поклали мішки з грошима. Він відмахнувся і лише посміявся. Альпініст був непідкупний. Він розмовляв іспанською, як кубинець. Аспільяґа вважав його взірцем для себе і хотів зустрітися з ним віч-на-віч.

— Я був на завданні в іншій країні, аж тут повідомили, що треба мчати до Франкфурта, — пригадує Альпініст (він давно вийшов у відставку, але воліє і далі виступати під псевдонімом). — Саме там містився наш центр роботи з перебіжчиками. Мені сказали, що до американського посольства у Відні прийшов якийсь тип, що втік з Чехословаччини, перевіз свою дівчину через кордон у багажнику, здався і тепер хоче мене бачити. Я подумав, що то якесь божевілля.

Альпініст негайно з'явився до центру допитів.

— У вітальні сиділо четверо оперативників, — пригадує він. — Вони мені сказали, що Аспільяґа в спальні, кохається зі своєю подружкою. Він тільки цим і займався, відколи потрапив на конспіративну квартиру. Я пішов до нього. Він був худий і бідно одягнений, як усі східні європейці й кубинці в ті часи. Трохи неохайний. Але одразу було видно, що хлоп дуже розумний.

Альпініст не став одразу називати себе. Він берігся, бо не знав, чого чекати від Аспільяґи. Проте Аспільяґа розкусив його за кілька хвилин. Був шок, потім сміх. Потім чоловіки за кубинським звичаєм обійнялися.

— Ми поговорили хвилин п'ять, а тоді перейшли до справи. Коли допитуєш такого перебіжчика, потрібна людина, яка підтвердить його справжність, — розповідає Альпініст. — І я, власне, спитав, що він знає про операції кубинської розвідки.

Саме тоді Аспільяґа розкрив новину-бомбу, яка і змусила його втекти з-за Залізної завіси і прийти до посольства у Відні. ЦРУ мала на Кубі мережу шпигунів, які передавали оперативникам відомості й формували в американців розуміння супротивника. Аспільяґа назвав одного з цих шпигунів і сказав:

— Він подвійний агент, працює на нас.

Всі були вражені. Такого ніхто не міг уявити. Аспільяґа провадив далі — назвав іншого шпигуна і додав:

— І цей теж подвійний агент.

А тоді назвав третє ім'я, і четверте. Він знав імена і факти — все достоту. Тип, якого ви завербували на кораблі в Антверпені, такий малий, огрядний, з вусами? То подвійний агент. Отой інший, кульгавий, з міністерства оборони? І цей теж. Він говорив і говорив, називаючи десятки імен¹⁵ — чи не повний перелік усіх американських таємних агентів на Кубі. Всі вони працювали на Гавану і по ложечці згодовували Штатам інформацію, яку приготували для них самі кубинці.

— Я сидів там і все записував, — розповідає Альпініст. — Старався не показувати жодних емоцій, як нас навчали. Але серце калатало шалено.

Аспільяґа говорив про власних людей Альпініста, про шпигунів, з якими той працював на Кубі, коли був молодим і амбітним розвідником. Щойно прибувши до

Гавани, Альпініст почав агресивно видобувати інформацію зі своїх джерел.

— Суть така: якщо у вас є агент в адміністрації президента якоїсь країни, але спілкуватися з цим агентом ви не можете, користі від нього жодної, — розповідає Альпініст. — Я вирішив, що краще поговорити просто зараз і дізнатися бодай щось, ніж півроку чекати, поки він десь спливе.

Проте вся його праця, як виявилось, була марна.

— Мушу сказати, що я терпіти не міг кубинців і радів, що можу запорошити їм очі, — сумно додає він. — А виявилось, що то мені запорошували очі. Болісне відкриття!

Альпініст зійшов на воєнний літак разом з Аспільягою і полетів просто на авіа базу Ендрюз біля Вашингтона, де з ними зустрілися великі цабе з латиноамериканського управління.

— Кубинське відділення було просто в шоці, — пригадує Альпініст. — Вони просто повірити не могли, що з них стільки років отак збиткувалися. Всіх аж трусило.

Та це був ще не кінець. Коли Фідель Кастро дізнався, що Аспільяга розповів ЦРУ про те, як Куба принизила Штати, він вирішив додати солі в рану. Спершу він зібрав весь склад удаваних агентів ЦРУ і влаштував їм тріумфальне турне Кубою. Тоді по кубинському телебаченню показали разючий документальний фільм з одинадцятьох серій — «La Guerra de la CIA contra Cuba», тобто «Війна ЦРУ проти Куби». Виявилось, що кубинська розвідка записувала все, що ЦРУ робило в їхній країні протягом останніх десятих років, ніби реаліті-шоу знімала. «Останній герой: кубинський сезон». Відео було на диво якісне, з великими планами, з художніми ракурсами. Аудіозаписи — чіткі та ясні: кубинці ніби заздалегідь знали, де і що буде, і повстановлювали у всіх секретних сховках записувальну техніку.

На екрані з'являлися і називалися на ім'я агенти ЦРУ, яких вважали глибоко законспірованими. Показували всі круті технологічні штучки ЦРУ: передавачі в кошиках для пікніка, у валізах. Детально розповідали, на яких саме лавках у парку службовці ЦРУ контактували зі своїми джерелами, як використовували сорочки різних кольорів, щоб передавати повідомлення¹⁶. В одному довгому кадрі американський агент запихає готівку й інструкції у великий пластиковий «камінь», в іншому — працівник ЦРУ кладе секретні документи для своїх контактів у покинуту машину на звалищі металобрухту в Пінар-дель-Ріо, в третьому — ЦРУ-шник шукає пакет у високій траві на узбіччі, а його дружина злиться, чекаючи в машині¹⁷. Альпініст теж з'явився в документальному фільмі в епізодичній ролі. Його наступнику велося значно гірше.

— Коли показали ту документалку, — розповідає Альпініст, — враження було таке, ніби за ним усюди ходив оператор.

Коли голова офісу ФБР у Маямі почув про документальний фільм, то подзвонив представнику Куби і попросив касету. Йому негайно доставили відеокасети з дбайливо доданим дубляжем англійською. Найпрофесійнішу розвідку світу пошили в дурні.

Саме це і здається абсурдним в історії Флорентіно Аспільяги. Одна справа, якби кубинці обдурили кількох відірваних від життя стареньких, як це заведено в шахраїв. Але ж вони взули ЦРУ, організацію, яка дуже серйозно підходить до розуміння незнайомців.

На кожного з тих подвійних агентів існувало докладне досьє. За словами Альпініста, він особисто їх усіх перевіряв. Жодних тривожних сигналів! Як і всі розвідувальні агенції, ЦРУ має спеціальний підрозділ — контррозвідку, чие завдання полягає у вивченні власних операцій агенції на предмет виявлення зради. Чи хтось щось виявив? Ні, анічогісінько²!

Озираючись на минуле, Лателл лише знижує плечима і каже, що кубинці були вельми розумні.

— Зробили все на найвищому рівні, — говорить він.

Фідель Кастро ідеально дібрав тих підсадних агентів, просто геніально... Їх навчили майстерно брехати. Один уже так прикидався дурником... Насправді то був хитрий, добре навчений розвідник, але дивись — і таке вже наївне... Як він міг бути подвійним агентом? Це все влаштував Фідель. Фідель — то найкращий актор з-поміж усіх.

Натомість Альпініст вважає, що то просто кубинське відділення ЦРУ не зналося на своїй справі. Доти він працював у Східній Європі проти розвідки Штазі й відзначає, що там ЦРУ діяло значно ретельніше.

Але чого ЦРУ досягло в Східній Європі? Десять того самого, що й на Кубі. Коли впав Берлінський мур, шеф східнонімецької розвідки Маркус Вольф написав у мемуарах:

...[на кінець вісімдесятих] нам можна було позаздрити — всі агенти ЦРУ в НДР або були завербовані, або від початку працювали на нас. Вони передавали американцям ретельно дібрану інформацію та дезінформацію згідно з нашими інструкціями¹⁸.

Буцімто уважне і ретельне східноєвропейське відділення насправді допустило один з найбільших провалів за цілу Холодну війну. Олдрич Еймс, один з вищих офіцерів радянського відділення американської контррозвідки, насправді працював на совети. Його зрада призвела до розкриття і страти численних американських шпигунів у Росії. Ель Альпініста був з ним знайомий. Усі високі чини в ЦРУ його знали.

— Я не був про нього високої думки, — розповідає Альпініст, — мав його за ледащо і п'яницю.

Але нікому навіть на думку не спадало, що Еймс — зрадник.

— Стара гвардія не могла уявити, щоб когось із наших зманили отак, як зманили Еймса, — розповідає Альпініст. — Ми всі були просто вражені, що хтось із наших міг нас отак зрадити.

Альпініст був одним з найталановитіших працівників однієї з найрозвиненіших

інституцій світу. Однак він тричі став свідком принизливої зради — вперше з боку Фіделя Кастро, вдруге — з боку Штазі, а втретє — з боку «ледаща і п'яниці» просто в штаб-квартирі ЦРУ. І якщо отак можна ввести в оману ЦРУ — ще й не один раз, — то що казати про простих смертних?

Загадка номер один: чому ми не розуміємо, що незнайомиць нам бреше просто в обличчя?

Розділ другий

Знайомство з фюрером

1

Увечері 28 серпня 1938 року Невілл Чемберлен викликав довіреного радника на Даунінг-стріт, 10, щоб провести пізню стратегічну нараду¹⁹. На посаді прем'єр-міністра Британії він пробув на той час трохи більше року. Чемберлен, колишній бізнесмен, був чоловік практичний і прямий, досвідчений і зацікавлений головно у внутрішніх справах. Але наразі перед ним постала зовнішньополітична криза. Йшлося про Адольфа Гітлера, який робив чимдалі войовничіші заяви про вторгнення до Судетів — німецькомовної території у тодішній Чехословаччині.

Вторгнення Німеччини в Чехословаччину майже напевно означало б початок світової війни, якої Чемберлен відчайдушно прагнув уникнути. Але протягом останніх місяців Гітлер неохоче виходив на зв'язок, а наміри Німеччини були настільки прозорі, що решта Європи дуже нервувала. Чемберлен був рішуче налаштований розв'язати цю безвихідну ситуацію. Ідею, викладену того вечора радникам, він назвав «план Z». План був цілком таємний. Пізніше Чемберлен писав, що його ідея була «така незвична і смілива, що [міністр закордонних справ лорд] Галіфакс аж задихнувся». Чемберлен хотів полетіти до Німеччини і вимагати особистої зустрічі з Гітлером.

Години відчаю наприкінці 1930-х років, коли Гітлер тягнув світ до війни, позначив дивний факт: мало хто серед світових лідерів був знайомий з керманичем Німеччини³. Гітлер був загадкою. Франклін Рузвельт, який був президентом США в добу сходження Гітлера до влади, не зустрічався з ним особисто, як і Йосип Сталін, очільник СРСР. Вінстон Черчилль, наступник Чемберлена, мало не побачився з Гітлером у 1932 році в Мюнхені, де проводив дослідження для книги. Двічі вони з Гітлером домовлялися зустрітися за чаюванням, але обидва рази Гітлер не прийшов.

Єдиними англійцями, що підтримували з Гітлером зв'язок, були британські аристократи, які співчували ідеології нацизму і час до часу їздили на континент, щоб ушанувати фюрера чи взяти участь у прийнятті. («За правильного настрою він бував дуже дотепний, — писала в мемуарах світська левиця і фашистка Діана Мітфорд, яка часто вечеряла з фюрером у Мюнхені. — Його пародії на різних людей були надзвичайно потішні»²⁰). Але то були світські візити, а Чемберлен намагався відвернути війну і гадав, що буде корисно особисто оцінити Гітлера. Чи

можливо було домовитися з цією людиною чи довіряти їй? Чемберлен хотів це знати.

Вранці 14 вересня британський посол у Німеччині надіслав телеграму гітлерівському міністрові закордонних справ Йоахіму фон Ріббентропу. Чи Гітлер воліє зустрітися? Фон Ріббентроп відповів того самого дня: так. Чемберлен був майстерний політик з талантом до зовнішніх ефектів; він дозволив новині розійтися. Чемберлен їде до Німеччини, щоб зупинити війну! Британією прокотилася хвиля радості. Згідно з опитуваннями, 70% респондентів вважало, що ця поїздка «корисна для миру». Газети підтримували Чемберлена. Зарубіжний кореспондент у Берліні повідомляв, що обідав у ресторані, коли прийшла новина про мандрівку, й усі присутні стоячи випили за здоров'я Чемберлена.

Чемберлен вилетів з Лондона 15 вересня вранці. Він раніше не подорожував літаком, але зберігав спокій, навіть коли літак потрапив у негоду над Мюнхеном. Тисячі людей зустрічали його в аеропорту. На вокзал його супроводжував ескорт з чотирнадцятьох «мерседесів», а далі Чемберлен пообідав у власному вагоні-ресторані Гітлера. Поїзд мчав його в гори, до резиденції Гітлера в Берхтесгадені. Чемберлен прибув на місце о п'ятій вечора. Гітлер зустрів його і потиснув руку. Пізніше Чемберлен детально описав свої перші враження в листі до сестри Іди:

Посередині сходів стояв фюрер — без головного убору, у вовняному кітелі кольору хакі, з червоною пов'язкою зі свастикою на рукаві й воєнним хрестом на грудях. На ньому були чорні штани і чорні лаковані черевики на шнурівці. Волосся — не чорне, а каштанове, очі — блакитні, вираз обличчя — малоприємний; загалом він був абсолютно непримітний. У натовпі на такого не звернеш уваги. Він нагадував маляра, яким, власне, і був²².

Гітлер запросив Чемберлена до свого кабінету; їх супроводжував тільки перекладач. Вони мали розмову — подеколи на підвищених тонах. Був момент, коли Гітлер вигукнув:

— Я готовий до війни!

Гітлер прямо пояснив, що планує захопити Судети, і байдуже, що подумає світ. Чемберлен спитав, чи Гітлер справді цього хоче, і той відповів ствердно. Придивившись до Гітлера, Чемберлен вирішив йому повірити. В тому самому листі до сестри Чемберлен писав, що чув від наближених до Гітлера людей, що фюрер, на власну думку, вів перемовини «зі справжнім чоловіком». Далі Чемберлен пише: «Скоро я отримав певність, якої прагнув. Зі свого боку — попри жорстокий і безжалісний вираз його обличчя — я склав враження, що цьому чоловікові можна довіряти, якщо він уже дав слово».

Наступного ранку Чемберлен вилетів до Англії. В Гестонському аеропорту він виголосив коротку промову просто на злітній смузі.

— Вчора я мав розмову з герром Гітлером, — сказав він. — Я повністю задоволений, оскільки тепер ми обидва цілком розуміємо, що має на думці інший.

Чемберлен пообіцяв, що буде нова зустріч — цього разу ближче до Англії.

— Старій людині важко літати так далеко, — пояснив він, а присутні «вибухнули

сміхом і радісними вигуками».

2

Перемовини Чемберлена з Гітлером вважають однією з великих дурниць Другої світової війни. Гітлер зачарував Чемберлена й ошукав його за столом переговорів. Чемберлен неправильно зрозумів наміри Гітлера і не зміг донести до нього, що порушення обіцянок матиме серйозні наслідки. Історія не пощадила Невілла Чемберлена.

Проте за критикою ховається загадка. Чемберлен літав до Німеччини ще двічі. Він провів з Гітлером багато годин: вони розмовляли, сперечалися, разом їли і прогулювалися. Чемберлен єдиний серед лідерів Союзників стільки спілкувався з Гітлером. Він ретельно стежив за поведінкою останнього.

— Коли я побачив Гітлера, його вигляд був мов штормове попередження, — розповів Чемберлен сестрі Гільді після чергового візиту до Німеччини. А далі сказав: — Він потиснув мені долоню обіруч, як робив лише тоді, коли хотів показати дружні наміри.

Повернувшись до Лондона, Чемберлен повідомив кабінету міністрів, що не бачить у фюрера «ознак божевілья — тільки радісне збудження». Гітлер не божевільний. Це людина раціональна і цілеспрямована:

— Він вирішив, чого хоче, планує це отримати і готовий терпіти спротив лише до певної міри.

Чемберлен спирався на ті самі упередження, на які спираємося ми всі, коли намагаємося зрозуміти незнайому людину. Ми приписуємо унікальну цінність інформації, яку отримуємо в ході особистої взаємодії. Ви в житті не запросите до дитини няньку, якщо спершу не зустрінетеся з нею особисто. Компанії не наймають працівників усліпу, а зустрічаються з ними, влаштовують співбесіди — іноді по кілька годин і не один раз. Вони роблять те саме, що зробив Чемберлен: дивляться людині у вічі, спостерігають, як вона тримається, як поводить, і з цього роблять висновки. «Він потиснув мені долоню обіруч». Однак інформація про Гітлера, добута з особистого спілкування, не допомогла Чемберленові краще зрозуміти Гітлера. Зовсім навпаки.

Чи так сталося через наївність Чемберлена? Можливо. Його досвід у зовнішній політиці був мінімальний. Один з критиків пізніше порівнював його зі священиком, який уперше зайшов до пабу і не усвідомлює відмінності «між зібранням громади і буйним збіговиськом».

Проте такий сценарій притаманний не лише Чемберленові. Його жертвою став і лорд Галіфакс, який став міністром закордонних справ у уряді Чемберлена. Галіфакс був аристократ, відмінно навчався в Ітоні й Оксфорді. У міжвоєнний період він перебував на посту віце-короля Індії і блискуче провів переговори з Магатмою Ганді. Він мав усі якості, яких бракувало Чемберленові: він був бувалий, досвідчений, харизматичний, інтелектуальний, а за глибоку релігійність Черчилль

прозвав Галіфакса «голі-фоксом», тобто лисом-святенником.

Галіфакс їздив до Берліна восени 1937 року і теж зустрівся з керманичем Німеччини в Берхтесгадені; на той час він єдиний з владних кіл Британії спілкувався з фюрером²³. Та зустріч не була черговим беззмістовним дипломатичним прийняттям. Почалося з того, що Галіфакс прийняв Гітлера за служника і мало не передав йому своє пальто. А тоді Гітлер п'ять годин поспіль поводитися по-гітлерівському: дусався, кричав, просторікував, викривав. Він розповів, як ненавидить пресу і яке зло комунізм. Галіфакс слухав цей виступ із «сумішшю подиву, огиди і співчуття» (за словами іншого британського дипломата, його сучасника).

Галіфакс провів у Німеччині п'ять днів. Він мав зустрічі з головними міністрами Гітлера — Германом Герингом і Йозефом Геббельсом. Він відвідав прийняття в британському посольстві, де спілкувався з визначними політиками і бізнесменами Німеччини. Повернувшись додому, Галіфакс сказав, що «корисно було налагодити зв'язки» з лідерами Німеччини. Не посперечаєшся! Така в дипломатів робота. Під час особистої зустрічі Галіфакс отримав цінні враження про некерованість і буйство Гітлера. Але яких висновків він дійшов? Гітлер не хоче воювати, він не проти мирних переговорів. Ніхто не вважав Галіфакса наївним, але після зустрічі з Гітлером він так само перебував у омані.

Найбільше серед британських дипломатів з Гітлером спілкувався Невіл Гендерсон, посол у Німеччині. Він неодноразово зустрічався з Гітлером, відвідував його мітинги. Гітлер навіть приліпив Гендерсонові прізвисько — «чоловік з гвоздикою», бо денді Гендерсон постійно носив квітку на лацкані²⁴. Відвідавши сумнозвісний мітинг у Нюрнберзі у вересні 1938 року, Гендерсон у депеші до Лондона писав, що Гітлер поводитися настільки ненормально, «ніби вже перетнув межу божевілья». Гендерсона Гітлер не зачарував. Та чи вважав він, що фюрер плекає нечисті наміри щодо Чехословаччини? Аж ніяк. На думку Гендерсона, Гітлер «ненавидить війну так само, як і всі»²⁵. Гендерсон теж зрозумів Гітлера абсолютно неправильно⁴.

Сліпота Чемберлена, Галіфакса й Гендерсона відрізняється від загадки № 1 з попереднього розділу. Там ішлося про нездатність загалом розумних і відданих справі людей зрозуміти, що їх дурять. Тут Гітлер обдурив одних, а інших не зумів. І загадка полягає в тому, чому обдурили тих, хто не мав би обманутися, а люди, яких якраз мали б обдурити, побачили правду.

Наприклад, Вінстон Черчилль завжди мав Гітлера винятково за дворушника й убивцю. Візит Чемберлена Черчилль назвав «найбільшою дурницею з усіх, що він утнув». Проте сам він про Гітлера хіба що читав. Так само не було полуди на очах у Даффа Купера, одного з міністрів чемберленівського уряду. Він з жахом вислухав оповідь Чемберлена про зустріч з Гітлером, а пізніше на знак протесту пішов у відставку. Чи був Купер знайомий з Гітлером? Ні. Лише один представник британських дипломатичних кіл, а саме Ентоні Іден, попередник Галіфакса на посту міністра зовнішніх справ, і спілкувався з Гітлером особисто, і бачив, що він за

один²⁶. Але загалом правильно оцінювали Гітлера ті люди, які мали з ним мінімум особистих контактів. А помилялися щодо Гітлера ті, хто провадив з ним багатогодинні розмови²⁷.

Звісно, це все могло бути просто збігом. Хтозна. Чемберлен і його люди (не відомо, з яких приватних міркувань) рішуче налаштувалися вважати Гітлера тим, ким хотіли його вважати, попри все, що бачили на власні очі й чули на власні вуха. Але той самий загадковий сценарій зустрічається повсюдно!

3

Суддя був чоловік середніх літ, високий і сивий, а його акцент виказував уродженця Брукліна. Звали його, скажімо, Соломон. Він понад десять років прослужив у судах Нью-Йорка. Цей суддя не мав ані величного, ані загрозливого вигляду — ні, він був вдумливий і на диво гречний. Був четвер — день, коли завжди розбирається багато справ. Підзахисних усіх заарештували протягом минулої доби за підозрою у скоєнні того чи іншому злочину. Всі вони провели безсонну ніч у камері, а тепер одного по одному їх заводили до зали суду в кайданках. Вони сідали на низьку лаву за перегородкою, ліворуч від Соломона. Щоразу клерк подавав Соломонові папку з поліційним протоколом на підзахисного, і суддя швидко проглядав її, вникаючи в суть справи. Підзахисний ставав просто перед Соломоном — праворуч його адвокат, ліворуч районний прокурор. Обоє говорили, Соломон слухав, а далі вирішував, чи випускати підсудного під заставу, а якщо так — то під яку. Чи заслуговує ця цілковито незнайома людина на свободу?

За словами Соломона, найважче велося в справах з дітьми. Шістнадцятирічного обвинувачують у якомусь страшному злочині, й суддя розуміє, що коли призначити надто велику суму застави, дитину «закриють» у горезвісній в'язниці Райкерс-Айленд, де — суддя надає якомога м'якше формулювання — «щомиті назріває бунт»⁵. Справа ставала ще важчою, коли суддя помічав у залі суду маму неповнолітнього обвинуваченого.

— І таке в мене щодня, — розповідає Соломон. Він почав практикувати медитацію. Стало легше.

День у день Соломон стикався з варіаціями на тему тієї самої проблеми, що постала перед Невіллом Чемберленом і британськими дипломатами восени 1938 року: його просили оцінити характер незнайомої людини. А система правосуддя вважає (як гадав і Чемберлен), що найкраще такі рішення приймати тоді, коли суддя і підсудний раніше не зустрічалися.

До прикладу, пізніше того самого дня Соломон мав справу зі старшим чоловіком з коротким ріденьким волоссям. Той був у джинсах і в мексиканській сорочці-гуаябері, а розмовляв лише іспанською. Його арештували за «інцидент» із шестирічним онуком подружки. Хлопчик одразу розповів про те, що сталося, батькові. Районний прокурор вимагав сто тисяч доларів застави. Звісно, зібрати

таку суму мексиканець ніяк не зміг би, тож якщо Соломон погодиться, чоловік у гуаябері потрапить до в'язниці.

З іншого боку, мексиканець усе відкидав. Раніше його двічі притягали до суду, але то були дрібні правопорушення, ще й дуже давно. Він працював слюсарем і на зароблені гроші утримував колишню дружину і п'ятнадцятилітнього сина. Соломонові довелося брати до уваги юнака, який залежить від статків батька. Також він розумів, що шестирічна дитина — не надто надійний свідок, тож не можна було знати, чи не виявиться вся історія просто величезним непорозумінням чи плодом якихось підступів. Іншими словами, вирішити, відпустити чоловіка в гуаябері чи запроторити до в'язниці, було вкрай важко. І щоб прийняти правильне рішення, Соломон зробив те, що робить у такій ситуації більшість із нас: подивився чоловікові просто у вічі та спробував зрозуміти, що він за один. Чи допомогло це? Чи судді — жертви тієї самої загадки, яка обдурила Невілла Чемберлена?

4

Непогану відповідь на це питання дає дослідження, яке провели гарвардський учений-економіст, троє висококласних інформатиків і спеціаліст із судових застав з Чиказького університету. Ця група (далі я для зручності називатиму її за іменем економіста — Сендила Муллайнатана²⁹) обрала собі за випробувальний полігон місто Нью-Йорк. Вони зібрали дані про 554 689 відповідачів, які постали перед судами Нью-Йорка в 2008–2012 роках. Виявилось, що з цих обвинувачених судді (живі люди) відпустили близько 400 000.

Муллайнатан створив систему штучного інтелекту, в яку завантажив ту саму інформацію про обвинувачених, котру надали суддям прокурори (а саме вік і кримінальне досье особи). Далі комп'ютер мав переглянути 554 689 справ і укласти власний перелік з 400 000 осіб, яких слід відпустити. Такий собі конкурс: людина проти машини. Хто краще приймає рішення? У кого відпущені під заставу особи не накоїли нових злочинів і прийшли на наступне слухання? Результати виявилися дуже різними. Люди з переліку, складеного комп'ютером, виявилися на 25% менш схильними до нових правопорушень в очікуванні суду, ніж ті чотириста тисяч осіб, яких відпустили під заставу судді Нью-Йорка. Аж двадцять п'ять відсотків! Машина перемогла⁶.

Уявлення про майстерність машини Муллайнатана дає той факт, що 1% обвинувачених вона визначила як «групу високого ризику». На думку комп'ютера, цих людей за жодних обставин не можна відпускати під заставу. За підрахунками машини, не менше половини осіб у «групі ризику» скоять злочин, якщо відпустити їх під заставу до суду. Однак судді-люди не побачили в тій самій групі «паршивих овець» нічого небезпечного і відпустили аж 48,5% з неї! «Багато обвинувачених, визначених алгоритмом у групу високого ризику, судді розглядали як групу низького ризику, — пише команда Муллайнатана в особливо нищівному пасажі. —

Ця вправа вказує на те, що судді не просто ставлять високий поріг, приймаючи рішення про ув'язнення, а й хибно ранжують обвинувачених... Та невелика частка обвинувачених, яка рішенням суддів потрапляє за ґрати, походить з усіх частин спектру». Переклад: судді приймають рішення щодо звільнення під заставу казна-як.

Гадаю, ви погодитесь: це дуже бентежно. Приймаючи рішення про звільнення під заставу, суддя отримує відомості з трьох джерел. Є досьє на обвинуваченого: дані про вік і кримінальне минуле, про те, що сталося, коли його минулого разу відпустили під заставу, про місце проживання і місце роботи. Також є свідчення районного прокурора й адвоката — інформація, що повідомляється в залі суду. А ще вони спираються на те, що бачать на власні очі. Якої я думки про оцю людину переді мною?

Натомість комп'ютер Муллайнатана не бачив обвинуваченого і не чув інформації, що передавалася в залі суду. Він знав лише вік обвинуваченого і його «послужний список». Машина мала лише частку інформації, доступної суддям, — і набагато краще впоралася з прийняттям рішень про звільнення під заставу.

У своїй другій книзі «Спалах!» я розповідаю історію про те, як оркестри значно розумніше добирали нових музикантів, коли не бачили їх під час прослуховування. Комісія не мала зайвої інформації і завдяки цьому приймала значно кращі рішення. Але так відбувалося через те, що дивитися на людину, щоб оцінити, чи добре вона грає, зовсім не обов'язково. Те, наскільки людина добре грає на скрипці, не пов'язано з її габаритами, зовнішністю, кольором шкіри. Такі дані лише формують упередження, які утруднюють адекватну оцінку.

Проте у випадку про звільнення під заставу здається, що додаткова інформація в судді — то лише на користь. Серед справ, які розбирав Соломон, була така: молодик у баскетбольних шортах і сірій футболці побився, а тоді купив машину з украденої у супротивника кредитки. Просячи призначити заставу, районний прокурор наголосив, що обвинувачений не з'явився на слухання після двох попередніх арештів. Це — серйозний сигнал. Але не всі «нез'явники» однакові. Що коли обвинуваченому неправильно повідомили дату? Або він міг би втратити роботу, якби взяв вихідний, тож вирішив, що воно того не варте? А може, в нього дитина потрапила до лікарні? Саме це сказав судді захисник: що його клієнт мав на те серйозні причини. Комп'ютер цього не знав, суддя — знав. Як же воно могло бути не на користь?

На додачу до цього Соломон зізнався, що під час прийняття рішень про звільнення під заставу завжди звертає увагу на «психічні хвороби з буйними проявами». Такі справи для суддів — просто кошмар. Суддя випустить когось під заставу, а людина перестане вживати ліки і скоїть страшний злочин.

Соломон перелічує:

Застрелить копа. Вріжеться у фургон і вб'є вагітну жінку з чоловіком. Щось зробить дитині. Скине людину під поїзд метро. Страшні ситуації, як не глянь. Жоден суддя не захоче виявитися тим, хто відпустив таку людину під заставу.

Натяки на подібні наслідки можна знайти в досьє обвинуваченого: медичні дані, госпіталізації в минулому, згадки про те, що людину визнавали недієздатною.

— Ще в залі суду можна часто почути термін «психічна невірноваженість», — додає Соломон.

Така інформація походить від поліційного відділку, який привозить обвинуваченого і передає судді конверт з висновками психіатричного обстеження. В інших випадках інформація потрапляє в папку районного прокурора, який ставить питання. Це для мене речі, які варто обмірковувати.

У таких випадках Соломон приглядається до обвинуваченого — дуже уважно, видивляючись, за власними словами:

...чи не скляні в людини очі, чи здатна вона дивитися у вічі іншому. І це не як у підлітка, який відводить очі, бо не до кінця розвинулася лобова частка мозку. Я говорю про дорослу людину, яка не вживає ліків...

Машина Муллайнатана не може почути, що говорить прокурор про психічну невірноваженість, і не здатна розпізнати фатальні «скляні очі». Цей факт мав би означати, що перевага — в Соломона та його колег-суддів. Однак чомусь це не так.

Загадка номер два: як це може бути, що іноді особисте знайомство з незнайомцем заважає нам оцінити цю людину, на відміну від незнайомства?

5

Третій і останній візит до Німеччини Невілл Чемберлен зробив наприкінці вересня 1938 року — за два тижні по першому. Зустріч відбулася в Мюнхені, в резиденції Нацистської партії — будівлі Фюрербану. Запросили також італійського дуче Беніто Муссоліні та прем'єр-міністра Франції Едуара Даладье. Зустріч на чотирьох (у супроводі помічників) відбулася в приватному кабінеті Гітлера. Вранці наступного дня Чемберлен попросив Гітлера про зустріч тет-а-тет. Він гадав, що тепер уже добре знає свого супротивника.

Коли Гітлер казав, що далі Чехословаччини його амбіції не підуть, Чемберлен був переконаний, що «герр Гітлер каже правду». Тепер треба було тільки отримати цю саму обіцянку на папері.

Гітлер запросив Чемберлена до своєї квартири на Принцрегентплаці. Чемберлен показав йому простий договір і спитав, коли Гітлер його підпише. Коли перекладач переклав його питання на німецьку, «Гітлер кілька разів вигукнув: «Ja! Ja!» А в кінці додав: «Так, я обов'язково його підпишу!», — пізніше розповідав Чемберлен у листі до сестри. — Я спитав: «Коли ми його підпишемо?» — а він на це: просто зараз, і ми пішли до письмового столу й поставили наші підписи під двома примірниками договору, які я приніс».

Того ж таки дня Чемберлен повернувся додому, де його зустрічали як героя. До нього кинулася зграя журналістів. Він дістав з кишені листа і показав його натовпу.

— Сьогодні вранці я знову мав розмову з канцлером Німеччини герром Гітлером, і ось договір, під яким є його підпис і мій підпис.

Далі він поїхав до резиденції прем'єр-міністра на Даунінг-стріт, 10.

— Любі друзі, вдруге в нашій історії відбувається триумфальне повернення на Даунінг-стріт з Німеччини. Йдеться про мир у нашу добу. Дякуємо вам від усього серця.

Натовп радісно загукав.

— А тепер раджу всім іти додому і спокійно спати в своїх ліжках.

У березні 1939 року Гітлер захопив решту Чехословаччини. Всього за шість місяців він порушив угоду з Чемберленом і 1 вересня 1939 року вторгся до Польщі. Почалася світова війна.

Іншими словами, у нас є офіцери ЦРУ, які не розуміються на власних шпигунах, судді, які нічого не тямлять у власних підсудних, і прем'єр-міністри, не здатні зрозуміти мотиви свого супротивника. Маємо людей, що не можуть упоратися з власним першим враженням від незнайомця. Маємо людей, які не можуть упоратися з враженням після кількох місяців знайомства. Людей, яким важко зрозуміти незнайомця по першому знайомству і так само важко зрозуміти його після повторних зустрічей. Вони нездатні оцінити чесність незнайомця. Не можуть зрозуміти його характер. Не можуть розгадати його намірів.

Казна-що!

6

І останнє.

Гляньте на слово нижче і додайте літери, яких не вистачає. Тільки швидко, не думаючи!

М _ _ _ К

Такими вправами на доповнення слова повсюдно користуються психологи, коли, наприклад, вивчають пам'ять.

З М _ _ _ К у мене вийшов МОРОК. Запам'ятайте це слово. А ось наступне:

_ _ _ ОГ

У мене вийшов ВОРОГ. Це теж запам'ятайте. А ось решта слів:

С _ _ _ Х	ВЛ _ _ _	С _ _ А
Б _ _ Ь	П _ _ Е _ _ _	_ _ _ РА _
М _ _ Ь	З _ _ А	К _ _ А
Н _ _ АД	_ _ РА	_ _ СТ _ _
_ _ _ _ ГА	Б _ _ _ _ Я	ПО _ _ _ _ А
НА _ _ _ А	РА _ _ _ _ К	
Р _ _ А	_ _ _ _ _ АШ	

Я почав з МОРОКУ і ВОРОГА, а далі пішли СТРАХ, НАПАД, НУДЬГА, НАРУГА, РАНА, ЗРАДА, ПАСТКА і ПОРАЗКА. Так собі перелік! Але навряд чи він щось говорить про пільму моєї власної душі. Я не схильний до меланхолії і взагалі оптиміст. Скоріш за все, перше слово — МОРОК — випадково спало мені на думку,

а тоді я продовжив у тому самому дусі.

Кілька років тому психологи під проводом Емілі Пронін запропонували ту саму вправу групі людей. На прохання Пронін учасники експерименту заповнили прогалини в словах³⁰, а тоді вона поставила їм те саме питання:

— Як гадаєте, що обраний варіант каже про вас? Скажімо, хтось вирішив, що *М_ _Б* — це *МІЦЬ*. Отже, ця людина відрізняється від іншої, яка написала *МІЛЬ*?

Респонденти зайняли ту саму позицію, що і я: «Це ж просто слова».

— Я не згоден з тим, що заповнення пробілів у словах щось каже про мою особистість, — заявив один з учасників експерименту Пронін. Інші учасники погодилися:

— Та нічого це доповнення слів не виявляє. Просто собі слова.

— Деякі мої варіанти — це повна антитеза того, як я дивлюся на світ. Наприклад, я по життю ніби не переймаюся питаннями *ВЛАДИ* і *СИЛИ* і не боюся *ПРОГРАШУ*.

— Не думаю, що мій вибір щось про мене каже. Просто собі абстрактні слова.

— Слова *БІЛЬ*, *НАПАД* і *ПОГРОЗА* наче мають щось спільне, але про мене вони нічого не говорять.

А тоді почалося цікаве. Пронін показала групі варіанти, які обрали інші люди — абсолютно незнайомі — і поставила таке саме питання:

— Як думаєте, що про цих людей говорить їхній вибір?

Учасники експерименту вмиль передумали.

— Цей, мабуть, нічого не читає, бо як на мене, *К_ _ _А* — це *КНИГА*, природно, а в нього *КРИГА*. *КРИГА* просто ні до чого, мабуть, спеціально писав перше-ліпше.

— Думаю, той, хто це написав, досить-таки марнославно, але людина непогана.

(Зважте — це все говорять люди, які за кілька хвилин до того заявляли, що вправа нічого не розповідає про них).

— Ця людина дуже цілеспрямована і всюди бачить конкуренцію.

— Щось мені здається, що ця людина вічно втомлена. А ще, напевно, їй бракує близьких стосунків з протилежною статтю. А ще вона любить ігри.

Той самий учасник, який заявив: «Я не згоден з тим, що заповнення пробілів у словах щось каже про мою особистість», — вмиль передумав і про цілком незнайому людину виснував таке:

— В цієї дівчини місячні. А ще, мабуть, вона думає про зраду в стосунках, тільки гляньте: тут вам і *КУРВА*, і *СУКА*, і *БРЕХНЯ*.

І далі в такому самому дусі. І нікому, здається, анітрохи не заважала очевидна суперечність.

— Тут точно є зв'язок... Багато всього про гроші, ось дивіться — *РАХУНОК*. Очевидний зв'язок...

— Людина дуже зосереджена на суперництві й перемозі. Спортсмен чи просто переможець по життю...

— Здається, ця людина дуже оптимістична у всіх своїх починаннях. Більшість слів, як-от *ПЕРЕМОГА*, *ВИГРАШ*, *РАХУНОК*, указують на схильність до змагання, а

в поєднанні з жаргоном можна виснувати, що вона бере участь у спортивних змаганнях.

Якби ці люди побачили мій список: *МОРОК, ВОРОГ, СТРАХ, НАПАД, НУДЬГА, НАРУГА, РАНА, ЗРАДА, ПАСТКА і ПОРАЗКА* — то, мабуть, сильно б за мене злякалися.

Пронін назвала це явище «ілюзією асиметричної проникливості». Вона пише:

Упевненість, ніби ми знаємо інших краще, ніж вони знають нас, — і що ми можемо роздивитися в них речі, які вони нездатні побачити в нас (у жодному разі не навпаки), — призводить до того, що ми говоримо тоді, коли краще б слухати, і виявляємо мало терпіння, коли інші кажуть, що то їх не так розуміють і судять несправедливо.

Саме ця проблема лежить в основі двох вищеназваних загадок. Офіцери в кубинському департаменті ЦРУ були певні, що цілком здатні оцінити надійність своїх шпигунів. Судді абсолютно спокійно роблять висновки про характер обвинувачених: думають хвилину-дві, а тоді виносять авторитетне судження. Невілл Чемберлен ні на мить не засумнівався в слушності свого сміливого плану зупинити війну. Якщо неясно, що планує Гітлер, прем'єр-міністр має полетіти до Німеччини і з'ясувати.

Ми вважаємо себе здатними зазирнути в чужу душу на основі хистких здогадів. Щойно є шанс оцінити незнайомця, ми залюбки це робимо. От ми самі — то інша річ. Ми — складні, загадкові, з купою нюансів. А з незнайомцями все просто.

Якщо цією книжкою я в чомусь зможу вас переконати, нехай це буде певність, що з незнайомцями все дуже непросто.

ЧАСТИНА ДРУГА

АПРІОРНА ПРАВДА

Розділ третій

Королева Куби

1

Згадаймо іншу кубинську шпигунську історію.

На початку дев'яностих тисячі кубинців тікали від режиму Фіделя Кастро. Вони виготовляли такі-сякі кораблики — з труб, металевих барабанів, дерев'яних дверей, будь-якого мотлоху — і відчайдушно подавалися в море, щоб подолати дев'яносто миль Флоридської протоки і ступити на американський берег. Підраховано, що десь двадцять чотири тисячі людей загинуло під час таких плавань. То була гуманітарна катастрофа. Реагуючи на ситуацію, група кубинських емігрантів у Маямі створила організацію «Hermanos al Rescate» — «Брати врятовують». Вони зібрали імпровізовану повітряну флотилію з одномоторних літаків «цесна-скаймастер» і почали патрулювати Флоридську протоку, з неба виглядаючи біженців і передаючи їхні координати береговій охороні. Члени «Hermanos al Rescate» врятували тисячі людей і стали героями.

Минав час, і «брати» ставали чимдалі сміливішими. Вони почали залітати в повітряний простір Куби і скидали на Гавану листівки з закликами боротися проти режиму Кастро. Уряд Куби, якому вже й так зовсім не подобався відтік біженців, розсердився. Напруга зростала, сягнувши піку 24 лютого 1996 року. Вдень три літаки «Hermanos al Rescate» піднялися в небо над Флоридською протокою. Коли вони наблизилися до узбережжя Куби, кубинська військова авіація підняла два реактивні винищувачі «міг», які збили два літаки «братів». Усі четверо присутніх на борту загинули.

Реакція на напад була негайною. Рада безпеки ООН ухвалила резолюцію, яка засуджувала дії кубинського уряду. Президент Клінтон провів прес-конференцію, на якій був дуже серйозний. Спільнота кубинських емігрантів у Маямі нетямилася від люті. Два літаки збито в міжнародному повітряному просторі — інцидент, що дорівнює оголошенню війни! Преса оприлюднила перемовини між пілотами «мігів»:

- Підбив його, влучив, бляха-муха!
- Все, вшиваються, гади.
- Підстрілили їх, є.
- Скотиняки.
- Познач місце, де ми їх збили.

— Більше до нас не поткнуться.

І далі (один з «мігів» якраз навівся на другу «цессну»):

— Батьківщина або смерть, виродки!³¹

Та в самісінький розпал ситуації картина раптом змінилася. Відставний контрадмірал ВМС США на ім'я Юджин Керролл дав інтерв'ю «Сі-Ен-Ен»³². Керролл був впливовою постаттю у Вашингтоні. Раніше він керував усіма збройними силами США у Європі й мав у своєму розпорядженні сім тисяч бойових засобів. За словам Керролла, незадовго до збиття «братів» він разом з групою військових аналітиків мав зустріч з першими особами Куби.

Сі-Ен-Ен: Адмірале, можете розповісти, що трапилося під час вашої поїздки на Кубу — з ким ви спілкувалися, що вам казали?

Керролл: Нас приймало міністерство оборони, генерал Розалес дель Торо. Ми поїздили по країні, подивилися кубинські військові бази і школи, будівництво ядерної електростанції тощо. Мали довгі розмови з генералом дель Торо і його людьми, і було підняте питання про ці нальоти американських літаків — не державних, а приватних, з Маямі. Вони спитали: «А що буде, якщо ми зіб'ємо котрийсь? Ви ж розумієте, що ми це можемо».

Таке питання від кубинської сторони Керролл сприйняв як погрозу. Інтерв'ю тривало.

Сі-Ен-Ен: Чи ви передали цю інформацію після повернення?

Керролл: Щойно вийшло влаштувати зустріч, ми обговорили ситуацію з представниками Державного департаменту і Розвідувального управління.

Розвідувальне управління Міністерства оборони США (РУМО) — це третя гілка триумвірату американських зовнішніх розвідок. Інші дві — ЦРУ і АНБ (Агенція національної безпеки). Якщо Керролл зустрічався з Держдепом і РУМО, він доніс попередження кубинців на самісіньку верхівку американського уряду. Чи сприйняли Держдеп і РУМО це попередження серйозно? Чи втрутилися, чи заборонили відчайдухам з «Hermanos al Rescate» залітати в повітряний простір Куби? Ні!

Заяви Керролла вдарили по Вашингтону і взагалі політичних колах. Яке ганебне одкровення³³! Кубинці збили літаки «братів» 24 лютого, а Керролл попередив Держдеп і РУМО 23 лютого. Високопоставлений вашингтонський інсайдер зустрівся з американськими урядовцями напередодні кризи, недвозначно повідомив, що Кубі набридли «Hermanos al Rescate», але його слова проігнорували. Історія про збройну агресію з боку Куби перетворилася на історію про некомпетентність американських дипломатів.

Сі-Ен-Ен: Але ж це неозброєні цивільні літаки?

Керролл переповів те, що почув у Гавані.

Керролл: Це досить-таки неоднозначне питання. Де вони були і що робили? Ось аналогія. Уявіть, що над Сан-Дієго з'являються мексиканські літаки, скидають буклети, закликають повстати проти каліфорнійського губернатора Піта Вілсона. Чи довго ми будемо таке терпіти, коли вже попередили, що так не можна?

Фіделя Кастро на ефір «Сі-Ен-Ен» не запросили. Але він і не мусив себе захищати. Американський контрадмірал усе зробив замість нього.

2

Наступні три розділи «Розмов з незнайомцями» присвячені ідеям психолога Тима Лівайна³⁴, який, мабуть, найбільше серед представників соціологічних дисциплін думав про те, чому нас ошукують незнайомці. Другий розділ цієї частини пропонує розглянути теорії Лівайна крізь призму історії Берні Мейдоффа, творця найбільшої фінансової піраміди в історії. У третій ідеться про дивну справу Джері Сандускі, футбольного тренера з Державного університету Пенсильванії, якого звинувачено в сексуальному насильстві. А в цьому — першому — розділі йдеться про те, як розв'язали кризу в стосунках США і Куби в 1996 році.

Вас нічого не збентежило в історії про адмірала Керролла і збиті кубинцями літаки? Тут чимало дивних збігів.

- Кубинці планують напад на громадян США у міжнародному повітряному просторі.
- Так трапляється, що за день до нападу впливовий інсайдер, військовий, передає уряду США суворе попередження про вірогідність саме цієї дії.
- Зручним чином завдяки цьому попередженню той самий посадовець за день після атаки отримує змогу представити Кубу на одному з найповажніших каналів світу.

Хіба не дивовижно вчасно сталися всі три події? Піарники, перед якими поставлено задачу пом'якшити кризу після вкрай неоднозначної події, написали б саме такий сценарій. Знайшли б позірно нейтрального знавця, а той сказав би: «А я ж їх попереджав!»

Саме про це подумав за кілька днів по інциденту аналітик контррозвідки на ім'я Редж Браун. Браун працював у латиноамериканському відділі РУМО. Він розбирав способи, якими розвідка Куби намагається вплинути на американські військові операції. Іншими словами, його професія передбачала вникання в нюанси, тонкощі й незбагненні збіги, на які решта людей не зважає, і Браун не міг відкинути відчуття, ніби кубинці розіграли всю кризу, мов по нотах.

Наприклад, виявилось, що в Куби було своє джерело в «Hermanos al Rescate» — пілот на ім'я Хуан Пабло Роке. За день до збиття літаків він зник, а потім з'явився в Гавані, в оточенні Кастро. Понад сумнів, саме Роке розповів своїм наймачам, що «брати» щось планують на 24 лютого. Через це Браун уже не вірив, що дату розмови з Керроллом призначили випадково. Ідеально з погляду піару: кубинці передали попередження рівно за день до події! Держдеп і РУМО не мали шансу викрутитися, сказавши, що попередження було туманне чи надійшло надто давно: вони про все знали саме тоді, коли пілоти вилетіли з Маямі.

«Хто підлаштував цю зустріч? — думав Браун. — Хто обрав саме 23 лютого?» Він трохи покопав це питання, але знайдене ім'я його просто вразило. То була його колега з РУМО, спеціалістка з кубинських питань на ім'я Ана Белен Монтес. Ана Монтес була зіркою. Її раз у раз знаходили нагороди і відзнаки, підвищення і спеціальні пропозиції. Її огляди були блискучі. До РУМО Монтес прийшла з департаменту юстиції, і один з колишніх начальників написав у рекомендаціях, що кращої підлеглої в житті не мав. Джордж Тенет, голова РУМО, вручив Монтес медаль. Серед розвідників Монтес мала прізвисько «Королева Куби»³⁵.

Минали тижні. Браун мучився. Обвинуватити колегу в зраді на основі напівпараноїдальних здогадів — великий крок, а надто коли йдеться про зіркову Монтес. Врешті-решт Браун зібрався на думці й пішов зі своїми підозрами до офіцера контррозвідки на ім'я Скотт Кармайл.

— Він прийшов, і ми трохи погуляли околицями в годину обідньої перерви, — пригадує зустріч з Реджем Брауном Кармайл. — Про Монтес він нічого не говорив, а головню повторював «о Господи», заламував руки і твердив, що не хоче зробити щось недобре.

Потроху Кармайл розговорив Брауна. Всі, хто працював з Кубою, пам'ятали бомбу, яку привіз Флорентіно Аспільяга. Кубинці знали свою справу. Крім того, Браун мав власні докази. Наприкінці 1980-х років він склав детальний звіт про кубинських високопосадовців, залучених до міжнародної торгівлі наркотиками.

— Браун визначив конкретних кубинських високопосадовців, які прямо брали участь у контрабанді наркотиків, — розповів Кармайл, — і надав точні дані про них: рейси, дати, час, місце, хто, що і з ким робив, повний фарш.

Але за день до того, як звіт Брауна побачив світ, кубинці схопили всіх, про кого в ньому йшлося, декількох людей стратили і випустили публічне спростування.

— І Редж такий: «Якого дідька?!» Десь стався витік інформації.

Браун перетворився на параноїка. У 1994 році кубинські розвідники-перебіжчики підтвердили, що Куба має свою людину десь у високих колах американської розвідки. Тож Браун спитав у Кармайла: що він мав думати за таких обставин? Чи мав він причини для підозр?

По тому він розповів Кармайлові ще одну річ, яка мала місце під час кризи з «братами». Монтес працювала в офісі РУМО на повітряній базі Боллінг у районі Анакостія у Вашингтоні. Коли було збито літаки, її викликали до Пентагону: без провідної фахівчині з Куби в такій ситуації не можна було обійтися. Літаки збили в суботу, і так сталося, що наступного вечора Браун дзвонив і питав про Монтес.

— За його словами, слухавку взяла якась жінка, яка сказала, що Ана пішла, — розповідає Кармайл. Трохи раніше того самого дня Монтес дзвонили, і після дзвінка вона здавалася збудженою. А тоді сказала всім в оперативному центрі, що втомила, а тут нічого не відбувається, тож вона піде додому.

Редж не повірив власним вухам. Це було настільки не за нашими правилами, що годі й уявити. Всі розуміють, що коли має місце криза, тебе викликають як консультанта, чия думка впливає на ухвалення рішень. І з Пентагону люди не

йдуть, поки їх не відпустять. Усі це розуміють. Якщо тебе запрошують аж на такому рівні, якщо якась Північна Корея випустила ракету по Сан-Франциско, не тобі вирішувати, коли ти голодний чи втомився. Це всі розуміють. А Монтес отаке зробила! «Що за хрін», — тільки і міг сказати Редж.

За логікою Брауна, якщо Монтес дійсно працювала на кубинців, то вони страшенно хотіли почути від неї, що відбувається в оперативному центрі. Чи могла вона того вечора зустрічатися зі своїм куратором? Висновок дещо занадто сміливий, тож Браун не знав, як бути. Проте він напевно знав, що десь у РУМО є шпигуни Куби. Й ось ця жінка відповідає на особистий дзвінок і йде собі в своїх справах просто посередині найбільшої кризи покоління (як на погляд спеціаліста з Куби). І на додачу до цього саме вона влаштувала отой страшенно доречний брифінг з адміралом Керроллом!

Браун розповів Кармайклові, що кубинці вже давно бажали збити літак «Hermanos al Rescate», але не могли, бо розуміли, якого масштабу вийде провокація. США може зробити з цього привід скинути Фіделя Кастро чи вторгнутися на Кубу. Таких наслідків воно було не варте — а от якби кубинцям удалося якось повернути громадську думку на свою користь...

І от він дізнається, що Ана не просто була поруч з адміралом Керроллом — саме вона все організувала. Дивиться на це і такий: «Дідько, та це ж контррозвідка Куби проводить операцію з впливу на громадську думку, а Ана — людина, з чиєї ініціативи відбулася зустріч з адміралом Керроллом. Що за чортівня?»

Минали місяці. Браун не здавався. Врешті-решт Кармайкл дістав досьє на Монтес. Останній тест на поліграфі вона пройшла з тріумфом. Монтес не пиячила нишком, на її рахунок не надходило підозрілих сум. Жодних тривожних ознак.

— Коли я переглянув записи служби безпеки і досьє на неї, то вирішив, що тут Редж схибив, — розповів Кармайкл. — Ця жінка буде наступною головою розвідки РУМО. Вона просто бездоганна.

Кармайкл розумів, що потрібна велика ретельність, щоб обґрунтувати розслідування на основі здогадів. Редж Браун, за його словами, був «на межі зриву». Треба було якось задовольнити його підозри, в той чи інший спосіб, — «усе до останнього закапелка перетрусити», за виразом Кармайкла, бо якщо піде чутка, що Монтес у чомусь підозрюють, «мене знесе цунамі лайна».

Кармайкл викликав Монтес на килим. Зустрілися в конференц-залі на базі Боллінг. Монтес виявилася привабливою, розумною, стрункою, з короткою зачіскою і різко окресленими, майже суворими рисами. Кармайкл про себе вирішив, що ця жінка справляє сильне враження.

— Коли ми сіли, вона сіла дуже близько, десь на отакій відстані, — Кармайкл розвів долоні, щоб показати, на якій, — з того самого боку стола. Тоді закинула ногу на ногу. Не думаю, що вона те зробила навмисно, просто влаштовувалася зручніше. Я люблю ноги — вона не могла цього знати, але мені подобаються гарні ноги, тож упевнений, що я глянув на її ноги.

Кармайкл почав розпитувати Монтес про зустріч з адміралом Керроллом. Монтес

усе пояснила. То взагалі не вона придумала. Син її знайомого з РУМО їздив з Керроллом на Кубу, а потім їй подзвонили.

Вона сказала:

— Я знаю його батька, цей батько мені подзвонив і каже: «Якщо хочеш знати останню кубинську сенсацію, зв'яжися з адміралом Керроллом», — і я подзвонила адміралові Керроллу, ми звірили графіки і вирішили, що 23 лютого нам обом ідеально підходить, тож у цей день і зустрілися.

Виявилося, що Кармайкл знає цього працівника РУМО. Він сказав, що подзвонить йому і перевірить слова Монтес.

— Прошу, — відповіла Монтес.

А що там з тим дзвінком в оперативному центрі, спитав тоді Кармайкл. Монтес відповіла, що не пам'ятає жодних дзвінків, і Кармайкл вирішив, що вона каже правду. День був сум'ятливий, шалений, минуло дев'ять місяців. А чому пішла раніше?

Монтес відповіла:

— Так, я пішла раніше.

Одразу визнала. Нічого не заперечувала — то навіть було трохи підозріло. Каже:

— Так, я того дня пішла раніше. Розумієте, то була неділя, їдальні не працювали. Я дуже перебірлива в їжі. Маю алергію, тож не їм нічого з автоматів. Я туди приїхала о шостій ранку, а була вже десь... десь восьма вечора. Я помирала з голоду, нічого не відбувалося, я справді не була там потрібна, тож я і вирішила — піду собі. Поїду додому, поїм⁸.

Мені це все здалося правдою. А чого ні?

Після розмови Кармайкл перевірів усе, що Монтес йому сказала. Дата брифінгу справді була схожа на збіг обставин, а син її приятеля справді літав на Кубу з Керроллом.

Я дізнався, що вона дійсно алергик, дійсно не їсть їжі з автоматів і дуже стежить за харчуванням. Подумав собі: от опинилася людина в Пентагоні в неділю. Я там був, їдальні справді не працюють. Вона цілий день не їла і поїхала додому. Як на мене, дуже адекватна історія. Що я мав на неї? Нічого. Та й по всьому.

Кармайкл сказав Реджеві Брауну заспокоїтися і зосередитися на інших питаннях. Ана Монтес повернулася до свого кабінету. Все забули і пробачили, і лише 2001 року — за п'ять років — виявилося, що Монтес щовечора поверталася додому, з пам'яті набирала всі факти і новини, які дізналася за день, і надсилала звіт своїм кураторам у Гавані.

Вступаючи на службу в РУМО, Монтес уже була кубинською шпигункою.

3

У класичному шпигунському романі таємний агент — слизький і підступний тип. Ворог блискуче замилює нам очі. Саме так інсайдери з ЦРУ пояснили одкровення Флорентіно Аспільяги: просто Фідель Кастро — геній, а його агенти — геніальні

актори. Натомість у реальному житті справді небезпечні шпигуни не мають диявольських талантів. Олдрич Еймс, зрадник, чиї дії спричинили чи не найбільше шкоди в американській історії, вважався посередністю, пиячив і навіть не намагався приховати статки, які отримав від советів за свою шпигунську діяльність.

Ана Монтес була не краща. Просто перед її арештом РУМО виявило, що шифри, за допомогою яких вона відсилала депеші до Гавани, Монтес тримає у сумочці. А в квартирі вона мала короткохвильовий радіопередавач — просто в шафі, схований у коробку з-під взуття.

— Коли я був [офіцером розвідки], на зустрічах, які я скликав, вона сиділа за столом навпроти мене, — згадує Лателл. Монтес не мала ані витонченого, ані доглянутого вигляду. Лателл знав, що в РУМО в неї приголомшлива репутація, але сам завжди вважав її дивною.

Я все намагався з нею порозумітися, але вона реагувала дуже дивно. Коли я хотів дізнатися її думку на зустрічах, то прямо питав:

— Що ви думаєте про мотиви Фіделя в цій ситуації?

Монтес починала щось мимрити, і тепер мені здається, що вона була схожа на сполохану лань у світлі фар. Вона тільки заважала. Пам'ятаю, навіть її фізичні реакції були такі, що я думав: «А, вона нервує, бо аналітик з неї ніякий. Не знає, що й сказати».

Лателл розповідає, що одного року Монтес прийняли до Програми визначних аналітиків ЦРУ, в рамках якої держава надавала «творчу відпустку» офіцерам розвідки. І куди захотіла поїхати Монтес? Звісно, на Кубу.

— Вона поїхала на Кубу в рамках цієї програми, уявляєте? — розповів Лателл. Хіба кубинський шпигун, який намагається приховати свої наміри, попросить про оплачувану відпустку в Гавані? Лателл розповідає про цю історію за двадцять років, але його і досі шокує зухвальство Монтес.

Монтес поїхала на Кубу як визначний аналітик ЦРУ. Звісно, вони були раді її бачити, ще й за наші гроші, й гадаю, що її добре повчили, поки вона там була. Підозрюю — доказів не маю, але маю певність, — що вона і з Фіделем зустрічалася. Фідель любив зустрічатися зі своїми головними агентами, хвалити їх і вітати, разом святкувати спільний успіх у боротьбі проти ЦРУ.

Повернувшись до Пентагону, Монтес написала працю, в якій навіть не намагалася приховати свої упередження.

Прочитавши той звіт, її начальство мало б бити на сполох, бо Монтес писала про кубинську армію речі, що мали сенс лише з погляду кубинця.

Та чи хтось справді зреагував? За словами Лателла, йому навіть на думку не спадало, що Монтес — шпигунка.

— В ЦРУ були офіцери мого рангу, які вважали, що Монтес — найкращий аналітик з кубинських питань, — розповідає він. Тож і Лателл знайшов зручне пояснення для своїх тривог. — Я їй ніколи не довіряв, але з абсолютно неправильних причин, про що страшенно жалкую. Я просто думав, що в

кубинських питаннях від неї ніякої користі. Тут я не помилився — користі нам від неї не було ніякої. Вона працювала на Фіделя, а не на нас. Але я так і не зумів скласти два і два.

Ніхто не зумів. Монтес мала молодшого брата на ім'я Тито, агента ФБР. Він і гадки не мав, чим вона займається. Її сестра теж була агенткою ФБР і зіграла ключову роль у розкритті кубинської шпигунської мережі в Маямі. Сестра теж нічого не знала. Бойфренд Монтес працював у Пентагоні, і його спеціальністю була — не повірите — розвідка в латиноамериканському напрямі. Тобто він мав ловити саме таких шпигунів, як його подружка. Проте бойфренд теж нічого не знав. Коли Монтес кінець кінцем арештували, голова її відділу зібрав колег і повідомив їм новину. Люди аж заплакали, настільки важко було повірити в таке. У РУМО працювали психологи, які консультували працівників. Керівник Монтес був вражений. Ніхто нічого не підозрював. У своїй комірці Монтес наклеїла цитату з шекспірівського «Генріха V», просто на рівні очей, щоб усі бачили:

Король перехопи, в їхнє послання,

Але вони про те ні сном ні духом.

Простими словами: Королева Куби перехоплює всі «послання» США, а всі навколо про те ні сном ні духом.

Від шпигунів стільки проблем не тому, що вони такі геніальні. Ми винні самі.

4

За багато років психолог Тим Лівайн провів сотні варіацій одного й того самого простого експерименту. Він запрошує студентів до лабораторії на вікторину і просить відповісти на прості питання, наприклад: «Яка найвища гора в Азії?» — та інші в такому ж дусі. Хто відповідає правильно — отримує грошовий приз.

Учасникові експерименту допомагає партнерка: незнайома людина, яка працює на Лівайна (але учасник про це не знає). В кімнаті сидить інструкторка на ім'я Рейчел. Посередині вікторини Рейчел «відволікають», і вона виходить і йде нагору, а тоді починає розігруватися ретельно розписаний сценарій. Партнерка каже: «Не знаю, як тобі, а мені гроші не завадять. Здається, відповіді залишили отам». (Показує на конверт на столі).

— Людина сама вирішує, змахлювати чи ні, — пояснює Лівайн.

Десь у 30% випадків учасник вирішує списати.

— А тоді, — провадить Лівайн, — під час інтерв'ю ми питаємо, чи учасник списував.

Людську брехню вивчає чимало вчених. Є багато теорій, які намагаються пояснити, чому ми брешемо і як викрити брехню, — більше, ніж теорій про убивство Кеннеді. Але Лівайн вирізняється на цьому людному полі, оскільки його теорія брехні ретельно продумана і струнка², а в її основі лежать здогади, отримані під час першої такої вікторини на загальні знання.

Я переглянув з десяток співбесід, які проводив Лівайн у своєму кабінеті в

Університеті Алабами в Бірмінгемі після вікторини. Ось цілком типовий приклад. Розмовляють з трішки загальмованим молодиком, якого звати, скажімо, Філіп³⁶.

Інтерв'юер: Ну гаразд... то ви раніше брали участь у вікторинах?

Філіп: Та не дуже, але наче так.

Інтерв'юер: Чи питання в цьому тесті були складні?

Філіп: Ну, деякі — так. Я було такий — йой, а тут що писати.

Інтерв'юер: Якщо оцінювати питання за десятибальною шкалою, де одиниця означає, що питання прості, а десять — що складні, яку б ви поставили оцінку?

Філіп: Ну, десь вісім.

Інтерв'юер: Вісім. Так, вони непрості.

Потім Філіпові кажуть, що вони з партнеркою чудово склали тест. Інтерв'юер питає, як це в них вийшло.

Філіп: Командна робота.

Інтерв'юер: Правда?

Філіп: Ага.

Інтерв'юер: Ну гаразд. Був момент, коли я викликав Рейчел і вона вийшла з кімнати. Ви списували, поки її не було?

Філіп: Та наче не.

Філіп відповідає якимось непевно, відводить очі.

Інтерв'юер: Ви кажете правду?

Філіп: Так.

Інтерв'юер: Гаразд. А якщо спитати вашу партнерку, що вона скаже?

Тут западає незручна мовчанка, ніби студент намагається зліпити в голові таку-сяку версію.

— Він, вочевидь, серйозно замислився, — прокоментував Лівайн.

Філіп: Ні.

Інтерв'юер: Ні?

Філіп: Ага.

Інтерв'юер: Гаразд, гаразд. Ну що ж, це все, що я хотів знати.

Філіп бреше чи ні? Лівайн показав відеозапис розмови з ним сотням людей, і майже всі вони правильно визначили, що Філіп списав. «Партнерка» підтвердила, що Філіп зазирнув до конверта з відповідями, щойно Рейчел залишила кімнату. Філіп збрехав на співбесіді, збрехав очевидно.

— І дуже непереконливо, — прокоментував Лівайн.

Я подумав так само. Власне, коли у Філіпа спитали, чи він списував, а він відповів: «Та наче не», — я не стримався і вигукнув:

— Та він же навіть не старається!

Філіп відводив очі, відверто нервував, його виказував вираз обличчя. Коли інтерв'юер спитав, чи він каже правду, Філіпові довелося зробити паузу, подумати.

Розкусити його було неважко. Та що більше я дивився відеозаписів, то це ставало складніше. Ось другий випадок. Юнака звати, скажімо, Лукас. Він вродливий, упевнений, з чіткою мовою.

Інтерв'юер: Маю спитати: чи мало місце списування, коли Рейчел вийшла з кімнати?

Лукас: Ні.

Інтерв'юер: Ні? Ви кажете правду?

Лукас: Так, звісно.

Інтерв'юер: А якщо спитати вашу партнерку, що вона скаже, як гадаєте?

Лукас: Те саме, що і я.

— Йому всі вірять, — прокоментував Лівайн.

Та я сам йому повірив!

Але Лукас збрехав.

Ми з Лівайном цілий ранок дивилися записи тих співбесід. Під кінець я майже здався. Я абсолютно не розумів тих людей.

Дослідження Лівайна мало на меті розгадати одну з найбільших загадок у людській психології: чому ми так погано розпізнаємо брехню? Мали б робити це значно краще, бо, за логікою, людині дуже корисно розуміти, що її обманюють. Мільйони років еволюції мали б створити переваги для людей, які вміють розпізнавати непомітні ознаки брехні. Проте цього не сталося.

Під час чергового експерименту Лівайн розділив записи навпіл: двадцять дві особи брехали, двадцять дві — казали правду. В середньому люди, які подивилися всі сорок чотири записи, відгадували, хто бреше, у 56% випадків³⁷. Інші психологи проводили власні варіації цього експерименту, і в них вийшла середня цифра в 54%. Ніхто не вміє розпізнавати брехню: ні поліція, ні судді, ні психотерапевти, ні навіть офіцери ЦРУ, які керують величезними шпигунськими мережами. Всіх шийють у дурні. Чому¹⁰?

Відповідь Тима Лівайна — «теорія апріорної правди»³⁸, для зручності — ТАП.

Ця теорія почалася з осяяння, джерелом якого стала студентка Лівайна на ім'я Хі Сунь Пак. Сталося це на самому початку досліджень Лівайна, коли він, подібно до решти своїх колег, не розумів, чому люди так погано уміють робити те, що мали б робити добре.

— Першим великим осяянням Хі Сунь Пак було те, що 54% правильного розпізнавання брехні — то середня цифра і для правди теж, — розповів Лівайн. — Якщо розділити їх, починаєш усе розуміти геть по-іншому... як часто люди розпізнають правду, а як часто — брехню.

Ось що він має на увазі. Якщо я скажу, що точність відгадування правди/брехні за відеозаписами Лівайна — десь 50%, ви природним чином вирішите, що йдеться про випадкові здогади, і люди самі не знають, що роблять. Але Пак помітила, що це не так. Ми маємо значно вищий шанс правильно визначити, хто зі студентів каже правду. А от тих, хто бреше, розпізнаємо значно гірше. Ми дивимося відео і кажемо: «Цей каже правду, і цей, і цей», — і таким чином правильно визначаємо більшість правдивих співбесід і не вгадуємо більшість брехунів. Правда в нас апріорна: наша робоча настанова — така, що ми маємо справу з чесними людьми.

За словами Лівайна, його експеримент майже ідеально ілюструє це явище. Він

запрошує людей відповісти на елементарні питання й отримати гроші. Наглядачка раптом виходить з кімнати, ще й залишає відповіді просто на столі. За логікою, каже Лівайн, уже на цьому моменті піддослідний мав би виявити скептицизм. Це ж студенти, вони не дурні! Студент підписався на психологічний експеримент, йому дали незнайому «партнерку», яка підбурює списати. Здавалося б, має виникнути хоч невелика підозра, що тут не все так просто. Але ні!

— Іноді вони здогадуються, що коли інструкторка виходить з кімнати, це підставна дія, — розповідає Лівайн. — Але студентам майже ніколи не спадає на думку, що і партнерка в них теж підставна. Тож вони розуміють, що тут є якийсь прихований сенс, що це, мабуть, вистава, адже експеримент — це вистава, авжеж? Але щоб оця мила говірка дівчина теж була підставна? Та ну!

Тут сумнівів не виникає.

Щоб вийти з режиму апріорної правди, потрібен тригер, каже Лівайн. Тригер — це не зовсім підозра чи сумнів. З режиму апріорної правди ми випадаємо лише тоді, коли є переконлива причина відкинути первісне упередження. Іншими словами, ми не поводимося як розсудливі вчені, які поступово збирають докази на користь правдивості чи облудності, а вже потім роблять висновки. Ми вчиняємо точно навпаки: починаємо з довіри і відкидаємо її лише тоді, коли сумнівів і побоювань стає забагато і вже не виходить просто їх списувати.

На перший погляд, це припущення — дріб'язкова мудрація, що їх так полюбляють соціологи. Та насправді ні. Насправді це глибока думка, яка пояснює незбагненну інакше поведінку.

Згадаймо, наприклад, чи не найвідоміше відкриття за всю історію психології: експеримент Стенлі Мілгрема з покорі³⁹. У 1961 році Мілгрем залучив добровольців з Нью-Гейвена до участі, як він сказав, у експерименті з дослідження пам'яті. Кожний учасник познайомився з похмурим та імпозантним молодиком на ім'я Джон Вільямс, який повідомив, що учасник гратиме роль «учителя». Вільямс знайомив учасників з іншим волонтером, приємним чоловіком середніх літ на ім'я містер Воллас, і пояснював, що Воллас гратиме роль «учня». Він сидітиме в сусідній кімнаті під складним апаратом, що може пускати електричний струм потужністю до 450 вольт. (Якщо вам цікаво, чи це багато, то струм зовсім трохи вищої потужності уже пошкоджує тканини).

Учасник-учитель мав дати учню кілька завдань із запам'ятовування і за кожну помилку карати його чимдалі сильнішим ударом струму, щоб визначити, чи загроза покарання впливає на здатність людини виконувати завдання на запам'ятовування. Імпульси посилювалися, Воллас кричав від болю, почав барабанити по стінах. Та якщо «вчитель» починав вагатися, імпозантний інструктор заохочував його не спинятися:

- Будь ласка, продовжуйте.
- Експеримент вимагає, щоб ви не зупинялися.
- Конче необхідно не зупинятися.
- У вас немає вибору, потрібно продовжувати.

Експеримент став настільки відомим через те, що майже всі учасники корилися. 65% було бідолашного «учня» струмом максимальної потужності. Не так давно закінчилася Друга світова, люди ще не відійшли від одкровень про речі, які німецькі наглядачі за наказом робили в концтаборах, тож відкриття Мілгрема стало сенсацією.

Однак Лівайн вбачає в цьому експерименті ще один урок⁴⁰. Першим учасник зустрічає імпозантного молодика Джона Вільямса. Той був, власне, місцевим учителем біології, якого Мілгрем обрав, бо він видавався «професійним і стриманим; пізніше цей типаж з'явиться на телебаченні в програмах про космос». Усе, що Вільямс говорив під час експерименту, було завчено зі сценарію, який написав сам Мілгрем.

Містера Волласа насправді звали Джим Макдоноу. Він працював на залізниці. Мілгрем обрав його на роль жертви, бо він був «м'який і покірливий». Болісні крики записали на плівку і транслювали через гучномовець. Увесь експеримент був просто аматорською театральною виставою. «Аматорська» тут — ключове слово. На Бродвеї експеримент Мілгрема не пройшов би. Все в ньому було, м'яко кажучи, непереконливе. Електрошокова машина нікого не була струмом. Часто-густо учасники помічали гучномовець у кутку кімнати й дивувалися, що крики Волласа долинають звідти, а не з-за дверей кімнати, у якій перебуває зв'язаний Воллас. І якщо експеримент мав на меті дослідити запам'ятовування, то якого дідька Вільямс постійно сидить поруч з «учителем» замість бути в кімнаті «учня»? Хіба не очевидно було, що насправді він хотів стежити за людиною, яка завдавала болю, а не за тим, хто від болю страждав? Як і більшість містифікацій, експеримент Мілгрема був досить-таки прозорий. Проте люди повелися на нього так само, як на вікторину Лівайна. Вони апіорі сприйняли все як правду.

«Після експерименту я два тижні переглядав сповіщення про смерть у метричній книзі Нью-Гейвена, бо боявся, що міг довести цього так званого учня до смерті, й відчув велике полегшення, коли його ім'я там не з'явилося», — писав один з учасників у анкеті, яку отримав після експерименту. Інший писав: «Вірите, коли після сильнішого струму містера Волласа не стало чути, я злякався, що він помер». Це дорослі люди, а не зелені студенти, — і вони повірили, що престижна освітня інституція може влаштувати в своєму підвалі тортури зі смертельними наслідками! «Експеримент справив на мене таке враження, — писав ще інший учасник, — що мене цілу ніч кидало в холодний піт і мучили кошмари. Я боявся, що вбив того чоловіка в кріслі».

Тут є важливий нюанс. Піддослідні Мілгрема не були несосвітеними простаками. Вони сумнівалися — ще й як! У захопливій книзі про експерименти з дослідження покори «За лаштунками електрошоку» Джина Перрі бере інтерв'ю в інструментальника, а нині пенсіонера Джо Димоу, який брав участь в оригінальному мілгремівському експерименті.

— Я подумав: «Щось тут усе дивно», — розповідає Димоу. Він був цілковито певний, що Воллас прикидається.

Я сказав, що не дуже розумію, що тут діється. Воно мені було підозріло. Я думав: «Якщо мої підозри слушні, то він [учень] у змові з ними; та точно! І нікого я тут струмом не б'ю. Він просто час до часу там горлає».

Але в кінці містер Воллас вийшов з кімнати і розіграв сценку. Димоу пригадує, що він здавався виснаженим і схвильованим.

— Вийшов з носовичком, усе обтирав обличчя. Підійшов до мене, потиснув руку і каже: «Дякую, що припинили цей жах». Коли він вийшов, я собі подумав: «Ого! А може, воно й не підставне!»

Димоу був майже певний, що йому брешуть. Але досить було одному з брехунів поприкидатися трохи довше — зробити сумне обличчя, обтерти чоло носовичком, — і Димоу здався.

Ось повна статистика експерименту Мілгрема:

Я був певний, що учень отримує болючі удари струмом	56,1%
Я мав певні сумніви, але загалом вірив, що учня б'ють струмом	24,0%
Я не був певний, що учня б'ють струмом	6,1%
Я мав певні сумніви, але загалом не вірив, що учня б'ють струмом	11,4%
Я був певний, що учня не б'ють струмом	2,4%

Більше 40% учасників відзначило щось підозріле, якийсь натяк, що експеримент — не те, чим здається. Але цих сумнівів було недостатньо, щоб висмикнути їх з режиму апіорної правди. Ось що відзначив Лівайн. Ми віримо людям не тому, що не маємо щодо них сумнівів, а тому, що не маємо щодо них достатніх сумнівів.

Я ще повернуся до відмінності між просто сумнівами і достатніми сумнівами, бо вважаю її ключовою. Згадайте, як часто ви постфактум критикували інших, мовляв, вони не зрозуміли, що їм брешуть. Треба ж було здогадатися! Стільки було тривожних дзвоників! Бачили очі! За словами Лівайна, це неправильний погляд на питання. А правильне питання таке: чи достатньо було тривожних дзвоників, щоб людина переступила поріг довіри? Якщо їх було недостатньо, цілком природно, що людина апіорі вважала все правдою.

5

Ана Белен Монтес виросла в заможному балтиморському передмісті. Її батько був психіатром. Вона навчалася в Університеті Вірджинії і отримала ступінь магістра закордонних справ в Університеті Джона Гопкінса. Монтес полум'яно підтримувала марксистський уряд сандиністів у Нікарагуа, який американці в той час саме намагалися повалити, і її активність привернула увагу вербувальників з кубинської розвідки. У 1985 році Монтес таємно відвідала Гавану.

«За її мимовільної допомоги кубинські куратори оцінили її слабкості та скористалися її психологічними потребами, поглядами й індивідуальною патологією, завербували Монтес і надалі заохочували її працювати на Гавану», — такого висновку дійшли в ЦРУ під час посмертного розтину кар'єри Монтес. Нові

співвітчизники заохотили Монтес вступити до лав американської розвідки. Того самого року вона почала працювати в РУМО. Почався її стрімкий злет.

Уранці Монтес найперша приїздила на роботу, обідала на робочому місці, уникала колег. Мешкала сама в двокімнатній квартирі у вашингтонському районі Клівленд-парк. Заміж не вийшла. В ході розслідування Скотт Кармайл — офіцер контррозвідки РУМО — записував усі характеристики, якими наділили Монтес її колеги. Перелік чималий: тиха, мовчазна, відсторонена, холодна, незалежна, самодостатня, непривітна, розумна, серйозна, віддана справі, зосереджена, працьовита, метка, швидко думає, маніпулятивна, дошкульна, нетовариська, амбітна, чарівна, впевнена в собі, ділова, прагматична, напориста, неспішна, спокійна, зріла, незворушна, здібна, компетентна.

Ана Монтес вирішила, що Кармайл викликав її в рамках звичайної перевірки безпеки. Всіх офіцерів час до часу перевіряють на дотримання секретності. Вона повелася досить-таки безцеремонно.

— Коли вона тільки прийшла, то спробувала відмахнутися від процедури — мовляв, її щойно призначили заступницею голови відділу, — пригадає Кармайл. — У неї купа обов'язків, зустрічей, справ, часу просто обмаль.

Кармайл — по-хлоп'ячому чарівний білявий черевань, схожий (як сам визнає) на покійного актора-коміка Кріса Фарлі. Монтес, мабуть, вирішила його просто залякати.

— Я зреагував на це як годиться, — пригадає він.

Спершу треба просто погодитися. Кажеш: «О, розумію. Так, чув про це, вітаю, це круто. Я знаю, у вас обмаль часу». А потім просто не зважаєш, бо якщо перевірка має зайняти дванадцять діб — то буде дванадцять діб. Ти їх так просто не відпускаєш. Але Монтес затялася. Стояла на своєму. Я ще навіть не почав, а вона мені:

— Так, серйозно, я о другій уже піду, бо справ купа.

Я на це: «Дідька лисого!»

Ну, тобто так я подумав... я стримався, але терпець мені урвався. Кажу:

— Так, Ано. У мене є підстави вважати, що ти замішана в операції контррозвідки. Ми зараз сядемо і про це поговоримо.

Бам! Отак просто в лоба.

На той момент Монтес шпигувала для Куби протягом чи не цілої своєї кар'єри на урядовій службі. Вона зустрічалася з кураторами принаймні триста разів і передала їм чимало інформації, посівши місце в переліку шпигунів, які завдали Америці великих збитків. Кілька разів Монтес таємно відвідувала Кубу. Після арешту стало відомо, що Фідель Кастро особисто вручив їй медаль. І за весь цей час її анітрохи не підозрювали! Аж тут у ході звичайної перевірки якийсь комічний персонаж показує на неї пальцем! Монтес сиділа в повному шоці.

— Вона дивилася на мене, мов лань, заскочена світлом фар, і чекала, щоб я скажу далі, — просто чекала.

Коли значно пізніше Кармайл пригадав ту зустріч, то зрозумів, що то була перша

прогавлена підказка: реакція Монтес була абсолютно неадекватна.

Я не звернув уваги на той факт, що вона не сказала: «Ти взагалі що таке кажеш?» Нічого подібного! Вона й слова не мовила. Просто сиділа і слухала. Якби я був уважніший, я б одразу зметикував. Ні заперечень, ні збентеження, ні гніву. Якщо людині сказати, що її обвинувачують в убивстві, а вона не винна, вона вигукне: «Що ти таке кажеш?» Вигукне: «Так, хвилинку, ти мене оце звинувачуєш, ніби я... бляха-муха, що це діється?» А потім людина розсердиться і накинеться на тебе, обов'язково. Ана нічого не робила! Просто сиділа собі.

Кармайкл від початку мав сумніви, але сумніви стають тригером недовіри лише тоді, коли їм не вдається знайти безпечне пояснення. А він це безпечне пояснення знайшов легко. Боже, та це ж була Королева Куби! Він їй сказав ті слова: «У мене є підстави вважати, що ти замішана в операції контррозвідки», — лише для того, щоб Монтес поставилася до розмови серйозно.

— Я нервувався через це завдання, через наступний крок. Як я вже казав, я просто заспокоював себе: «О, спрацювало, замовкла. Більше і близько до цього лайна не підійду. Ну, до справи». Саме тому я і не звернув уваги на її реакцію.

Поговорили про брифінг з адміралом Керроллом. У Монтес знайшлося пояснення. Обговорили, чому вона так несподівано пішла з Пентагону. Це Монтес теж пояснила. Вона фліртувала, трішки загравала. Кармайкл почав розслаблятися, знову подивився на її ноги.

Ана отак сиділа, закинувши ногу на ногу, і так похитувала стопою. Не знаю, чи то вона свідомо... але знаю, що погляд це дуже притягує... Ми ніби звикли одне до одного, вона почала, не знаю, фліртувати? Не впевнений, але вона відповідала на деякі питання так ніби грайливо.

Поговорили про телефонний дзвінок. Монтес сказала, що їй ніхто не дзвонив, — а може, вона просто забула. То теж мав би бути тривожний дзвоник, бо всі, хто в той день був разом з нею в кімнаті, пам'ятали, що Монтес хтось дзвонив. Та знову ж таки, день був важкий, напружений. Міжнародна криза в розпалі. Може, всі все переплутали, а дзвонили комусь іншому.

Був ще один момент, коли Кармайкл помітив дивну реакцію з боку Монтес. Уже під кінець бесіди він поставив їй кілька питань про те, що сталося, коли вона поїхала з Пентагону. Стандартна процедура опитування. Кармайкл просто хотів мати повну картину її переміщень у той вечір.

Він спитав, що Монтес робила після роботи. Вона відповіла, що поїхала додому. Кармайкл спитав, де вона припаркувалася. Монтес відповіла — на стоянці через дорогу. Кармайкл спитав, чи на стоянці був хтось ще. Вона з кимсь віталася? Монтес відповіла, що ні.

Я тоді:

— Гаразд, то що саме ти робила? Припаркувала машину, перейшла через дорогу...

І поки я це казав, вона якось змінилася. Треба розуміти, що я з нею вже години зо дві розмовляв, ми з Аною мало не потоваришували... ну, щонайменше порозумілися. Вона жартувала, робила якісь кумедні зауваження — словом,

атмосфера була невимушена, тепла, якщо хочете.

Аж тут її ніби підмінили. Просто на очах: от вона мало не фліртує, сипле жартами. Аж тут — ніби підмінили! Наче мала дитина, яку спіймали на гарячому, коли вона цупила печиво на кухні, й вона оце ховає печиво за спину, а мама питає: «А що ти там ховаєш?» Ана дивилася на мене й усе відкидала, але водночас усім своїм виглядом питала: «Що ти знаєш? Звідки? Невже я зараз попадуся? Я не хочу попастися».

Після арешту Монтес слідство встановило, що саме робила вона того вечора. Кубинці домовилися з нею так: якщо Монтес бачить на вулиці когось зі своїх давніх кураторів, це означає, що керівництву потрібна негайна особиста зустріч. Їй треба йти собі далі, а вранці прийти на зустріч на заздалегідь погоджене місце. Того вечора Монтес повернулася з Пентагону і побачила біля будинку куратора. Тож коли Кармайкл спитав: «Кого ти бачила? Ти когось бачила, коли приїхала додому?» — Монтес злякалася, що він у курсі про зустріч і зараз її підловить.

Перелякалася мало не до смерті. Думала, я все знаю, а я не знав. Гадки не мав, нічого не розумів! Знав, що тут щось нечисто, щось є. Після розмови я все обміркував — і що зробив? Те, що зробив би будь-хто на моєму місці: знайшов розумне пояснення і забув.

Думав собі: та, мабуть, зустрічається з жонатим... не хоче про це говорити. А може, вона лесбійка, підчепила дівчину, не хоче, щоб хтось дізнався, і нервує. Я собі навігадував і таких, і сяких варіантів — просто щоб не божеволіти. Прийняв усе як є.

Ана Монтес не була геніальною шпигункою і не потребувала цього. У світі, де людський детектор брехні в нормі вимкнено, шпигуном бути легко. Може, справа в халатності Скотта Кармайкла? Аж ніяк. Він просто повівся в повній відповідності до теорії апіорної правди: виходив з того, що Ана Монтес каже правду, і сам того не усвідомлюючи, всю інформацію до останньої крихти опрацював з огляду на цю настанову. Щоб вийти зі стану апіорної довіри, нам потрібен тригер, а поріг для нього — високий. Кармайкл і близько не дійшов до потрібної точки.

На думку Лівайна, проста істина полягає в тому, що розпізнавання брехні не працює так, як ми це уявляємо, і не може так працювати. В кіно геній-детектив зустрічається з суб'єктом віч-на-віч і ловить його на брехні — тут і тепер. Проте в реальності має минути час, перш ніж накопичиться достатньо доказів і сумніви переповнять нас. Ви питаєте в чоловіка, чи він вам зраджує, він каже: звісно, ні! — і ви йому вірите. Ви апіорі вважаєте, що він говорить правду, а всім дрібним незбігам у його історії знаходите безневинне пояснення. Але минає три місяці, приходить незрозумілий рахунок за готельний номер, це поєднується з тижнями непоясненої відсутності й таємничих телефонних дзвінків, і терпець вам уривається. Саме так розпізнають брехню.

І саме цим пояснюється наша перша загадка — про те, як кубинцям так довго вдавалося душити ЦРУ. Ця історія не викриває некомпетентності агенції, а просто показує, що офіцери ЦРУ — такі самі люди, як і ми всі, з таким самим набором

упереджень щодо правди і брехні.

Кармайкл повернувся до Реджа Брауна і спробував пояснити свої висновки.

Я сказав йому:

— Редже, я розумію, який вигляд воно має у твоїх очах, розумію, чому ти вирішив, що це продумана операція з впливу. Дуже схоже на те! Та якщо і так, я не можу погодитися з тим, що вона туди долучилася свідомо. Жодних підстав так вважати немає. Тож я мусив просто закрити справу.

6

За шість років після того, як Скотт Кармайкл допитав Ану Монтес, один його колега з РУМО на міжагенційному зібранні познайомився з аналітичкою Агенції національної безпеки. АНБ — то третя гілка розвідницької мережі США (дві інші — ЦРУ і РУМО). АНБ розгадує шифри, й аналітичка розповіла, що в її агенції частково зрозуміли шифри, за допомогою яких кубинці зв'язуються зі своїми людьми.

Шифри являли собою довгі ланцюжки цифр, які регулярно передавали короткохвильовим радіо, й АНБ вдалося зрозуміти деякі фрагменти. Два з половиною роки тому один фрагмент передали ФБР, але від федералів досі не було жодного результату. З відчаю аналітичка АНБ вирішила поділитися подробицями з колегою з РУМО. Кубинці мали у Вашингтоні високопоставленого шпигуна — «Агента S». Агент S цікавився такою собі системою «сейф» і, вочевидь, у період з 4 по 18 липня 1996 року перебував на американській базі в затоці Гуантанамо.

Представник РУМО стривожився. Сейфом — аббревіатура *SAFE*¹¹ — називався внутрішній архів комп'ютерних повідомлень РУМО. Виникала сильна підозра, що Агент S обертається десь у РУМО — чи принаймні міцно пов'язаний з РУМО. Повернувшись із зібрання, офіцер звернувся до своїх керівників. Ті пішли до Кармайкла. Кармайкл розсердився. ФБР уже два з половиною роки розробляє шпигуна, який потенційно є працівником РУМО, а йому не сказали? Він же контррозвідник РУМО!

Кармайкл точно знав, що слід зробити: провести пошук у комп'ютерній системі РУМО. Всі працівники міністерства оборони потребують дозволу, щоб потрапити до бази в затоці Гуантанамо. Через систему Пентагону має пройти два повідомлення: запит на дозвіл на саму поїздку і запит на дозвіл поговорити з тією чи іншою особою на базі.

— Отже, два повідомлення, — сказав Кармайкл.

Він підрахував, що коли людина хоче потрапити на базу в Гуантанамо в липні, то подання відішле щонайраніше в квітні. Так було встановлено рамки пошуку: запити на дозвіл на поїздку в Гуантанамо й отримання допуску до секретних матеріалів від працівників РУМО, подані в період від 1 квітня до 18 липня 1996 року. Кармайкл попросив свого колегу Гатора (це прізвище, скорочення від «алігатор») Джонсона провести такий самий пошук одночасно з ним. Одна

голова — добре, а дві — ще краще.

У ті часи комп'ютер видавав звідний файл. Гатор переглядав усі повідомлення і показував: «Знайдено таку-то кількість збігів». Я чув Гатора — чув, як він клацає клавіатурою і досі проводить пошук. Мій звідний файл уже зібрався, і я собі подумав: перегляну його швиденько, може, впаде в око якесь ім'я... і десь на двадцятому мене ніби грім ударив. Ана Б. Монтес! Усе стало зрозуміло — зрозуміло водномить! Я мало зі стільця не впав. Натурально позадкував — стілець був на коліщатках — геть від такої новини. Їхав, поки не вперся в стіну кімнатки, а Гатор клацав собі та й клацав.

— Бляха-муха, — тільки і зміг я мовити.

Розділ четвертий

Юродивий

1

У листопаді 2003 року Нат Симонс, портфельний менеджер з лонг-айлендського гедж-фонду «Ренесанс Текнолоджис», надіслав кільком своїм колегам стурбованого листа. Через складну серію фінансових угод «Ренесанс» купив акції фонду, яким керував нью-йоркський інвестор Бернард Мейдофф. Симонс йому не довіряв.

Напевно, кожен, хто працював у фінансовому світі Нью-Йорка протягом 1990-х і на початку нульових, чув про Бернарда Мейдоффа. Мейдофф мав офіс в елегантній вежі Ліпстик-білдінг на Середньому Мангеттені. Він був членом правління кількох важливих асоціацій фінансистів і обертася в грошовитих колах фешенебельних районів Гемптонс і Палм-Біч. То був величний чоловік із гривою білого волосся, відлюдькуватий і потайний. І саме останній факт тривожив Симонса. До нього дійшли чутки⁴¹. В електронному листі колегам Симонс розповів, що гідна довіри людина «конфіденційно повідомила, що десь за рік у Мейдоффа виникнуть серйозні проблеми».

І далі: «Зважаючи на те, що аудит проводить родич його дружини, а власний син Мейдоффа посідає високий пост в організації, існує ризик неприємних закидів, замороження рахунків тощо».

Наступного дня Симонс отримав відповідь від Генрі Лауфера, одного з керівників компанії. Він цілком погоджувався і додавав: «Ренесанс» має «відомості з незалежного джерела» про те, що з Мейдоффом щось не так. Далі Пол Бродер, менеджер з ризиків у «Ренесансі» (тобто людина, яка стежила за тим, щоб компанія не вкладала гроші в небезпечні справи), видав довгу детальну аналітичну довідку про торговельну стратегію, яку буцімто застосовував Мейдофф, і дійшов висновку: «Це все не тримається купи». Втрюх Симонс, Лауфер і Бродер вирішили провести власне внутрішнє розслідування. Підозра зростала. Пізніше Бродер скаже:

— Я виявив, що ми не розуміємо, як він заробляє гроші. Обсяги, які він буцімто заробляв, не підтримувалися жодними доказами.

«Ренесанс» завагався.

Та чи компанія продала свої акції фонду Мейдоффа? Не всі — лише половину. Вони просто підстрахувалися. За п'ять років, коли Мейдоффа викрили як шахрая і керівника найбільшої фінансової піраміди в історії, слідчі з ФБР спитали в Ната Симонса, чому було ухвалене саме таке рішення.

— Я як менеджер ніколи навіть не думав, що це справді шахрайство, — відповів Симонс. Він охоче визнавав, що не розумів мотивів Мейдоффа і що вся справа тхнула. Але Симонс не був готовий повірити, що Мейдофф просто бреше. Він мав сумніви, але не мав достатніх сумнівів — тобто апріорі сприймав усе як правду.

Листування Симонса і Лауфера знайшла під час чергової перевірки Комісія США з цінних паперів і бірж — агенція, яка проводить моніторинг гедж-фондів. Це був не перший випадок, коли Комісія стикалася з сумнівами щодо операцій Мейдоффа. Мейдофф заявляв, що його інвестиційна стратегія прив'язана до фондової біржі, а отже, його повернення капіталу мали б коливатися разом з коливаннями біржі. Проте доходи Мейдоффа були стабільними попри всяку логіку. Слідчий Комісії на ім'я Пітер Ламоре звертався до Мейдоффа по пояснення, і той відповів, що просто дивиться уперед і має непомильне внутрішнє чуття на коливання ринку, тож виходить точно перед падінням і заходить точно перед злетом.

— Я кілька разів перепитав його, — пізніше пригадував Ламоре.

Це «внутрішнє чуття» здалося мені таким, знаєте, дивним і підозрілим. Я все тиснув на нього, бо думав, що це не все... думав, знаєте, що він десь бере відомості про ринок у цілому, до яких інші не мають доступу, от і тиснув. Кілька разів ставив Берні одне і те саме питання і в якийсь момент просто не знав, що ще зробити.

З цими сумнівами Ламоре звернувся до свого боса, Роберта Соллаццо, який теж мав сумніви — але недостатні. Провівши в подальшому критичний аналіз справи Мейдоффа, Комісія дійшла висновку, що Соллаццо не вважав, наче заяви Мейдоффа про «внутрішнє чуття» «такі вже абсурдні». Комісія апріорно повірила в правду, і шахрайська діяльність тривала собі далі. Насправді дуже багато хто на Волл-стріт мав справу з Мейдоффом і вважав, що з ним не все чисто. Кілька інвестиційних банків навіть близько до нього не підходило. Навіть агент з нерухомості, у якого Мейдофф орендував офіс, вважав його трохи дивним. Але ніхто нічого не зробив і навіть близько не підійшов до висновку, що це найбільший шахрай в історії. Всі трималися апріорної правди — всі, крім однієї людини.

На початку лютого 2009 року — минув місяць, відколи Мейдофф здався владі, — чоловік на ім'я Гаррі Маркополос давав свідчення перед Конгресом. Подію наживо транслювали на телеекрани всієї Америки. Маркополос був незалежним слідчим зі справ про шахрайство. Костюм погано пасував йому, а говорив він знервовано й непевно, з виразним нью-йоркським акцентом. Ніхто про нього раніше нічого не чув.

— Ми з моєю командою робили все можливе, щоб Комісія розслідувала і закрила фінансову піраміду Мейдоффа. Гідні довіри попередження надходили в Комісію регулярно з травня 2000 року, — засвідчив Маркополос, а аудиторія захоплено слухала.

За словами Маркополоса, вони з колегами складали схеми і графіки, створювали комп'ютерні моделі та проводили розслідування в Європі, де Мейдофф здебільшого заробляв свої статки.

— Ми точно передали Комісії достатньо тривожних попереджень і математичних

доказів, щоб вони закрили його ще тоді, коли він не набрав сімох мільярдів доларів.

Комісія сиділа склавши руки, і в жовтні 2001 року Маркополос повернувся до них. Потім він повертався в 2005 році, і в 2007, і в 2008 — щоразу нічого не домагаючись. Маркополос повільно зачитував свої нотатки, малюючи картину багаторічної безвиході.

Я подав їм на тарілочці найбільшу фінансову піраміду в історії, але чомусь вони пальцем об палець не вдарили, не провели належного розслідування. Сказали, мають інші пріоритети. Але якщо фінансова піраміда вартістю п'ятдесят мільярдів доларів — це не пріоритет для Комісії, то що взагалі для них пріоритет?⁴²

Серед усіх людей, у кого Берні Мейдофф викликав сумніви, лише Гаррі Маркополос не піддався апіорній правді. Він бачив незнайомця в справжньому світлі. В процесі слухань один з конгресменів запитав, чи не хоче Маркополос поїхати до Вашингтона й очолити Комісію. Після чи не найбільшого фінансового скандалу в історії багатьом здалося, що в Гаррі Маркополоса є чого повчитися. Апіорна віра в правду — це проблема. Через неї шпигуни і шахраї гуляють на волі.

Але чи це справді так? Тут ми підходимо до другого, ключового елементу теорії Тима Лівайна про оману й апіорну правду.

2

Гаррі Маркополос — жилавий енергійний чоловік середніх літ, але молодий на вигляд. Він симпатичний і говіркий, хоч і схильний до недоречних жартів, які інколи перепиняють розмову. Себе він вважає obsesивною особистістю: наприклад, протирає клавіатуру антисептиком щоразу, як розгортає ноутбук. На Волл-стріт його знають як кванта — тобто спеціаліста з біржевого аналізу, людину цифр.

— Для мене правда — це математика, — каже він. Коли Маркополос аналізує інвестиційну нагоду чи компанію, він не знайомиться з її керівниками особисто, бо не хоче повторити помилку Невілла Чемберлена.

Я хочу бачити і чути те, що вони говорять, на відстані, судити за їхніми публічними виступами й фінансовими звітами, а тоді проводжу математичний аналіз інформації за допомогою цих простих методів. Я хочу знати правду. Я не хочу, щоб у мене складалося приємне враження, яке на мене намагаються справити, бо це погано впливає на мою роботу.

Маркополос виріс у місті Ері в штаті Пенсильванія⁴³. Його батьки — грецькі іммігранти. Родина керувала мережею англійських харчевень «Артур Тричер».

— Мої дядьки ловили людей, які, поївши, тікали геть. Ловили і змушували заплатити за їжу, — пригадує він.

Я бачив, як дядьки б'ються з клієнтами і ганяються за ними. Бачив людей, які крадуть столові прибори і навіть посуд... Пам'ятаю, був такий здоровило, що їв з чужих тарілок, залишених на шинквасі, і дядько йому каже:

— Не можна цього робити.

А здоровило йому на те:

— Та чого не можна, вони ж не доїли.

Тоді дядько обходить шинквас, бере того типа за бороду і піднімає. Ну все, думаю собі, мій дядько покійник. Той тип був під два метри на зріст. Уб'є дядька, та й по тому. На щастя, втрутилися інші відвідувачі. А інакше дядько, мабуть, не жив би.

Типова історія про іммігрантів-підприємців — про виховання міцного духу і про щирість. Але зі слів Маркополоса виходить радше, що дитячі враження від родинного бізнесу навчили його, що світ — місце темне і небезпечне:

У харчівнях багато крали, тож у роки, коли формується характер — в підлітковому віці й коли мені минуло двадцять, — я навчився бачити шахрайство. Я бачив, на що здатні люди, бо коли керуєш закладом, п'ять-шість відсотків прибутку втрачаєш через крадіжки. Це статистика Асоціації сертифікованих спеціалістів з розслідування шахрайства. Підлітком я, звісно, нічого про цю статистику не знав, а просто бачив, як нашим курчатам і креветкам мало не щодня прилаштовують ноги. Цілими коробками закидали їх у багажники — і це працівники закладу!

Коли Гаррі Маркополос навчався на факультеті бізнесу, один з викладачів поставив йому відмінну оцінку. Маркополос перевірів формулу, за якою виставлялися оцінки, і зрозумів, що мала місце помилка. Він набрав трохи менше. Маркополос поскаржився викладачеві. Його перша робота була в брокерській фірмі, яка продавала цінні папери поза біржею. За правилами ринку, про всі операції брокер мав повідомляти протягом дев'яноста секунд. Маркополос виявив, що його працедавець чекає довше, ніж півтори хвилини, тож здав власних босів регуляторним органам. Ще змалечку ми дізнаємося, що ніхто не любить донощиків, і розуміємо, що іноді справедливі й моральні дії коштують надто багато в соціальному плані. Якщо Маркополосу в дитинстві щось таке й казали, він явно не слухав.

Про Мейдоффа Маркополос уперше почув наприкінці 1980-х років. Він працював на гедж-фонд, який звернув увагу на дивовижні прибутки Мейдоффа і попросив Маркополоса відтворити його стратегію. Маркополос спробував, але не зміг зрозуміти, що в Мейдоффа за стратегія. Мейдофф заявляв, що заробляє завдяки високій активності на ринку фінансових інструментів під назвою деривативи. Проте на тих ринках Мейдоффа й сліду не було.

— Я щороку багато працював з деривативами, тож мав зв'язки з великими інвестиційними банками, які ними займалися, — пригадує Мейдофф.

Я почав дзвонити людям, яких знав за операціями з деривативами.

— Ви працюєте з Мейдоффом?

Усі казали, що не працюють, але якщо торгуєш деривативами в таких масштабах, як він, важко уникнути п'ятох найбільших банків на ринку. Якщо п'ять найбільших банків нічого не знають про твої операції і твій бізнес, твій бізнес напевно фінансова афера. Все дуже просто. Там не було чого розслідувати. Вистачило подзвонити по телефону.

Маркополос уже тоді доходив висновків, до яких за кілька років наблизилися працівники «Ренесансу». Він провів підрахунки і засумнівався. Бізнес Мейдоффа не вкладався в рамки логіки.

Втім, між Маркополосом і «Ренесансом» була розбіжність: «Ренесанс» довіряв системі. Мейдофф працював у одному з найбільш контрольованих секторів фінансового ринку. Якби він справді все вигадував, хіба б урядові контролери його не впіймали? Нат Симонс, один з керівників «Ренесансу», пізніше сказав так:

— Априорі вважаєш, що хтось за цим стежить.

Слід зазначити, що «Ренесанс» наприкінці вісімдесятих заснувала група математиків і криптоаналітиків. За роки існування компанія заробила чи не більше грошей, ніж будь-який інший гедж-фонд. Лауфер (керівник «Ренесансу», до якого Симонс звертався по пораду) має докторський ступінь у математиці, отриманий у Принстонському університеті, і є автором книжок і статей з такими назвами, як «Нормальні двовимірні сингулярності» та «Про мінімально еліптичні сингулярності». В «Ренесансі» працюють генії. Проте в одному ключовому аспекті вони, як виявилось, нічим не відрізнялися від студентів у експерименті Лівайна, які бачили, як наглядка виходить і лишає конверт на видноті, але не змогли повірити, що все це — вистава.

Інша справа — Маркополос. Він був озброєний тими самими фактами, але не мав жодної віри в систему. В його очах нечесність і недоумство панували всюди.

— Люди занадто вірять великим організаціям, — розповідав він. — Вони вірять бухгалтерським фірмам, яким вірити не можна, бо вони некомпетентні — та й то якщо пощастить, бо як не пощастить, це будуть просто шахраї, які відводять очі й покривають чужий обман. Гадаю, — провадив він, — що страхова галузь теж наскрізь корумпована. Ніхто ніколи їх не перевіряв, а там обертаються трильйони доларів активів і пасивів.

На думку Маркополоса, 20-25% відкритих акціонерних товариств подає неправдиві фінансові звіти.

— Хочете поговорити про ще одну шахрайську схему? — спитав він ні сіло ні впало. Маркополос щойно опублікував мемуари і завів звичку вивчати звіти про авторські гонорари, які називав «китайськими небилицями». — Тим брехунам, чия діяльність я розслідую, і то вірити легше, ніж моєму видавцю.

Також Маркополос заявив, що коли йде до лікаря, то завжди думає про те, що сорок центів з кожного сплаченого медицині долара або оплачують шахрайство, або марнуються.

Лікарям я завжди кажу, що я розслідую справи про злочини «білих комірців» і що я в курсі про шахрайські схеми в медицині. Називаю їм статистичні дані. Хай навіть не думають дурити мене чи моїх рідних.

У голові Маркополоса поріг, за яким сумніви перетворюються на тотальну недовіру, не те що невисокий, а просто не існує.

У російському фольклорі існує таке поняття, як юродивий — соціально непристосована людина, ексцентрична, неприємна, іноді просто божевільна, та попри це — з доступом до істини. Втім, ні — не «попри». Юродивий каже правду саме тому, що виключений із суспільства. Людина, що стоїть поза усталеною соціальною ієрархією, може казати неприємну правду і ставити під сумнів речі, які решта людей має за належне. Є переказ, у якому юродивий дивиться на ікону Діви Марії і проголошує її витвором диявола. Заява обурлива, єретична — аж тут в ікону кидають камінь, зображення тріскається, і проступає обличчя Сатани.

Власні варіації на тему юродивого існують у багатьох культурах. У знаменитій казці Ганса Християна Андерсена «Нове вбрання короля» король простує вулицею, упевнений, що на ньому чарівні шати. Всі мовчать, аж тут мале хлоп'я кричить:

— Та він же зовсім голий!

Цей хлопчик — юродивий. Кравці, які продали королю нові шати, запевнили його, що цей одяг невидимий для людей, не придатних для своєї посади і просто дурних. Дорослі мовчали, боячись звинувачення в некомпетентності, але малому було байдуже. У сучасному житті на юродивих схожі викривачі, ладні пожертвувати приналежністю до інституції — і нерідко підтримкою товаришів, — але викрити шахрайство й обман.

З-поміж звичайних людей юродивого вирізняє інше ставлення до можливості обману. За Тимом Лівайном, у реальному житті не так уже й багато брехні — і йде вона здебільшого від досить-таки тонкого прошарку людей. Саме тому не так уже важливо, що ми не вміємо розпізнавати брехню, і апіорне сприйняття всього як правди — цілком логічне. Якщо бариста каже, що ваша кава коштувала шість сімдесят чотири з ПДВ, можна зробити власні розрахунки і перевірити, чи вам сказали правду, але ви затримаєте чергу і згаєте власний час. Скоріше ви приймете як факт, що бариста каже правду — на тій підставі, що більшість людей каже правду.

Саме це сталося зі Скоттом Кармайклом. Перед ним постав вибір з двох варіантів. Редж Браун заявляв, що поведінка Ани Монтес підозріла. Натомість Ана Монтес надала своїм діям цілком безневинне пояснення. З одного боку — дуже малоімовірний варіант, що поважна працівниця РУМО — шпигунка. З іншого — значно більше схожий на правду варіант, що Браун просто параноїк. Кармайкл оцінив імовірності; саме так ми вчиняємо, коли обираємо апіорну правду. Нат Симонс теж оцінив імовірності. Мейдофф, звісно, міг бути геніальним організатором найбільшої фінансової піраміди в історії — але наскільки це вірогідно?

Юродиві керуються цілком іншою логікою. За статистикою, шахраїв і брехунів не так уже багато. Але для юродивого вони всюди.

Час до часу наше суспільство потребує юродивих. Вони відіграють важливу роль. Саме тому ми схильні їх романтизувати. Гаррі Маркополос став героєм саги про Мейдоффа. Про викривачів знімають кіно. Але друга, надважлива частина теорії Лівайна полягає в тому, що людство не може складатися суцільно з юродивих. Це

була б катастрофа.

На думку Лівайна, в ході еволюції люди не набули розвинених навичок розпізнавання брехні з тієї причини, що постійне прискіпування до слів і вчинків усіх навколо не пропонує жодних переваг. Перевага якраз полягає в тому, щоб вважати, що незнайомці говорять правду. На думку Лівайна, апіорна правда, попри ризик бути обдуреними, для нас «дуже корисна».

В обмін на вразливість до нечастої брехні ми отримуємо ефективну комунікацію і соціальну координацію. Переваги величезні, а плата загалом невелика. Так, час до часу нас дурять, але така вже ціна за ведення справ⁴⁴.

Звучить цинічно, адже шкода від учинків таких людей, як Ана Монтес і Берні Мейдофф, очевидна. Через нашу апіорну довірливість шпигуни успішно ховаються, злочинці гуляють на волі, й від цього багато біди. Однак, на думку Лівайна, відмова від цієї стратегії коштувала б нам значно дорожче. Якби всі фінансисти поводитися, як Гаррі Маркополос, на Волл-стріт не було б шахраїв — але від загальної підозріливості настала б така задуха, що і Волл-стріт не стало б¹².

4

Влітку 2002 року Гаррі Маркополос поїхав до Європи. Вони з колегою шукали інвесторів для нового фонду, який планували заснувати. Він зустрічався з менеджерами активів у Парижі й Женеві та в інших осередках капіталу по всій Західній Європі й зробив разуче відкриття. Виявилось, що всі вони інвестували в компанію Мейдоффа. Залишаючись у Нью-Йорку і спілкуючись із фінансистами Волл-стріт, можна було подумати, що Мейдофф — локальне явище, просто ще один інвестиційний менеджер, що обслуговує грошовитих людей Східного узбережжя. Аж тут виявилось, що це міжнародний персонаж! Обшири його шахрайської імперії були значно більші, ніж уявляв Маркополос.

Саме тоді Маркополос вирішив, що його життя під загрозою. Сила-силенна людей з грошима і владою воліла б, щоб Мейдофф лишався на плаву. Може, це тому регламентуючі органи не реагують на його звернення? Керівники Комісії знають, хто такий Маркополос. Він не буде в безпеці, поки не викриє аферу Мейдоффа.

Він вирішив, що наступним логічним кроком буде звернутися до генерального прокурора Нью-Йорка Еліота Спітцера, одного з небагатьох виборних посадових осіб, зацікавлених у розслідуваннях на Волл-стріт. Але слід було діяти обережно. Спітцер походив із заможної нью-йоркської родини. Може, він теж інвестував у фонд Мейдоффа? Маркополос дізнався, що Спітцер їде до Бостона, де виголосить промову в бібліотеці імені Джона Ф. Кеннеді. Маркополос роздрукував документи (з яких видалив усі посилання на свою персону) і вклав їх у великий конверт з коричневого паперу. Тоді перестрашувався і поклав цей конверт у ще один конверт, більший. Він робив це в рукавичках, щоб не лишати відбитків, надягнув об'ємний одяг і велике пальто, щоб не впізнали. Прийшовши до бібліотеки, він непомітно сів у кутку, а після промови спробував передати документи особисто Спітцерові.

Однак підібратися до нього не вдалося, тож Маркополосу довелося віддати конверт жінці з пошту прокурора, яку він попросив неодмінно передати їх босові.

Маркополос пригадує:

Отже, сиджу я там з документами. І збираюся їх передати йому, але доводиться віддати тій жінці, бо до Еліота Спітцера не підібратися. Його зусібіч оточують люди. Далі він іде до виходу, і я собі думаю: зараз зайде до вбиральні, а потім, мабуть, піде вечеряти в котрийсь ресторан поблизу? Мене на ту вечерю не запросили. Але він вийшов, сів у лімузин і одразу поїхав до аеропорту. Мого пакунка Еліот так і не отримав.

Тут варто згадати, що на той час Маркополос був президентом Бостонського товариства фінансових аналітиків, членство в якому мали чотири тисячі спеціалістів. Він не мусив приходити на виступ Спітцера інкогніто, загортатися в пальто і передавати документи в двох паперових конвертах. Вистачило би просто подзвонити прямо в офіс Спітцера і домовитися про зустріч.

Я спитав, чому він так не вчинив.

Маркополос: Про це я теж шкодую, але сам винний. Спітцер був саме тим, хто мені був треба. Слід було подзвонити. Може, тоді б я достукався... звісно, може, і ні, але скоріше так.

МГ: Ви мали статус, ви були...

Маркополос: Президентом Бостонського товариства фінансових аналітиків. Якби колишній або чинний президент товариства... подзвонив би і сказав: «Я виявив найбільшу аферу в історії. Вона у вас просто під носом», — гадаю, його б послушали.

МГ: Як думаєте, чому ви цього не зробили?

Маркополос: Мав би, мусив би, я ж міг! Страшенно жалкую. Не буває ідеальних розслідувань, і в цьому я теж накоїв помилок. Уже нічого не вдієш.

Тепер Маркополос розуміє свої помилки — адже минуло понад десять років. Але там і тоді геніальний розум, який розкрив обман Мейдоффа, не зумів поставити себе серйозно в очах людей з владними повноваженнями. Це — наслідок перебування поза апіорним режимом правди. Слід починати з довіри, бо інакше не побудувати глибоких соціальних зв'язків.

Лівайн пише:

Один раз піддатися брехні — не така річ, яка завадить передати гени наступним поколінням і поставить під загрозу виживання людської раси. Натомість ефективна комунікація конче необхідна для нашого виживання. Вигода такого обміну не викликає сумнівів⁴⁶.

Комунікація Маркополоса в бібліотеці була, м'яко кажучи, неефективна. Хто була жінка, якій він передав пакунок? Аж ніяк не помічниця Спітцера. То була просто працівниця бібліотеки імені Джона Кеннеді, й особливого доступу до персони Спітцера вона і близько не мала. А навіть якби і мала, напевно, вирішила б, що має захистити Спітцера, громадського діяча, від якогось таємничого типа в завеликому пальті та його коричневих пакунків.

Не домігшись нічого від Комісії, Маркополос почав ходити з пістолетом і звернувся до шефа поліції в рідному містечку в штаті Массачусетс. Маркополос розповів поліціянту, що копає під Мейдоффа і його життя під загрозою, але в жодному разі не можна вносити це в протокол. Шеф поліції спитав, чи не думає Маркополос почати носити бронежилет. Маркополос відмовився. Він сімнадцять років відвідував навчання армійського резерву і трохи знався на тактиці. Понад сумнів, по його душу пришлють професійних кілерів. Бронежилет його не врятує. Маркополос установив у своєму будинку високотехнологічну систему сигналізації, замінив замки, щовечора вертався іншим шляхом. Раз у раз зазірав у дзеркало заднього огляду.

Коли Мейдофф здався, Маркополос на короткий час вирішив, що тепер він у безпеці, а тоді зрозумів, що на нього чигає інша небезпека. Тепер на його матеріали полюватиме Комісія! Він стільки років ретельно збирав докази їхньої як мінімум некомпетентності, а як максимум — співництва в злочині! Якщо вони прийдуть по його душу, єдина надія — протриматися якнайдовше і дочекатися порятунку. Маркополос зарядив рушницю дванадцятого калібру і мав у запасі ще шість патронів. На шафу для зброї повісив патронташ. Дістав зі сховку протигаз, бо ж раптом пустять сльозогінний газ? Маркополос замкнувся вдома, тримаючи зброю наготові, — а решта світу спокійно жила собі звичним життям.

Розділ п'ятий

3 матеріалів справи: хлопчик у душовій

1

Обвинувачення: Чи мало місце щось дивне, коли ви проходили асистентську практику в 2001 році?

Макквірі: Так.

О.: Ви можете розповісти суду про цей випадок?

21 березня 2017 року, суд округу Дофін у Гарисбурзі, штат Пенсильванія⁴⁷. Свідок — Майкл Макквірі, чвертьзахисник, який став асистентом тренера команди з американського футболу Університету штату Пенсильванія. Він — самовпевнений здоровило з коротко підстриженим волоссям кольору паприки. Допит проводить заступниця генерального прокурора штату Пенсильванія — Лора Дитка.

Макквірі: Одного вечора я пішов до будівлі футбольного центру — імені Ляшів — і зайшов до роздягальні. Відчинив двері й почув плюскіт води в душі та якісь ніби ляпаси. Пішов до інших дверей, уже прочинених. Моя шафка в роздягальні була просто праворуч від мене. Я до неї розвернувся і зрозумів, що хтось приймає душ у душовій при роздягальні. А через те ляпання я подумав, що там відбувається ще щось.

Тут Дитка його зупинила. Котра це була година? Макквірі відповів: восьма тридцять вечора, п'ятниця. У тій частині студмістечка в цей час тихо. У центрі імені Ляшів порожньо. Всі двері замкнені.

О.: Зрозуміло. Я вас перервала, бо хотіла поставити інше питання. Ви почули «якесь ляпання». Це не було схоже на плескання в долоні?

Макквірі: Ні, ні.

О.: Тобто ви говорите про інакший звук?

Макквірі: Так.

Макквірі розповів, що озирнувся через праве плече і в дзеркалі побачив приміщення душової, а там — оголеного чоловіка, який стояв за спиною, як висловився Макквірі, «молодшої особи».

О.: Чи ви змогли роздивитися цю, як ви кажете, молодшу особу? Ми говоримо про особу сімнадцятих-шістнадцятих років чи ще молодшу?

Макквірі: О, молодшу.

О.: Зрозуміло. Скільки років на вигляд було тому хлопчику?

Макквірі: Може, десять чи дванадцять.

О.: Зрозуміло. Одягнений чи неодягнений?

Макквірі: Неодягнений, голий.

О.: Ви помітили якісь рухи?

Макквірі: Хіба що дуже повільні, майже непомітні.

О.: Зрозуміло. Ви кажете, що бачили повільні й майже непомітні рухи, які саме?

Що рухалося?

Макквірі: Джері за спиною хлопчика, упригнул до нього.

О.: Упригнул? Тобто він його аж торкався?

Макквірі: Так, точно.

О.: Животом до спини?

Макквірі: Так.

Джері, про якого говорив Макквірі, був Джері Сандускі, який на той час щойно пішов з посади тренера захисників у команді Університету Пенсильванії. Футбол був для університету надзвичайно важливий, і Сандускі обожнювали. Макквірі був знайомий з ним багато років.

Макквірі побіг нагору і подзвонив батькам.

— Він у нас високий і досить-таки міцний хлоп, і зовсім не заяча душа, — розповів суду батько Макквірі, коли той закінчив давати свідчення. — Але тут точно налякався, голос був дивний. Його мама за голосом щось запідозрила і каже: «Джоне, там щось сталося».

Побачивши Сандускі в душі в лютому 2001 року, Макквірі пішов до його начальника, Джо Патерно — легендарного головного тренера футбольної команди Університету Пенсильванії.

О.: Ви розповіли йому про голого Джері Сандускі в душі?

Макквірі: Так, розповів.

О.: Ви розповіли, що він стояв упригнул до хлопчика?

Макквірі: Здається, так, мем.

О.: Ви розповіли йому про звуки, схожі на ляпаси?

Макквірі: Так.

О.: Зрозуміло. І як він... ні, я не питаю, що він вам сказав. Як він загалом реагував, як тримався?

Макквірі: Він засмутився. Отак відкинувся в кріслі, підніс долоні до обличчя, й очі стали сумні.

Патерно розповів про це своєму босові, університетському директору з питань спорту Тимові Керлі. Тим Керлі звернувся до іншого університетського управлінця, Гарі Шульца. Разом Керлі й Шульц розповіли про інцидент ректору Греміві Спаньєру. Мало місце розслідування. В належний час Сандускі заарештували, і в залі суду розкрилася неймовірна історія. Восьмеро молодиків розповіли, що протягом багатьох років Сандускі сотні разів чинив над ними наругу в готельних номерах і душових при роздягальнях, і навіть у підвалі власного будинку (причому дружина Сандускі була вдома). Сандускі обвинуватили в сорока п'яти випадках

розбещення малолітніх. Університет виплатив його жертвам загалом понад сто мільйонів доларів компенсації¹³. Сандускі став, як написали в одній книжці про його справу, «найненависнішим чоловіком у цілій Америці».

Однак найбільш сенсаційний факт у справі Джері Сандускі ховається у фразі «в належний час». Макквірі побачив Сандускі в душі в 2001 році, а розслідувати його вчинки почали майже за десять років. Сандускі арештували аж у листопаді 2011 року. Чому на це пішло стільки часу? Коли Сандускі запроторили за ґрати, увага перемкнулася на керівництво університету. Джо Патерно, університетський футбольний тренер, з ганьбою покинув посаду і невдовзі помер. Тима Керлі й Гарі Шульца з адміністрації університету звинуватили в злочинній змові, перешкоджанні правосуддю і неповідомленні про знущання з дітей¹⁴. Обох посадили. І на катастрофічне завершення скандалу обвинувачення звернуло увагу на ректора Грема Спаньєра. Цей чоловік очолював університет шістнадцять років і змінив репутацію закладу. Його обожнювали. В листопаді 2011 року Спаньєра звільнили, а за шість років обвинуватили в залишенні малолітніх у небезпеці¹⁵.

На піку ситуації Сандускі дав інтерв'ю ведучому спортивних новин на каналі «Ен-Бі-Сі» Бобові Костасу⁴⁸.

Костас: Ви стверджуєте, що не є педофілом.

Сандускі: Саме так.

Костас: Але ви — дорослий чоловік, який, за власним зізнанням, приймав душ з хлопчиками. Це вкрай неналежна поведінка. Є численні свідчення, що коли хлопчики ночували у вас удома в підвальній кімнаті, ви лягали з ними в одне ліжко. Як ви поясните ці речі? Якщо ви не педофіл, то хто?

Сандускі: Ну, я людина, щиро зацікавлена... Я пристрасно бажаю змінити життя деяких молодих людей. Я докладав усіх зусиль, щоб знайти з ними спільну мову...

Костас: Хіба ви зараз не описуєте класичну поведінку багатьох педофілів?

Сандускі: Ну... мабуть, може скластися таке враження. Не знаю.

Сандускі знервовано засміявся і почав широко виправдовувати себе. А тоді:

Костас: Вас сексуально приваблюють неповнолітні хлопчики, діти?

Сандускі: Чи мене сексуально приваблюють неповнолітні хлопчики?

(Пауза).

Костас: Так.

(Ще пауза).

Сандускі: Сексуально приваблюють... розумієте, я люблю молодь, я... я люблю бути в товаристві дітей... але ні, ні, хлопчики не приваблюють мене сексуально.

І такому чоловікові Грем Спаньєр дозволив вільно ходити студмістечком Університету Пенсильванії.

Але ось моє питання (в світлі історій Ани Монтез і Берні Мейдоффа з Гаррі Маркополосом, плюс усіх, наведених Тимом Лівайном, доказів того, що нам украй важко вийти з режиму апріорної правди): якби ви були ректором університету і перед вами постали б ті самі факти й питання, чи ви вчинили б інакше?

Джері Сандускі виріс у Вашингтоні, що в штаті Пенсильванія. Його батько очолював місцевий рекреаційний центр і керував спортивними програмами для дітей. Сандускі мешкали на верхньому поверсі центру. В їхній оселі всюди були бейсбольні битки, футбольні й баскетбольні м'ячі. А ще всюди були діти. Вже дорослим Джері Сандускі відтворив світ свого дитинства. Його син І-Джей якось сказав, що батько — мов розчарований директор дитячого майданчика. Сандускі влаштовував кікбольні матчі на задвір'ї свого будинку. І-Джей розповідав:

— Тато запрошував усіх-усіх дітей. У нас були найбільші кікбольні матчі в Америці — на сорок дітлахів⁴⁹.

Сандускі та його дружина Дотті всиновили шістьох дітей і ще багатьох поставили на ноги. «Вони брали стільки вихованців, що навіть найближчі друзі не знали, хто там хто, — написав у біографії боса Сандускі, Джо Патерно, автор Джо Познанські. — Діти оточували Сандускі постійно, вони зробилися його частиною»⁵⁰.

Сандускі був дурко, бешкетник. Велика частина його біографії (яка називається, як це не дико, «Зворушений») присвячена його забавкам: як він обмазав сажею слухавку телефону вчителю хімії, як полаявся з рятувальником через витівки своїх дітей у громадському басейні. Чотири з половиною сторінки займає оповідка про бійки кульками з водою, які він улаштовував в університеті. «За мною всюди тягнувся бешкет, — писав Сандускі. І далі: — Значну частину свого життя я проживаю у вигаданому світі. Дитиною я любив прикидатися, і вже дорослим у товаристві дітей люблю те саме. Це завжди була частина моєї натури»⁵¹.

У 1977 році Сандускі заснував благодійну організацію «Друга миля». Це була рекреаційна програма для проблемних хлопчиків. За роки існування через неї пройшли тисячі дітей з бідних чи проблемних сімей. Сандускі боровся з ними, дарував їм подарунки, писав листи, возив у подорожі, запрошував до себе додому. Багатьох виховували самотні мами, і Сандускі намагався стати цим хлопчикам батьком, якого вони не знали.

— Якби Сандускі не мав таких людських рис, в університеті його б, мабуть, канонізували⁵², — так кореспондент журналу «Спортс ілюстрейтед» прокоментував вихід Сандускі на пенсію.

До тої самої доби належить і цей уривок зі статті у виданні «Філадельфія інквєр»:

Коли зустрічаєш його десь у фое мотелю і кажеш бодай щось, схоже на комплімент, Сандускі червоніє, а на його скромному обличчі з'являється приємна косувата усмішка. Свою справу він займається не заради слави. Його захисники грають перед мільйонами глядачів, та коли Сандускі відчиняє двері для чергової неблагополучної дитини, глядачів немає. У цьому й полягає шляхетність цього чоловіка: справу свого життя він робить непомітно для публіки⁵³.

Перші питання щодо поведінки Сандускі виникли в 1998 році. Хлопчик з «Другої милі» прийшов додому з гостювання в Сандускі, й мама звернула увагу на його мокре волосся. Хлопчик розповів, що тренувався з Сандускі, а потім вони

помилися в душовій при роздягальні. Також він додав, що Сандускі його обійняв і сказав, що от зараз як придушить. А тоді підняв, «щоб ти мені мило з волосся вимив». Ступні хлопчика торкалися стегна Сандускі¹⁶.

Мама розповіла про те, що сталося, психологу сина — Алісії Чамберс. Вона не знала, що́ думати про цей інцидент.

— Може, я надміру переймаюся? — питала вона в Чамберс. Син між тим нічого такого в ситуації не вбачав. Себе він вважав найщасливішим хлопчиком на світі, бо Сандускі брав його на футбольні матчі Університету Пенсильванії⁵⁴.

Справу було закрито.

Наступний відомий інцидент мав місце за десять років і стався з хлопчиком на ім'я Аарон Фішер⁵⁵, який був учасником програми «Друга миля» з четвертого класу. Він походив з проблемної родини, близько потоваришував із Сандускі й багато разів ночував у нього. Мама Аарона вважала, що Сандускі — то «просто янгол якийсь». Але в листопаді 2008 року Фішер, на той час п'ятнадцятирічний, поскаржився мамі, що деякі вчинки Сандускі його бентежать. Той надміру міцно його обіймав, робив масаж і «боровся» якось дивно.

Фішера скерували до дитячого психолога Майка Гіллума⁵⁶, який тримався думки, що жертви сексуального насильства іноді так глибоко ховають пережите, що його не витягнути назовні без великої турботи і терпіння. Гіллум був переконаний, що Фішер зазнав сексуального насильства з боку Сандускі, але не пам'ятає цього. Фішер протягом кількох місяців регулярно (іноді щоденно) відвідував психолога, і Гіллум умовляв його не мовчати. Пізніше один з поліціантів, залучених до розслідування справи, розповів:

— Перша дитина заговорила за кілька місяців після того, як ця історія потрапила до нашого поля зору. Спершу було: «Так, він іноді масажував мені плечі», — потім питання ставили знову і знову, й от урешті-решт дитина розповіла про все, що сталося.

У березні 2009 року Фішер уже кивав, коли його питали, чи мав він оральний секс із Сандускі. У червні він нарешті відповів ствердно.

Маємо дві скарги на Сандускі протягом десятих років. Однак Сандускі не арештували. Чому? Через режим апріорної правди.

Чи в 1998 році, коли стався інцидент із хлопчиком у душі, підозри і сумніви сягнули такого рівня, що їм уже не знайшлося безневинного пояснення? Ні! Психіатр, який працював з хлопчиком, написав звіт, де вказував, що поведінка Сандускі вкладалася в «сценарій імовірного педофіла, коли поступово вибудовується довіра і додаються доторки як елемент «особливих» стосунків, «любові». Зверніть увагу на те, що педофіл — «імовірний». Далі до розслідування підключився соціальний працівник з Департаменту соціальних служб штату Пенсильванія, чиї висновки були ще обережнішими. На його думку, інцидент належав до «сірої зони» і стосувався «проблеми особистих кордонів». Далі з хлопчиком поговорив консультант Джон Сісок, який дійшов такого висновку: «Малоймовірно, щоб у цьому випадку мало місце сексуальне насильство. Немає

ознак послідовного сценарію поведінки, притаманного дорослим, чиї труднощі стосуються сексуального насильства над дітьми». Сісок не побачив нічого, гідного осуду, і тільки відзначив, що слід порадити Сандускі «уникати такого роду двозначних ситуацій у майбутньому».

Соціальний працівник і місцевий детектив поліції зустрілися з Сандускі. Той підтвердив, що обіймав хлопчика, але «в цьому не було ніякого сексуального підтексту». Також він підтвердив, що й раніше мився з хлопчиками в душі, й додав: — Боже праведний, та нічого не було.

Зважте, що і сам хлопчик казав, що нічого не було. Що робити в такій ситуації? Апріорно вважати, що це правда.

Історія Аарона Фішера так само здавалася неоднозначною⁴⁷. Спогади Фішера змінювалися від одного сеансу з психологом до іншого. То він сказав, що оральний секс припинився в листопаді 2007 року; тоді — що це почалося влітку 2007 року і закінчилося у вересні 2008; потім — що почалося в 2008-му, а закінчилося в 2009-му. Фішер стверджував, що багато разів займався оральним сексом із Сандускі, але за тиждень заявив, що це було лише один раз, а за п'ять місяців уже казав, що взагалі нічого такого не відбувалося. У 2009 році Фішер двічі давав свідчення перед радою присяжних, але велике журі не повірило йому і відмовилося притягнути Сандускі до суду.

Поліція почала систематично розпитувати інших хлопчиків, що пройшли через «Другу милю», шукаючи жертв. Нічого! Так тривало два роки. Прокурор, який вів справу, вже ладен був її закрити. Ось дорослий чоловік, що любить грубі ігри з дітьми, ось люди, в яких є сумніви щодо Сандускі — але згадаймо, що сумнів не ворог віри, а її супутник.

Аж раптом у листопаді 2010 року до офісу прокурора надійшов анонімний електронний лист: «Пишу вам щодо розслідування справ Джері Сандускі. Вам слід зв'язатися і поговорити з асистентом тренера футбольної команди Університету Пенсильванії Майком Макквірі, якщо ви досі цього не зробили. Можливо, він став свідком певної ситуації з Джері Сандускі й дитиною»⁵⁸.

Це вже не проблемний підліток з поганою пам'яттю. Майкл Макквірі нарешті дав обвинуваченню підстави розпочати справу проти Сандускі й керівників університету. Чоловік бачить згвалтування, доповідає про це своєму босові — і нічого не відбувається цілих одинадцять років. Якщо ви почитаете матеріали про справу Сандускі на момент написання цієї книжки, саме таку версію подій ви, ймовірно, знайдете — жодної двозначності, жодних сумнівів.

— Кажуть, ніби абсолютна влада розбещує абсолютно, — сказала в своїй фінальній промові по справі Сандускі помічниця прокурора Лора Дитка. — І я гадаю, що Ірема Спаньєра розбестила його влада і засліпили увага преси і власна репутація; він — керівник, який не спромігся керувати.

В контексті Університету Пенсильванії вона дійшла висновку, що провина сягає самісінької верхівки керівництва. Спаньєр, за словами Дитки, зробив свій вибір.

Вона уявила, як він звертається до Керлі й Шульца: «Ми просто це замовчимо. Не

будемо про це доповідати. Не скажемо відповідним органам».

Та якби ж усе було так просто!

3

Майкл Макквірі має зріст під два метри. Коли він починав грати в команді Університету Пенсильванії, то важив сто кілограмів. На момент інциденту в душі йому виповнилося двадцять сім років — чоловік у розквіті сил. Сандускі був старший на тридцять років і нажив довгий список хвороб.

Перше питання: якщо Макквірі був цілковито певний, що став свідком згвалтування, чому він не прийшов на порятунок?

У третій частині «Розмов з незнайомцями» я розповім історію горезвісного інциденту з сексуальним насильством у Стенфордському університеті. Тоді двоє студентів каталися на велосипедах в студмістечку близько опівночі й побачили на землі молоду пару: чоловіка і жінку. Чоловік був зверху і робив поступальні рухи. Жінка лежала непорушно. Студенти наблизилися до пари, і тоді чоловік почав тікати, а вони за ним погналися. Підозрілих фактів було достатньо, тож студенти вийшли з режиму апіорної певності, що нічого поганого з парою на землі не відбувається.

Макквірі опинився в ситуації, яка принаймні теоретично була значно підозріліша. Замість двох дорослих людей — чоловік і хлопчик, обоє голі. Але Макквірі не втрутився. Натомість він побіг нагору і подзвонив батькові. Батько наказав йому їхати додому, а тоді запросив друга сім'ї, лікаря Джонатана Дранова, приїхати і послухати оповідь Майкла.

Дранов під присягою переповів те, що почув від Макквірі:

Він сказав, що чув звуки сексуального характеру. Я спитав, що він має на увазі. Але Майкл тільки казав: «Ну звуки, звуки, сексуального характеру». Я не розумів, про що конкретно він говорить. Майкл не розповідав жодних подробиць, я його все розпитував, але стало зрозуміло, що з нього більше нічого не витягнути. Я спитав, що він бачив. Майкл сказав: нічого, але був переляканий, знервований.

Дранов — лікар. Його обов'язок — доповідати про всі випадки знущання з дитини, які дійшли до його відома. Друге питання: чому Дранов не звернувся у відповідні органи, почувши історію Макквірі? На суді в нього про це спитали.

Захист: Отже, ви конкретно розпитували Макквірі й хотіли знати, що конкретно він бачив, але, як я розумію, він не сказав вам, що бачив. Правильно?

Дранов: Правильно.

З.: Гаразд. Він сказав... у вас склалося враження, що він чув звуки сексуального характеру. Правильно?

Дранов: Звуки, які Майкл сприйняв як звуки сексуального характеру.

З.: І ваш... ваш план, ваша рекомендація йому полягала в тому, що слід розповісти начальству, а саме Джо Патерно. Правильно?

Дранов: Правильно.

З.: Ви не рекомендували звернутися до соціальної служби. Правильно?

Дранов: Так, правильно.

З.: Ви не сказали, що слід звернутися до поліції. Правильно?

Дранов: Правильно.

З.: Ви не рекомендували звернутися до служби безпеки студмістечка, правильно?

Дранов: Так, правильно...

З.: Бо не вважали, що слід доповідати про такі речі на основі непевних чуток. Правильно?

Дранов: Правильно.

З.: Таким чином, причина, чому ви не порадили Майкові Макквірі піти до служби захисту неповнолітніх чи поліції, полягає в тому, що історія, яку Майк Макквірі розповів вам, не давала підстав для такого звернення. Правильно?

Дранов: Так, правильно.

Дранов чув історію Макквірі з перших вуст того самого вечора, коли все сталося, але не повірив.

Далі ситуація ще ускладнилася. Макквірі спершу стверджував, що бачив Сандускі в душі в п'ятницю, 1 березня 2002 року. То був час весняних канікул. Він пригадує, що в студмістечку нікого не було і що до Патерно він пішов наступного дня — 2 березня 2002 року. Та коли розслідування підняло університетське листування, то виявило, що Макквірі переплутав рік. До Патерно він звертався 10 лютого 2001 року, в суботу, — а інцидент, вочевидь, мав місце напередодні, у п'ятницю, 9 лютого 2001 року.

Це дуже дивно. Макквірі пригадує, що того вечора, коли він бачив Сандускі в душі, в університеті було порожньо. Але ввечері в п'ятницю в лютому там було повно людей! Хокейна команда Університету Пенсильванії грала проти команди Західної Вірджинії поблизу, в павільйоні Грінберг; матч почався о дев'ятій п'ятнадцять. На тротуарах мали юрмитися люди, які йшли дивитися матч. А в Центрі Брюса Джордана, теж поблизу, грав популярний канадський гурт «Бернейкед ледіз». У той конкретний вечір в студмістечку було стовпотворіння!

Джон Зіглер, журналіст, який багато писав про скандал в Університеті Пенсильванії, стверджує, що єдиним підходящим вечором в осяжному проміжку часу була п'ятниця, 29 грудня 2000 року — час різдвяних канікул. Якщо Зіглер правий (а його аргументи звучать переконливо), виникає третє питання: якщо Макквірі став свідком зґвалтування, чому він чекав аж п'ять тижнів (з кінця грудня до початку лютого) і тільки тоді розповів про те, що бачив, адміністрації університету¹⁸?

Сторона обвинувачення в справі Сандускі вдала, що цих суперечностей і непевностей немає. Широкому загалові було сказано, що все зрозуміло. Нищівний вердикт обсягом двадцять три сторінки, переданий 21 листопада 2011 року, стверджує, що «студент, який проходив асистентську практику, — (тобто Макквірі), — бачив оголеного хлопчика... який спирався долонями об стіну. Сандускі здійснював з ним анальний статевий акт». Наступного дня Макквірі

«пішов до оселі Патерно, де розповів про те, що бачив»⁵⁹. Але ж жодне з цих тверджень не відповідає фактам!

Прочитавши вердикт, Макквірі написав Джонель Ешбах, яка була головним обвинувачем у справі⁶⁰. Він був засмучений. «На мою думку, сказане мною перекрутили і представили неточно, — написав він. — Я хочу донести до вас факти на той раз, якщо говорив якимось незрозуміло». І далі: «Я не можу з абсолютною певністю сказати, що то була содомія. Я не бачив проникнення. Там був сексуальний акт, щось за рамками дозволеного, так». Макквірі хотів уточнити записане. «Чи маю я можливість вплинути на свою заяву?» — питав він у Ешбах.

Тільки уявіть, як почувався Макквірі, коли побачив, наскільки Ешбах спотворила сказане ним. Він побачив дещо бентежне і п'ять тижнів боровся з власним сумлінням — мабуть, дуже мучився. «Що я бачив? Чи треба комусь сказати? А що як я помиляюся?» А тепер він прочитав вердикт — і що? Виявилось, що обвинувачі задля власних цілей перетворили сіре на чорно-біле. І в якому світлі постає тепер він? Боягуз — побачив зґвалтування, побіг до батьків, нічого не сказав поліції.

«Моє життя докорінно змінилося», — писав він у листі до Ешбах. Сандускі, який пізно ввечері приймає душ з хлопчиками, був для Макквірі незнайомий, чужий, — а Ешбах відмовилася зважити на те, як важко зрозуміти когось чужого і незнайомого. «Життя моєї сім'ї теж докорінно змінилося, — провадив Макквірі. — Преса і громадська думка мене розчавили. За що?»

4

Корисно порівняти скандал із Сандускі з іншою — чи не драматичнішою — справою про розбещення малолітніх, яка мала місце за кілька років по тому. Фігурантом у ній був лікар з Мічигану на ім'я Ларі Нассар. Нассар був лікарем при національній жіночій збірній США з художньої гімнастики. Це був балакучий і трохи незграбний чоловік в окулярах. Він здавався безневинним і упадав навколо своїх пацієнток. Такій людині можна подзвонити о другій ночі, й вона примчить на порятунок. Батьки гімнасток обожнювали його. Нассар лікував стегна, гомілки і щиколотки, і ще купу інших травм, що їх завдає молодому тілу професійний спорт.

Нассар особливо знався на лікуванні так званої «дисфункції тазового дна», в процесі якого встромляв пальці у вагіну пацієнтки і масажував м'язи та зв'язки, скорочені через фізичні навантаження під час тренувань. Цю процедуру Нассар виконував часто й охоче, робив це без згоди, без рукавичок, часто-густо без потреби. Також він масажував пацієнткам груди, без видимої причини встромляв їм пальці в задній прохід. Медичні процедури були лише прикриттям: Нассар отримував сексуальну втіху. Влітку 2017 року він був запроторений за грати рішенням федерального суду і проведе там решту життя.

Як і годиться у справі про сексуальне насильство, скандал з Нассаром на диво зрозумілий. Немає навіть натяку на «він каже одне, а вона каже інше». На жорсткому диску з комп'ютера Нассара поліція виявила цілу бібліотеку дитячої

порнографії — загалом тридцять сім тисяч світлин. Деякі вражають відвертістю.

Нассар фотографував юних пацієток у ванні з льодом перед процедурою. Він мав не одну обвинувачку з заплутаною історією, а сотні — і їхні історії були на диво схожі між собою. Ось свідчення Рейчел Денголландер⁶¹, чиї звинувачення проти Нассара найбільше спричинилися до його вироку.

У п'ятнадцять років я потерпала від хронічного болю у спині. Ларі близько року піддавав мене сексуальному насильству під виглядом лікування. Він це робив у присутності моєї матері, ретельно ховаючи свої дії, прикриваючись, щоб вона не бачила.

Денголландер мала докази, документи.

У 2016 році я прийшла одразу з цілою папкою документів. Там були протоколи моїх розповідей про насильство, зроблені медсестрою. Щоденники, в яких я описувала свої страждання після насильства. У мене був свідок, якому я все розповіла. У мене були докази ще від двох молодих жінок, ніяк зі мною не пов'язаних, які теж розповідали про сексуальне насильство.

Справу Нассара відкрили і закрили. Але чи швидко його притягнули до відповідальності? О ні! Лариса Бойс, ще одна жертва Нассара, розповіла, що Нассар учинив над нею наругу в 1997 році, коли їй було шістнадцять. І що? А нічого. Бойс розповіла про те, що сталося, тренерці з гімнастики Університету штату Мічиган — Кейті Клейджес. Клейджес пішла до Нассара, той усе відкидав, і вона повірила Нассарові, а не Бойс. Звинувачення викликали сумніви, проте недостатні. Насилля тривало. На суді над Нассаром був жахливий момент, коли Бойс звернулася до нього прямо.

— Я боялася наступного огляду у вас, бо думала, що Кейті розповіла про мою скаргу, — сказала вона.

І, на жаль, я не помилилася. Мені було так соромно, так бридко, так лячно, що я розповіла Кейті. Добре пам'ятаю, як ви зайшли до кабінету, зачинили по собі двері, підтягнули стільця, сіли переді мною і сказали:

— Я мав розмову з Кейті.

Щойно я це почула, в мене серце похололо. Мою довіру зрадили. Захотілося залізти в якусь глибоку темну нору і там сховатися⁶².

Протягом Нассарової кар'єри сексуального хижака, людей при владі — батьків, тренерів, чиновників — аж чотирнадцять разів інформували про те, що з ним щось не так. І нічого! У вересні 2016 року газета «Індіанополіс стар» надрукувала нищівний «звіт» про діяльність Нассара, спираючись почасти на обвинувачення Денголландер. І навіть після того багато хто з оточення Нассара його підтримував! Кажуть, що начальник Нассара, декан кафедри остеопатії Університету Мічигану, сказав своїм студентам таке:

— Це просто показує, що ви не вивчили перше правило медицини, так би мовити, вступ до предмета. Не довіряйте пацієнтам. Пацієнти брешуть, щоб у лікарів були проблеми⁶³.

З ініціативи Кейті Клейджес гімнастки з її команди підписали поштівку зі

словами: «Думаємо про вас».

Тільки коли зазирнули до комп'ютера Нассара і виявили там жахливі фотографії, думка людей змінилася.

Коли мають місце такі скандали, наше перше бажання — обвинуватити людей, які прикривали злочинця, захищали його, свідомо відводили очі, ставили інтереси інституції чи фінансові міркування вище за правду. В замовчуванні ми шукаємо змову. Але справа Нассара нагадує про те, наскільки ця думка хибна. Серед головних захисників Нассара були батьки його пацієнток. Вони точно не брали участі в жодній змові в інтересах інституції чи з фінансових міркувань. То ж були їхні діти!

Ось що розповіла одна жінка — сама, за збігом обставин, лікарка — в інтерв'ю для «Ті, кому повірили» («Believed»), чудового подкасту, присвяченого скандалу з Нассаром⁶⁴. Ця жінка була присутня в кабінеті, коли Нассар проводив процедуру з її донькою — сиділа за кілька метрів.

Пам'ятаю, як краєм ока помітила ніби ерекцію і подумала собі: «От чудасія. Ото бідолаха!» Мені здалося диким, що в лікаря під час огляду пацієнтки може виникнути ерекція... Коли отак сидиш у кімнаті, а він робить процедуру, всі думки про те, що це добрий доктор, так старається для дитини. Він був такий приємний, гречний.

В іншому випадку дівчина прийшла до Нассара з батьком, і Нассар устроїв пальці в неї в присутності батька. Того самого дня гімнастка розповіла про те, що сталося, матері. Ось спогади матері про цей епізод:

Пам'ятаю це так, наче воно було п'ять секунд тому. Я за кермом, вона поруч, і каже:

— Ларі зробив мені одну неприємну річ.

— Ти про що? — питаю.

— Він... помацав мене.

— Де помацав? — питаю.

— Там, — відповідає вона. І ти наче розумієш, про що йдеться, але знаходиш пояснення тому, чому це не воно, це інше.

Мама подзвонила чоловікові та спитала, чи було таке, щоб він виходив під час процедури. Той сказав, що не виходив.

І... прости мене Боже, я покинула про це думати, відклала на безрік — аж до 2016-го.

Приходить момент, коли всі історії стають схожі одна на одну.

Ось батько ще однієї дівчини:

Вона сидить у машині тиха, сумна, а тоді каже:

— Татку, в мене спина від його лікування все одно болить. Годі до нього їздити.

Але це Ларі, він же лікар якраз для гімнасток! Якщо її не може вилікувати він, то хто зможе? За Ларі вправніший хіба тільки Господь Бог.

— Май терпіння, дитино. Воно не одразу буде. На все хороше треба час.

Ми завжди так казали дітям. І я їй саме те і сказав:

— Ми приїдемо наступного тижня, і ще наступного, і ще за тиждень. І отоді точно буде результат.

— Гаразд, тату. Я тобі вірю, — відповіла вона.

Той факт, що Нассар робив настільки жахливі речі, і робить позицію батьків такою складною. Якби він поводився з їхніми доньками грубо, вони б не мовчали. Якби доньки поскаржилися, що від Нассара тхне алкоголем, більшість батьків зреагувала б. Що лікар може бути грубим чи п'яним, уявити легко. Режим апріорної правди стає проблемою тоді, коли маємо вибір з двох варіантів, один з яких цілком вірогідний, а другий годі уявити. Чи Ана Монтес справді найбільш високопоставлена кубинська шпигунка в історії, чи то Редж Браун параноїк? Апріорна правда вимагає найбільш реалістичного пояснення. Скотт Кармайкл вірив Ані Монтес, аж поки вірити їй не стало абсолютно неможливо. Те саме робили батьки гімнасток — не через недбальство, а тому, що так уже влаштована голова в більшості людей.

Серед жінок, над якими Нассар вчинив наругу, багато хто теж його захищав. Вони теж бачили лише апріорну правду! Протягом своєї кар'єри в гімнастиці Тринія Гончар була на процедурах вісімсот п'ятдесят шість разів. Коли товаришка з команди поскаржилася, що Нассар пхав у неї пальці, Гончар її заспокоїла:

— Він і мені таке постійно робить!⁶⁵

Коли в газеті «Індіанаполіс стар» опублікували історію Нассара, Гончар стала на його захист. Вона була переконана, що Нассара виправдають. Просто якесь велике непорозуміння! Коли вона нарешті змінила думку? Не раніше, ніж коли доказів провини Нассара стало надто багато. На суді над Нассаром Гончар приєдналася до хору його жертв і піддалася своїм сумнівам:

Минулого тижня я мусила зробити вкрай важкий вибір, Ларі. Я мусила вирішити, чи й далі підтримувати тебе, чи підтримати їх — дівчат. Я обрала їх, Ларі. Я обрала любити і захищати їх. Я вирішила більше не дбати про тебе і не підтримувати тебе. Я вирішила глянути тобі у вічі та сказати, що ти скривдив нас, скривдив мене... Сподіваюся, в моїх очах ти побачиш, що я завжди була на твоєму боці, але більше не можу. Сподіваюся, ти плакатимеш так само, як плачемо ми. Сподіваюся, тобі буде зле від думок про те, що ти зробив. І найбільше я сподіваюся, що день у день цим дівчатам ставатиме легше. Сподіваюся, ти теж нам цього бажаєш, але це, Ларі, прощання, час мені зачинити двері. Час мені стати на бік цих дівчаток, замість бути на твоєму боці, Ларі.

Прощавай, Ларі, і спаси Господь твою понівечену темну душу⁶⁶.

«Я завжди була на твоєму боці, але більше не можу». Хіба не майже ідеальна заява про довіру до апріорної правди?

Апріорна правда має силу навіть тоді, коли в злочинця в комп'ютері тридцять сім тисяч фотографій з дитячим порно, а за плечима — численні обвинувачення від різних людей. В справі Нассара все було очевидно — і все одно знайшлося місце для сумнівів. А тепер уявіть такий самий сценарій, але у справі значно менш очевидній — у справі Сандускі.

Коли були оприлюднені обвинувачення проти Сандускі, одним з його найзатятіших захисників став колишній учасник програми «Друга миля» Аллан Маєрс. Коли поліція Пенсильванії збирала свідчення колишніх «другомилівців», вибудовуючи справу проти Сандускі, то зв'язалися і з Маєрсом — але той був непохитний. У поліційному звіті читаємо: «Маєрс заявив, що не вірить жодному слову з обвинувачень і що позивач просто хоче грошей. Маєрс підтримує зв'язок із Сандускі — вони телефонують один одному один-два рази на тиждень». Маєрс заявив поліції, що неодноразово мився в душовій при роздягальнях із Сандускі й нічого непристойного не було.

За два місяці Маєрс пішов ще далі. Він зайшов до кабінету адвоката Сандускі та зробив неймовірне зізнання. Дізнавшись подробиці історії Макквірі, він зрозумів, що хлопчик, який того вечора був із Сандускі в душі — то він! Кертис Евергарт, детектив, який працював на адвоката Сандускі, зробив короткий виклад своєї розмови з Маєрсом. Варто процитувати його повністю:

Я поставив конкретне питання:

— Чи Джері колись торкався вас якимось, на ваш погляд, непристойно, чи вторгався у ваш особистий простір, чим викликав у вас занепокоєння?

Маєрс відповів з притиском:

— Ніколи нічого такого не було.

Він заявив:

— Ніколи в житті поруч із Джері я не почувався незручно, не відчував насилля. Я вважаю Джері батьком, якого ніколи не мав...

Ось що Маєрс розповів про матч старшого складу футбольної команди школи Вест-Бранч:

— Я попросив Джері вийти на поле разом з мамою. З гучномовця оголосили її ім'я, а тоді: «Батько — Джері Сандускі». Я запросив Джері й Дотті на своє весілля. Чи я став би просити Джері бути мені за батька на тому матчі, став би запрошувати його з Дотті на весілля, хіба школа запросила б Джері виступити в мене на випускному, якби були якісь проблеми? Хіба я їздив би на змагання, до нього в гості, ще кудись, якби він з мене знущався? Якби таке сталося, я б тримався від нього якнайдалі⁶⁷.

Вечір, про який ішлося, Маєрс описав дуже чітко:

Маєрс заявив, що вони з Джері закінчили тренування і пішли митися, перш ніж вирушити додому.

— Я тренувався раз чи двічі на тиждень, але цей вечір пам'ятаю дуже чітко. Ми з Джері були в душі та хлюскали один одного рушниками, щоб аж слід лишився. Я влучав по стінах і ковзав на підлозі — гадаю, то було добре чути з роздягальні. Ми оце так дуріли, і я почув, як стукнули дверцята шафки — я цей звук не раз чув. Не знаю, хто то зачинив шафку. Зі звіту присяжних я дізнався, що тренер Макквірі заявив, наче між мною і Джері мали місце дії сексуального характеру. Це неправда,

тренер Макквірі каже неправду. Не було тоді в душі нічого.

А за кілька тижнів Маєрс зв'язався з юристом, який представляв інтереси кількох гаданих жертв Сандускі. Маєрс зробив заяву в поліції, і ця заява була протилежна всьому тому, що він казав раніше. Тепер він теж називав себе жертвою Сандускі.

Не дивно, якщо ви заплуталися. Хлопчик у душі був найважливішим свідком у цілій справі. Обвинувачі шукали його всюди, бо він забив би останній цвях до труни Сандускі. Й от хлопчик з'являється, каже, що нічого не було, а майже одразу по тому передумує і каже, що було. Чи став Маєрс головним свідком у справі Сандускі? Це здається логічним. Він — центральний елемент цієї загадки. Але ні! Його навіть не запросили до суду, бо сторона обвинувачення не побачила в його історії певності¹⁹.

Маєрс з'явився лише на суді по апеляції Сандускі. Сандускі сам запросив його дати свідчення, марно сподіваючись, що Маєрс повернеться до своєї первісної заяви і скаже, що в душі нічого не було. Маєрс так не вчинив. Натомість адвокати Сандускі зачитували Маєрсу заяви про невинуватість Сандускі, які Маєрс зробив понад рік тому, а він сидів з кам'яним обличчям і лише знижував плечима на все — навіть на фото, де він усміхнений стояв поруч з Сандускі. У нього спитали, що то за люди на фото.

Маєрс: То я і ваш клієнт.

Захист: А коли зроблене це фото? Якщо вам відомо.

Маєрс: Я цього не пам'ятаю.

То була фотографія Сандускі й Маєрса з весілля останнього. Загалом Маєрс заявив, що не пам'ятає, звідки фото, тридцять чотири рази⁶⁸.

І була ще історія Брета Свішера Гауца, ще одного вихованця «Другої милі», з яким Сандускі був близький. Свідчення Гауца на суді над Сандускі виявилися найбільш нищівними. Гауц розповів про численні випадки наруги та знущань — про десятки приголомшливих епізодів сексуального насильства з боку Сандускі в душах, саунах і готельних номерах.

Обвинувачення: Містере Гауц, можете розповісти леді та джентльменам на лаві присяжних, скільки разів підзахисний... устромляв пеніс вам до рота в роздягальних при спортивних майданчиках?

Гауц: Разів сорок щонайменше.

О.: Чи ви давали на це свою згоду...

Гауц: Ні.

О.: ...в котромусь із цих випадків?

Гауц: Ні.

Тоді свідчити запросили Дотті, дружину Сандускі. Спитали, коли вони з чоловіком востаннє бачили Брета Гауца.

Д. Сандускі: Зо три чи, може, два роки тому. Не знаю.

Історії про наругу, якої, за власними словами, зазнав Гауц, мали місце в дев'яностих роках. А зі слів Дотті Сандускі виходило, що за двадцять років після періоду тривалих жорстоких знущань Гауц вирішив зазирнути в гості.

Захист: Можете нам про це розповісти?

Д. Сандускі: Так. Джері подзвонили, то виявився Брет. Сказав, хоче до нас заїхати. Хоче познайомити з нами свою дівчину і дитину. Дитині було зо два рочки. Вони приїхали, в мене саме була в гостях подруга, Елайн Штейнбахер, і ми всі разом пішли до «Кентакі Фрайд Чикен». Дуже приємна гостина була.

Ця історія дивує навіть більше, ніж роль Тринії Гончар у справі Нассара. Гончар не заперечувала того, що мало місце під час її процедур у Нассара. Вона просто трактувала його дії як позитивні — і зрозуміло чому, — аж поки не послухала свідчення інших гімнасток на суді над ним. Натомість Сандускі не проводив жодних двозначних медичних процедур. Його звинувачували в неодноразовому заподіянні сексуального насильства. І його гадані жертви не тлумачили його дії якось неоднозначно. Ні, вони поводитися так, ніби нічого не сталося — не розповідали ні про що друзям, не повіряли своїх страждань сторінкам щоденника. За багато років вони привозили дітей знайомитися з чоловіком, який їх гвалтував. Вони запрошували гвалтівника до себе на весілля. Одна жертва, що милася в душі з Сандускі, називала себе найщасливішим хлопчиком на світі. Інший хлопчик пригадав свою історію після кількох місяців терапії і не зміг переконати присяжних у її правдивості.

Справи про сексуальне насильство — складні, огорнуті численними шарами сорому, заперечення істини, непевних спогадів, і мало яка з гучних справ про сексуальне насильство може зрівнятися в складності зі справою Сандускі. А тепер уявіть, який вплив усі ці складнощі мають на людей, що мусять розібратися в цьому вирі суперечностей. Щодо Сандускі завжди були сумніви. Але де взяти достатньо сумнівів, якщо жертва радісно йде до кафетерію зі своїм гвалтівником?

6

Отже, Макквірі йде до свого боса, Джо Патерно, в суботу. Стривожений Патерно має розмову з Тимом Керлі й Гарі Шульцом наступного дня — в неділю. Вони негайно скликають раду університету й повідомляють про ситуацію ректора Ірема Спаньєра — це понеділок. Тоді Керлі й Шульц кличуть Макквірі.

Можете уявити, про що думають Керлі й Шульц, розпитуючи його: «Якщо це дійсно було згвалтування, чому ти не втрутився? Якщо ти побачив тривожні ознаки, чому ніхто — і навіть ваш друг родини лікар — не звернувся до поліції? І якщо тебе — Майка Макквірі — так вразило побачене, чому ти аж тепер прийшов до нас?»

Після розмови з Макквірі Керлі й Шульц звернулися до юристів. Але Макквірі не так уже багато їм розповів. Вони інстинктивно дійшли найбільш безневинного висновку (ми всі вчинили б так само): Джері, мабуть, дуркував, як це в нього заведено. Юрист Університету Пенсильванії Вендел Кортні пригадає розмову з Гарі Шульцом:

Кортні: Був момент, коли я його спитав, чи був у грі Джері з малим хлопцем

якийсь сексуальний елемент. Містер Шульц сказав, що не може цього знати. У мене склалося враження — принаймні з того, що розповів містер Шульц, — що просто, ну знаєте, дитина бігала в душі, там всюди вода, слизько, мабуть, посковзнулася...

Обвинувачення: Ви впевнені, що містер Шульц не згадував про звуки, схожі на ляпання чи хльоскання, чи бодай якісь натяки на сексуальні дії?

Кортні: Я цілком упевнений, що він нічого не казав про ляпання, хльоскання чи сексуальні дії, які мали б місце в душі.

За словами Кортні, він усе обміркував і продумав сценарій найгіршого розвитку подій. Йшлося, кінець кінцем, про дорослого чоловіка і хлопчика, які опинилися в душі по закінченню навчальних годин. Але потім він згадав, що Джері Сандускі «повсякчас дуркував з дітьми на пікніках „Другої милі“» й апіорно повірив у це враження²⁰.

Тоді Шульц і його колега Тим Керлі звернулися до ректора Спаньєра.

Обвинувачення: Ви сказали Гремові Спаньєру, що то було «дуркування»?

Шульц: Так.

О.: Коли ви йому це сказали?

Шульц: Ну, коли вперше... коли вперше ми самі почули про це як про дуркування. Мовляв, хтось бачив, як Джері Сандускі дуріє з дитиною в душовій... Думаю, ми саме це слово повторили в розмові з ректором Спаньєром... що він дурів, дуркував...

Спаньєр вислухав Керлі й Шульца і поставив два питання.

— Ви впевнені, що вам так усе розповіли — що вони там «дуркували»?

Керлі й Шульц відповіли ствердно.

Тоді Спаньєр поставив друге питання:

— Ви впевнені, що більше вам нічого не казали?

Керлі й Шульц відповіли ствердно. Спаньєр майже не знав Сандускі. В університеті працюють тисячі людей. І що — одного з них, який уже на пенсії, бачили в душі?

— Пригадую, як ми, кажучи фігурально, чухали потилиці й не знали, як бути з тим «дуркуванням», — пізніше розповів Спаньєр. — Ніколи в житті мені не скаржилися на такі речі⁶⁹.

Якби ректором Університету Пенсильванії на час справи Сандускі був Гаррі Маркополос, він, звісно, не обрав би апіорі найбільш безневинне пояснення для цієї історії. Чоловік у душі? З дитиною? Людина, яка виявилася здатною розпізнати брехню Мейдоффа на десять років раніше за всіх інших, одразу вдалася б до найбільш безневинного пояснення ситуації. Скільки дитині років? Що вони там робили проти ночі? А то не з Сандускі була якась дивна історія два роки тому?

Але Грем Спаньєр — не Гаррі Маркополос. Він знайшов найбільш вірогідне пояснення: що Сандускі саме той, ким себе називає. Чи шкодує він про те, що не поставив додаткових питань, що не розпитав тихцем ще когось? Звісно, шкодує. Але апіорна довіра — це не злочин, а глибоко людська риса. Спаньєр поведився точно так само, як Альпініст, і Скотт Кармайл, і Нат Симонс, і Тринія Гончар, і

майже всі батьки гімнасток, яких лікував Ларі Нассар. Хіба батьки не перебували в тій самій кімнаті, коли Нассар гвалтував їхніх доньок? Хіба вони самі не приводили їх до Нассара — раз у раз? Однак у справі Нассара нікому навіть на думку не спало, що батьків слід запроторити до в'язниці, бо вони не змогли захистити своїх дітей від хижака. Ми приймаємо як факт, що роль батька чи матері вимагає фундаментальної довіри до людей, які оточують вашу дитину.

Якби кожного тренера мали за педофіла, жоден батько і жодна мати не випустили б дитину з дому, і жодна людина при здоровому глузді не згодилася б стати тренером. Ми обираємо апріорну правду — навіть якщо це веде до страшного ризику, — бо не маємо іншого вибору. Без цього суспільство не могло б існувати. Й у тих рідкісних випадках, коли довіру зраджено, жертви апріорної правди заслуговують не на осуд, а на співчуття з нашого боку.

7

Тима Керлі й Гарі Шульца обвинуватили першими. Двох високопоставлених працівників одного з найпрестижніших державних університетів США помістили під варту. Спаньєр зібрав керівників закладу на емоційну розмову. Він вважав Університет Пенсильванії однією великою родиною. Всі тут були його друзями. Коли Спаньєрові сказали, що Сандускі просто дуркував з дитиною в душовій, він повірив, що йому не брешуть.

— Усі тепер відмовляться від Гарі й Тима, — сказав він. Але він не відступить від них.

Ви всі багато років працювали з Тимом і Гарі — хтось тридцять п'ять чи сорок років, бо саме стільки кожен з них пропрацював у нас... Ви щодня були з ними поруч, так само як і я, останні шістнадцять років... Якщо ви працюєте згідно з принципами управління цим університетом, які ми погодили між собою — чесність, відкритість, порядність, відданість інтересам нашого університету, то якби вас облудно в чомусь обвинуватили, я б зробив для вас те саме. Хочу, щоб ви це знали. Ніхто з вас не має боятися вчинити правильно чи боятися обвинувачень за правильний учинок, бо університет вас не покине напризволяще^{21, 70}.

Саме тому Грем Спаньєр подобався людям, і саме тому він зробив таку блискучу кар'єру в університеті. Саме тому і ми з вами з радістю працювали б у нього. Нам хочеться мати ректора, схожого на Грема Спаньєра, а не на озброєного до зубів Гаррі Маркополоса, який чекає, що зараз до будинку ввірветься загін бюрократів.

Це перша думка, яку потрібно тримати в голові, думаючи про смерть Сандри Бланд. Ми вважаємо, що наші охоронці мають реагувати на будь-яку підозру. Ми винуватимо їх за апріорну довіру до правди. Коли ми запроторюємо таких людей, як Грем Спаньєр, за ґрати, ми ніби кажемо людям при владі, якої реакції на незнайомців ми від них чекаємо, — і навіть не думаємо про можливі наслідки такої вимоги.

Проте не будемо забігати наперед.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ПРОЗОРИСТЬ

Розділ шостий

Облудність «Друзів»

1

На п'ятому сезоні «Друзі» мало не стали найуспішнішим телесеріалом усіх часів. То була перша велика комедія про «тусовку». Шестеро друзів — Моніка, Рейчел, Фібі, Джої, Чандлер і Росс — живуть у хаосі мангеттенських міських джунглів, сходяться і розходяться, фліртують і воюють, але здебільшого — просто говорять без кінця і без кінця смішно.

Новий сезон починається з того, що Росс бере шлюб з «чужинкою» не з «друзів». До середини сезону вони вже розлучаються, а під кінець Росс повернеться в обійми Рейчел. Фібі народжує трійнят і вступає у стосунки з поліціантом. І — найголовніше — Моніка і Чандлер закохуються одне в одного, що негайно створює проблему, бо Моніка — сестра Росса, Чандлер — його найкращий друг, і ні вона, ні він не мають сміливості розповісти Россові про те, що сталося.

На початку п'ятнадцятої серії — «Епізоду з забіякуватою подругою Джої» — таємницю Чандлера і Моніки розкрито. Росс визирає з дверей і бачить у квартирі навпроти свою сестру Моніку в обіймах Чандлера. Він вражений, біжить до квартири Моніки, намагається увірватися туди, але на дверях Моніки ланцюжок. Росс устромляє голову наскільки може.

— Чандлере! Чандлере! Я тебе бачив у вікно! Я бачив, що ти робиш моїй сестрі. Ану виходи!

Переляканий Чандлер намагається втекти через вікно. Моніка утримує його.

— Я порозуміюся з Россом, — обіцяє вона і відчиняє двері братові. — Привіт, Россе. Як справи, братику?

Росс забігає всередину, кидається на Чандлера і починає ганяти його навколо кухонного столу з криком.

— Що ти в біса коїш?!

Чандлер ховається за спину Моніки. Прибігають Джої та Рейчел.

Рейчел: Агов, що коїться?

Чандлер: Здається... здається, Росс знає про нас із Монікою.

Джої: Чувак, так ось же він.

Росс: Я вважав тебе моїм найкращим другом! Це моя сестра! Мій найкращий друг і моя сестра! Повірити не можу!⁷¹

Стежите? Як правило, в сезоні «Друзів» було стільки сюжетних поворотів,

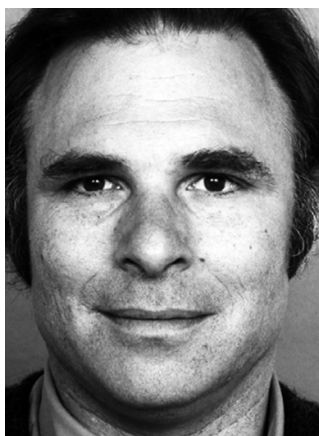
варіацій, емоцій, що глядачам теоретично треба було б скласти таблицю, щоб не загубитися в перебігу подій. Проте на практиці нічого такого не знадобилося. Якщо ви дивилися хоч одну серію «Друзів», то знаєте, що заплутатися там важко. Серіал цілковито зрозумілий — настільки, що ви зрозумієте сюжет, навіть якщо дивитиметеся без звуку.

Другою загадкою книжки, яку ви зараз читаете, була проблема звільнення під заставу. Чому судді оцінювали підсудних гірше, ніж комп'ютер, навіть маючи більше даних про них? Ця частина «Розмов з незнайомцями» спробує дати відповідь на це питання, і почнемо ми з того цікавого факту, що серіали типу «Друзів» — абсолютно прозорі.

2

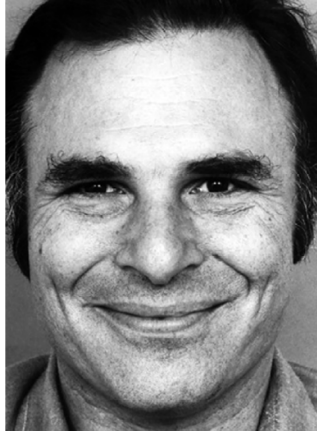
З метою перевірити ідею про прозорість «Друзів» я зв'язався з психологинею Дженніфер Фугате, викладачкою Массачусетського університету в Дартмуті. Фугате знається на СКРО (англійська аббревіатура — *FACS*) — системі кодування рухів обличчя²². В СКРО кожному з сорока трьох різних рухів лицьових м'язів присвоєно номер. Це називається «мімічна одиниця» (МО). Ті, хто, подібно до Фугате, навчений користуватися системою, можуть глянути на вираз обличчя людини і передати її міміку в серії записів (як-от музикант записує музику за допомогою нот).

Гляньте, наприклад, на це фото:

Це називається «панамериканська усмішка» — за назвою авіакомпанії, бо саме так усміхаються стюардеси та стюарди, коли стараються бути ввічливими. Коли людина так усміхається, вона піднімає кутики вус за допомогою великого виличного м'яза, але решта обличчя лишається непорушною. Саме тому усмішка видається фальшивою: обличчя в ній майже не задіяне. У системі СКРО панамериканська усмішка має код МО12.

А тепер гляньте на це фото:

Це «дюшенівська усмішка», яка вважається щирою⁷³. У термінах системи це МО12 плюс МО6 — рух обличчя, який задіює зовнішню частину колового м'яза ока. При цьому піднімаються щоки й утворюються характерні складочки біля очей.

СКРО — інструмент надзвичайно тонкий. Він передбачає дуже детальну каталогізацію тисяч м'язових рухів, деякі з яких з'являються на обличчі на якісь частки секунди. У підручнику зі СКРО понад п'ятсот сторінок. Якби Фугате довелося виконувати аналіз п'ятнадцятої серії п'ятого сезону «Друзів», на це пішло б багато днів, тому я попросив її проаналізувати тільки першу сцену, де Росс бачить, як обіймаються Чандлер і Росс, і розгнівано вибігає з кімнати.

Ось висновки Фугате.

Коли Росс кризь шпарину в дверях бачить сестру в обіймах свого найкращого друга, на його обличчі з'являються коди міміки 10+16+25+26: піднята верхня губа (задіяні м'яз-підіймач верхньої губи, підочномкова голівка), опущена нижня губа (задіяний м'яз-опускач нижньої губи), розтулені губи (задіяний м'яз-опускач нижньої губи, розслаблений підборідний м'яз чи коловий м'яз рота), відпала щелепа (розслаблені скроневий м'яз і медіальний крилоподібний м'яз)⁷⁴.

Крім того, система СКРО приписує м'язовим рухам інтенсивність від А до Е, де А — найнепомітніший рух, а Е — найпомітніший. Усі чотири м'язові рухи Росса мають інтенсивність Е. Якщо повернутися до тієї серії «Друзів» і поставити серіал на паузу в мить, коли Росс зазирає у двері, ви побачите вираз обличчя точно за кодами СКРО. Його обличчя непомірно виражає гнів і відразу.

Потім Росс мчить до квартири Моніки. Напруга в цій сцені зростає, і так само стають інтенсивнішими емоції Росса. На його обличчі написано: 4С+5D+7С+10Е+16Е+25Е+26Е. Знову чотири Е!

— МО4 — це опускач брів, — пояснює Фугате.

Ви це робите, коли супитесь. Сімка — це мруження очей, називається «натягач повіки». Росс супиться і водночас приплющує очі — це стереотипний вираз гніву. А десятка в цьому випадку — класика відрази. Людина припіднімає верхню губу, насправді не торкаючись носа, але враження таке, що ніс піднімається теж. Номер шістнадцять часто йде в парі до цього. Це опускач нижньої губи. Так стається, коли

людина відтягує нижню губу, показуючи нижній ряд зубів.

Моніка біля дверей вдає, що все гаразд. Вона всміхається до брата. Але це не дюшенівська усмішка, а панамериканська: номер 12 плюс ледь помітний натяк на 6.

Росс ганяє Чандлера навколо кухонного столу. Чандлер ховається за Моніку, а коли Росс підходить ближче, каже:

— Слухай, ми це не просто так. Я її кохаю, чуєш? Я в неї закоханий!

А тоді Моніка бере Росса за руку.

— Пробач, що ти дізнався про це ось так. Пробач. Але це правда, я його теж кохаю!

Довга мовчанка, Росс дивиться на обох, охоплений суперечливими емоціями. Врешті-решт він усміхається, обіймає їх і повторює, але тепер уже радісним тоном:

— Мій найкращий друг і моя сестра! Я такий щасливий!

Коли Моніка розповідає братові новину, Фугате оцінює її обличчя як $1C+2D+12D$. Одиниця і двійка в поєднанні виражають сум: піднімаються внутрішня і зовнішня частини брів. $12D$ — емоційно недосконала панамериканська усмішка.

— Звучить дивно, але Моніка показує індикатор суму, — пояснює Фугате, — а тоді індикатор радості. Це цілком адекватно, бо вона просить пробачення, а тоді показує Россові, що все гаразд.

Росс досить довго дивиться на сестру. Код його обличчя — класична засмученість. Потім вираз непомітно змінюється на $1E+12D$. Він повертає сестрі точно ту саму суміш емоцій, яку отримав від неї: сум плюс народження щастя. Він втрачає сестру, але водночас хоче сказати, що поділяє її радість.

Аналіз Фугате показує, що актори в «Друзях» старанно показують на обличчі всі емоції, які має відчувати їхній персонаж. Саме тому можна дивитися без звуку і все одно зрозуміти, що відбувається. Слова смішать нас і пояснюють нюанси оповіді, але рухають сюжет обличчя акторів. Актори в «Друзях» грають абсолютно прозоро.

Прозорість передбачає, що поведінка і міміка людини, все те, що вона показує назовні, — це правдиве і надійне вікно в її внутрішні переживання. Це — другий ключовий інструмент, за допомогою якого ми оцінюємо незнайомців. Коли ми не знаємо людини чи не можемо з нею поспілкуватися, або не маємо часу з'ясувати, що вона за одна, нам здається, що можна зрозуміти її за поведінкою і мімікою.

3

Ідея прозорості має довгу історію. 1872 року, за тринадцять років після представлення публіці знаменитої праці про еволюцію, Чарльз Дарвін опублікував «Вираження емоцій у людей і тварин». На його думку, кожна людина в процесі еволюційної адаптації усміхалася, супилася і байдуже морщила ніс. Він стверджував, що точна і швидка передача емоцій одне одному так багато важила для виживання людської раси, аж обличчя стало немовби вивіскою для серця⁷⁵.

Ця дарвінівська ідея глибоко інтуїтивна. Всюди діти усміхаються, коли щасливі,

супляться, коли сумні, й хихотять, коли їм весело, — хіба ж ні? Зрозуміти почуття Росса і Рейчел можуть не тільки люди, які дивляться серіал десь у Клівленді, Торонто чи Сиднеї, — їх можуть зрозуміти всі.

Слухання про звільнення під заставу, про які йдеться в другому розділі, — це теж вправа з прозорості. Судді не спілкуються з присутніми в залі сторонами через електронну пошту чи по телефону. Судді вважають, що підсудних необхідно бачити. Кілька років тому в Мічигані позивачкою у справі була мусульманка, яка прийшла до суду в чадрі, яка приховувала все, крім її очей. Суддя попросив її зняти чадру. Жінка відмовилася, і суддя закрити справу. Він вирішив, що не може розсудити дві сторони, якщо не бачить одну з них. Ось що він сказав жінці:

Коли я слухаю свідчення, то, серед іншого, маю бачити ваше обличчя, його вираз. І якщо ви оте не знімете, я не зможу бачити ваше обличчя, не зрозумію, правду ви кажете чи ні, не зможу бачити вашу міміку і темперамент, без яких не можу судити²³.

Як гадаєте, суддя правильно вчинив? Скоріш за все, більшість моїх читачів з ним погодиться. Ми б не вдивлялися так пильно в обличчя людей, якби не думали, що на них можна прочитати щось корисне. У романах пишуть: «його очі розширилися від подиву» або «в неї витягнулося обличчя від розчарування», і ми беззаперечно приймаємо, що обличчя витягуються, а очі розширюються у відповідь на почуття розчарування чи подиву. Ми дивимося на комбінацію 4C+5D+7C+10E+16E+25E+26E на обличчі Росса і знаємо, що це означає, навіть без звуку, бо за тисячі років еволюції людина навчилася демонструвати цю мімічну комбінацію, коли її переповнюють шок і гнів. Ми вважаємо, що міміка людини — це вікно її душі. І це повертає нас до загадки номер два. На слуханнях про звільнення під заставу судді дивляться в це вікно душі, однак розпізнають рецидивістів значно гірше, ніж комп'ютер Сендила Муллайнатана, який у жодні вікна не зазирає.

Якби реальне життя було схоже на серіал «Друзі», судді не програвали б комп'ютерам. Але вони програють. Тож, мабуть, реальне життя — це не «Друзі».

4

Архіпелаг Тробріан лежить за сто миль на схід від Папуа Нової Гвінеї, просто посередині Соломонового моря. Він крихітний, ізольований, тропічний, має всього сорок тисяч населення. Жителі займаються риболовлю та землеробством, точно як їхні предки тисячі років тому, а їхні стародавні звичаї встояли перед невимовним наступом двадцять першого століття. Конструктори автомобілів часто випробовують їх десь в Арктиці, а соціологи перевіряють нові гіпотези в таких місцях, як острови Тробріан. Якщо якесь явище однакове в Лондоні чи Нью-Йорку і на Тробріані — можна мати певність, що йдеться про щось більш-менш універсальне. Саме тому в 2013 році двоє іспанських учених вирушило на острови Тробріан.

Серхіо Ярильйо — антрополог. Він раніше працював на островах і знає місцеву мову і культуру. Карлос Кривеллі — психолог, який присвятив початок кар'єри вивченню меж прозорості. Якось він переглянув кількадесят касет з виступами дзюдоїстів⁷⁷, щоб визначити, коли саме ті всміхаються, здобувши перемогу. Це відбувається в момент перемоги? Чи спершу вони перемагають, а вже тоді всміхаються? Іншим разом він дивився відео з людьми, які мастурбують⁷⁸, щоб побачити, які в них обличчя в момент оргазму, адже оргазм — це буцімто мить справжнього щастя. Чи можна в мить щастя побачити його наочно? В обох випадках виявилось, що ні — не можна. Дивина, якщо вважати емоції вивіскою серця! Дослідження зробили Кривеллі скептиком, і спільно з Ярильйо вони вирішили перевірити теорію Дарвіна⁷⁹.

Ярильйо і Кривеллі зробили шість фото облич людей — радісних, сумних, розгніваних, наляканих і відразливих, плюс фото з нейтральним виразом обличчя. Перед подорожжю на острови Тробріан учені показали фотографії школярам у Мадриді. Вони показували дитині шість фото і питали: «Яке обличчя тут сумне?» Потім питали в другої дитини: «Яке обличчя розгніване?» І так далі. Шість фото передавали по колу. Ось результати. Діти легко виконали цю вправу.

Назва емоції	Радість (усміхнене)	Сум (надуті губи)	Гнів (насуплене)	Страх (розтулені губи)	Відраза (наморщений ніс)	Нейтральне
<i>Іспанці (n = 113)</i>						
Радість	100	00	00	00	00	00
Сум	00	98	00	00	00	02
Гнів	00	00	91	00	09	00
Страх	00	07	00	93	00	00
Відраза	00	02	00	15	83	00

Потім Ярильйо і Кривеллі вилетіли на острови Тробріан і повторили процес.

Тробріанці — дружні люди, які охоче співпрацюють. Вони мають багату складну мову, тож ідеально пасують для вивчення емоцій. Ярильйо розповів:

Коли вони хочуть сказати, що приємно здивовані, то говорять: «це захопило мій розум», «це надихнуло мій розум». Якщо зробити те саме і спитати: «А оце захопило ваш розум?» — у відповідь почуєте: «О ні, це тепер відібрало мій шлунок».

Іншими словами, визначення емоцій у цих людей не викликало жодних проблем. Якщо Дарвін мав рацію, то тробріанці незгірше за мадридських школярів відчитали б вирази облич людей на фото. Адже емоції «прошиті» у нас еволюцією! Таким чином, жителі Соломонова моря оперують тими самими системами, що і жителі Мадрида. Правильно?

Неправильно!

Гляньте на таблицю нижче, де порівнюється успішність тробріанців і успішність десятирічних дітей з Мадрида. Тробріанцям було дуже важко.

Назва емоції	Радість (усміхнене)	Сум (надуті губи)	Гнів (насуплене)	Страх (розтулені губи)	Відраза (наморщений ніс)	Нейтральне
<i>Тробріанці (n = 68)</i>						
Радість	58	08	04	08	00	23
Сум	04	46	04	04	23	19
Гнів	20	17	07	30	20	07
Страх	08	27	04	31	27	04
Відраза	18	11	08	29	25	11
<i>Іспанці (n = 113)</i>						
Радість	100	00	00	00	00	00
Сум	00	98	00	00	00	02
Гнів	00	00	91	00	09	00
Страх	00	07	00	93	00	00
Відраза	00	02	00	15	83	00

«Назви емоцій» у лівій колонці — це фото людей з різними виразами обличчя, що їх Ярильйо і Кривеллі показували учасникам експерименту. У верхньому рядку — те, як визначали відповідний вираз обличчя учасники. Тобто з-поміж ста тринадцятьох іспанських школярів 100% визначили радісне обличчя як радісне, а з тробріанців — лише 58%. Ще 23% подивилися на усміхнене обличчя і сказали, що воно нейтральне. Радість — емоція, з визначенням якої між тробріанцями й іспанськими дітьми виявилось найбільше згоди. У випадку інших емоцій тробріанці трактували їхні зовнішні прояви геть не так, як ми.

— Мабуть, найбільше нас здивувало те, що вираз, який у західному уявленні відповідає емоції страху, тробріанці здебільшого розпізнавали як загрозливий, — розповідає Кривеллі. Він ілюструє: розширює очі, розтулює губи, — обличчя з картини Едварда Мунка «Крик».

— У нашій культурі таке обличчя означає «я боюся, я тебе боюся», — провадить Кривеллі. — А в їхній культурі це... обличчя людини, яка хоче налякати інших. Абсолютна протилежність [нашому значенню].

Відчуття страху для жителя островів Тробріан нічим не відрізняється від мого чи вашого відчуття страху. В них так само душа холодне. Просто з якоїсь причини вони демонструють цю емоцію в інший спосіб.

Така сама біда з гнівом. Здавалося б, усі на світі знають, який вигляд має розгніване обличчя, адже гнів — засаднича емоція.

Ось він, гнів⁸⁰:

Напружені очі, губи. Але тробріанців цей гнів збив з пантелику — лише гляньте на цифри. 20% респондентів вирішили, що це радість. 17% — що це сум. 30% сказали, що це налякане обличчя, 20% — що це вираз відрази, і лише 7% погодилися з іспанськими школярами. Кривеллі коментує:

Вони описували емоцію різними словами. Казали: «Він супиться». Або використовували котрусь із метафор — казали, що його чоло темне, що в перекладі означає «він супиться». Але з тим, що це виражає гнів, вони не погоджувалися.

Щоб переконатися, що тробріанці — це не якийсь особливий випадок, Ярильйо і Кривеллі вирушили до Мозамбіка, до ізольованої народності риболовів мвані. І знову результати вражали! Мвані трішки краще впоралися з усмішкою, але сумні й розгнівані обличчя збили їх з пантелику. Інша група на чолі з Марією Гендрон вирушила в гори північно-західної Намібії і попросила тамтешніх жителів розподілити фотографії відповідно до емоцій, які виражають обличчя людей на них⁸¹. Респонденти не впоралися.

До справи долучилися навіть історики. Якби можна було сісти в машину часу і показати давнім грекам і римлянам фото наших широко усміхнених сучасників, чи вони б трактували цю міміку так само, як ми? Навряд чи. Дослідниця класичної доби Мері Берд пише в книзі «Сміх у Давньому Римі»:

Це не означає, що римляни ніколи не підіймали кутики вуст, демонструючи подобу усмішки; звісно, вони це робили. Але така міміка не посідала значного місця серед соціокультурних жестів римлян. І навпаки — незначні для нас жести були сповнені значущості⁸².

Якщо показати ту сцену з «Друзів» тробріанцям, вони подивляться, як Росс накинувся на Чандлера, і скажуть, що Чандлер розгнівався, а Росс злякався, тобто витлумачать сцену абсолютно навпаки. А якби показати «Друзів» Цицерону, римському імператору й іншим друзям, вони подивилися б на екстравагантні гримаси акторів і подумали б: «Що це за чортівня?»

5

Ну гаразд, а що з мімікою у межах однієї культури? Якщо зосередитися на розвиненому світі, забувши про далекі закапелки і давніх римлян, то чи діють тут

правила прозорості? Аж ніяк.

Уявіть такий сценарій. Довгий вузький коридор приводить вас до темної кімнати. Там ви сідаєте і слухаєте запис оповідання Франца Кафки, а тоді проходите тест на запам'ятовування почутого. Ви закінчуєте тест і знову виходите в коридор — але поки ви слухали Кафку, коридор, насправді зроблений з тимчасових комірок, переробили.

Тепер це велика зала з яскраво-зеленими стінами. Зі стелі звисає єдина лампочка, під нею — червоне крісло. А в кріслі з похмуро-урочистим виглядом сидить ваш найкращий друг. Ви собі виходите з думкою про повернення тим самим довгим коридором, аж — БУМ! — ви в кімнаті, де й не думали опинитися, а друг дивиться на вас, мов персонаж фільму жахів.

Ви здивуєтеся? Ще б пак! А якого виразу набуде ваше обличчя? Однозначно не такого, як у тробріанця чи римського громадянина в такій самій ситуації. Але в рамках нашої культури тут і тепер точно відомо, який вигляд має подив. У тій самій серії «Друзів» є ідеальний приклад. Сусіда Росса Джої забігає до квартири Моніки і бачить, що двоє його найкращих друзів збираються повбивати один одного — і його обличчя повідомляє все, що треба знати: МО1+2 (брови злітають угору), плюс МО5 (розширюються очі), плюс МО25+26, тобто відпадає щелепа. Ви зробите таке саме обличчя, як і Джої, правильно? Неправильно.

Двоє німецьких психологів — Ахім Шутцвол і Райнер Райзенцайн — програли вищеописаний сценарій з шістьма десятками людей⁸³. Свій подив, коли після сеансу Кафки відчинялися двері, ці шістдесят людей оцінили в середньому у 8,14 бала за шкалою від одного до десятих. Вони були просто вражені! Й упевнені, що подив відобразився на їхніх обличчях. Але ні! Шутцвол і Райзенцайн установили відеокамери і розклали вирази обличчя учасників за кодами — точно як це зробила з епізодом «Друзів» Фугате. Лише в 5% випадків були розширені очі, підняті брови і відвалені щелепи. У 17% випадків було виявлено дві з цих трьох ознак. У решті випадків не було нічого з цього чи зовсім трохи, а також міміка, яка взагалі не асоціюється з подивом, — наприклад, насуپлені брови²⁴.

«Учасники значно перебільшували виразність подиву на своїх обличчях», — писав Шутцвол. Чому? Бо «виснували, яким має бути вираз їхнього обличчя під час дивної події, на основі... уявлень народної психології про міміку»⁸⁴. Народна психологія — це оті примітивні уявлення, які складаються в нас під впливом культурних джерел на взір ситкомів. Але в реальному житті все інакше. Прозорість — це міф, ідея, яку прищепили нам телепередачі й романи, в яких у героя «відпадає від подиву щелепа» чи «розширюються очі». Шутцвол провадить: «Вочевидь, учасники вирішили, що оскільки вони відчули подив, а подив асоціюється з певною мімікою, то їхні обличчя набули відповідного виразу. В більшості випадків цей висновок виявився хибним».

Не думаю, що ця помилка — думка, ніби внутрішні переживання перебувають у повній відповідності до своїх зовнішніх проявів, — важлива в спілкуванні з друзями. Коли ми близько знайомимося з людиною, то, серед іншого, вивчаємо

унікальні вираження її емоцій. Якось мій батько мився в душі заміського будиночка і почув, що мама кричить. Він вибіг і побачив, що якесь молоде здоровило приставило ножа до її горлянки. Як гадаєте, що він зробив? Зважте — це сімдесятилітній чоловік, голий, мокрий. Він тицьнув у нападника пальцем і сказав голосно й чітко:

— Ану пішов звідси!

І здоровило пішов.

Насправді мій батько злякався. На дружину, яку він кохав п'ятдесят років, — найдорожчу людину в його житті, — наставили ножа. Але я сумніваюся, що той страх торкнувся його обличчя. Батькові очі не стали великі зо страху, його голос не зробився тоншим. Якби ви знали мого батька і бачили його в стресових ситуаціях, то були б у курсі, що з якоїсь причини «наляканого» обличчя в його репертуарі не містилося взагалі. У кризовій ситуації він ставав убивчо спокійним. Але що подумала би про нього незнайома людина? Вирішила б, що він холодний і нечулий? Маючи справу з незнайомцем, замість прямого досвіду ми підставляємо ідею — стереотип. І часто-густо цей стереотип виявляється абсолютно неправильним.

А знаєте, до речі, як тробріанці виражають подив? Кривеллі приїхав до них з маленьким айподом, і захоплені острів'яни зібралися подивитися на це диво.

— Вони підходили, я показував. Вони дивувалися, але ніхто не ахав отак-о, — Кривеллі показує класичне поєднання МО1+2+5. — Аж ніяк. Вони робили так.

Тут він торкається язиком піднебіння і видає звук.

— Отак: цок, цок, цок.

6

Так і пояснюється друга загадка з другого розділу — про те, чому комп'ютери краще приймають рішення про звільнення під заставу, ніж живі судді. Комп'ютер на бачить підсудного, а суддя бачать — і здавалося б, більше інформації має сприяти кращому рішення. Нью-йоркський суддя Соломон роздивлявся обличчя людини, що стояла перед ним, шукаючи ознаки психічної хвороби — скляний погляд, тривожність, відведені очі. Підсудний стояв за кілька метрів од нього, тож Соломон мав змогу добре роздивитися людину, яку оцінював. Але не вся інформація однаково корисна. Здивовані люди необов'язково мають здивований вигляд. Люди з емоційними проблемами нерідко не схожі на людей з емоційними проблемами.

Кілька років тому в Техасі сталася гучна історія: молодик на ім'я Патрик Дейл Вокер приставив пістолет до голови колишньої дівчини і вистрілив, але гачок заїло⁸⁵. Суддя встановив суму застави — один мільйон доларів, потім знизив її до двохсот п'ятдесяти тисяч доларів на тій підставі, що Вокер чотири дні сидів за ґратами й «охолонув». За логікою судді, за Вокером не було жодних правопорушень — «навіть штрафів за порушення правил дорожнього руху». Вокер був чемний.

— Такий спокійний, вихований молодик. Хлоп, наскільки я бачу, дуже розумний. У школі чудово вчився, закінчив університет. Вочевидь, то була його перша дівчина.

Важило й те, що Вокер, за словами судді, розкався в скоєному.

Суддя вирішив, що Вокер прозорий. Але що означає оте «каяття»? Сумний вираз обличчя, опущені очі, похилена голова — те, що суддя бачив у тисячах телесеріалів? Чому ми думаємо, що коли людина робить сумне обличчя й опускає голову й очі, то в її серці відбувається така сама зміна? Життя — не серіал «Друзі». Судді не допомогло те, що він бачив Вокера, — ні, це тільки зашкодило. Через це суддя відкинув той простий факт, що Вокер не зміг застрелити колишню просто через несправність пістолета. Минуло чотири місяці, й Вокер, випущений під заставу, таки вбив колишню дівчину.

Команда Муллайнатана пише:

Хай які невидимі змінні вплинули на рішення судді не керуватися прогнозом — внутрішні фактори, як-от настрої, чи зовнішні очевидні й переоцінені чинники, як-от зовнішність підсудного, — вони є не так джерелом приватної інформації, як причиною помилкового прогнозу. Ці змінні — шумова завіса, а не сигнал⁸⁶.

Переклад: перевага судді перед комп'ютером іноді зовсім не перевага.

Чи слід підвести дослідження Муллайнатана до логічного висновку і сховати підсудного від судді? Якщо жінка приходить до суду в чадрі, може, не треба закривати її справу, а вимагати, щоб усі були з затуленими обличчями. Тут також варто подумати, чи треба особисто знайомитися з нянькою, перш ніж запросити її на роботу, і чи правильно роблять працедавці, що не пропонують роботи без особистої співбесіди.

Та хіба можна відмовитися від особистих зустрічей? Світ зупиниться, якщо всі значущі комунікації зробляться анонімними. Я спитав про це суддю Соломона, і його відповідь слід узяти до уваги.

МГ: А якби ви не бачили підсудного? Щось змінилося б?

Соломон: Чи я б цього хотів?

МГ: Так — чи ви б цього хотіли?

Соломон: Одна частина мого мозку каже, що я був би не проти, бо тоді важке рішення про запроторення людини за ґрати стало б не таким важким. Але це неправильно... Живу людину бере під варту держава, а держава має обґрунтувати рішення про відібрання свободи в людини, так? А так я думатиму про людей як про речі.

Проблема прозорості лежить десь у тій самій сфері, що й проблема апіорної правди. Наші стратегії обходження з незнайомцями глибоко хибні, але становлять соціальну необхідність. Нам треба, щоб система правосуддя, наймання нових працівників чи пошук няньки лишалися людяними. Проте міркування людяності передбачають величезну частку помилок. Такий парадокс розмов з незнайомцями. Нам треба з ними розмовляти, але робимо ми це дуже погано — і, як стане видно з двох наступних розділів, ми часто не до кінця чесні одне з одним щодо того,

наскільки воно нам не дається.

Соломон: Так, гадаю, якась частина мене каже, що не бачити їх було би простіше, але людина дивиться на мене, а я на неї. Он родичі підсудного махають мені під час виступу адвоката — аж троє сидить. Так і має бути. Слід розуміти, що ти кидаєш за ґрати людину. Це серйозна справа.

Розділ сьомий

Коротке пояснення справи Аманди Нокс

1

В ніч на 1 листопада 2007 року Мередіт Керчер загинула від руки Руді Геде. По всіх суперечках, суперечностях і спекуляціях його провина — беззаперечна. Геде був сумнівний тип, який вештався італійським містом Перуджа, а студентка Керчер уже рік проживала за кордоном. Геде мав кримінальне минуле, визнав, що був у будинку Керчер у ніч її убивства, а навіщо — до ладу пояснити не зміг. Усюди на місці злочину були сліди його ДНК. Щойно тіло Керчер знайшли, Геде втік з Італії до Німеччини.

Але в центрі поліційного розслідування опинився не тільки Руді Геде. Про нього, власне, ледь згадали за тим цунамі з боку преси, яке здійнялося по виявленню тіла Керчер. Натомість у фокусі уваги опинилася сусідка Керчер. Її звали Аманда Нокс. Нокс прийшла зранку додому і побачила кров у ванній. Разом з бойфрендом, Рафаелем Соллечіто, вони викликали поліцію. Поліціанти приїхали і знайшли в спальні тіло Керчер; за годину Нокс і Соллечіто вже опинилися в переліку підозрюваних. Поліція вирішила, що злочин стався внаслідок сексуальних ігрищ Геде, Соллечіто і Нокс під наркотиками й алкоголем. Усіх трьох арештували, обвинуватили, засудили і запроторили за ґрати. Жовта преса ретельно задокументувала кожен крок.

— Людей завжди захоплюють убивство, інтрига, таємниця! Справжній детектив, — розповідає британський журналіст Нік Піза в документальному фільмі «Аманда Нокс»; її справа породила численні книжки, наукові дослідження, журнальні статті, фільми і сюжети в новинах. — А тут таке мальовниче місто на пагорбах Італії — і таке жахливе вбивство! Перерізана горлянка, жертва напівгола, всюди кров. Усе, готова історія!⁸⁷

Інші гучні злочини, як-от справи О-Джея Симпсона чи Джонбенет Рамсі, так само інтригують, навіть коли минуло п'ять, десять років. Але не справа Аманди Нокс. У ретроспективі пояснити те, що сталося, неможливо. Жодні фізичні докази не пов'язували Нокс чи її бойфренда зі злочиним. І так само неможливо до ладу пояснити, чому Нокс — незріла, «теплична» дівчина зі звичайної родини з Сієтла — могла б зацікавитися кривавими сексуальними іграми з волоцюгою, якого ледве знала. Дії поліції щодо неї вражають неадекватністю. Аналіз ДНК, що мав на меті виявити присутність Нокс чи Соллечіто на місці злочину, нічого не

показав. Обвинувач виявив неймовірне недбальство й одержимість заплутаними злочинами на сексуальному ґрунті. Однак невинуватість Нокс визнали аж за вісім років — у Верховному суді Італії. І навіть тоді чимало розумних і загалом вдумливих людей не погоджувалося! Коли Нокс випустили з в'язниці, на майдані в Перуджі зібрався чималий натовп розлючених протестувальників. Справа Аманди Нокс цілковито незбагненна.

Я міг би викласти тут детальний аналіз усіх проблемних аспектів розслідування убивства Мередіт Керчер. Цей аналіз зайняв би цілу книжку. Також я міг би порадити звернутися до глибоких академічних розборів юридичних хиб цього розслідування — наприклад, скрупульозної статті Пітера Гілла «Аналіз і висновки про судові помилки в справі Аманди Нокс і Рафаеля Соллечіто» в номері кримінологічного видання «Форензик саєнс інтернешнл» за липень 2016 року, де можна прочитати таке:

Продукт ампліфікації ДНК зі зразка В також піддали капілярному гел-електрофорезу. Піки на отриманій кривій виявилися нижчими за поріг реєстрації, спостерігався дисбаланс алелей на більшості ділянок. Я нарахував лише шість алелей вище порогу реєстрації. Отримана крива демонструвала частковий ДНК-профіль, який, як стверджувалося, відповідав профілю Мередіт Керчер. Таким чином, зразок В не піддається однозначній інтерпретації⁸⁸.

Але натомість дозвольте поділитися з вами найкоротшою і найпростішою з можливих теорій про Аманду Нокс. Якщо ви вірите, що зовнішній вигляд і поведінка незнайомця дають реалістичне уявлення про його почуття — якщо ви в полоні омани «Друзів», — помилки неминучі. Її історія Аманди Нокс — це одна з таких помилок.

2

Повернімося ненадовго до теорій Тима Лівайна, про які я писав у третьому розділі. Як ви пам'ятаєте, Лівайн улаштував експеримент-виставу для студентів. Він просив учасника вікторини виконати простий тест. У процесі наглядка виходила з кімнати і лишала відповіді на столі. Після тесту Лівайн брав у студента інтерв'ю і прямо питав, чи той списував. Хтось брехав, хтось ні. Потім Лівайн демонстрував відеозаписи цих співбесід людям, у яких питав, чи можуть вони сказати, хто зі студентів бреше.

Такого стибу експерименти соціологи проводять уже багато років. Є «адресант» — тобто піддослідний, і є «суддя», і потрібно визначити, наскільки добре суддя розпізнає брехню адресанта. Лівайн виявив те, що завжди виявляють у подібних дослідах психологи: що більшість із нас погано розпізнає брехню. «Судді» розпізнавали брехунів у середньому в 54% випадків — що межує з випадковістю⁸⁹. Причому байдуже, хто судить. Нездібними виявляються студенти, агенти ФБР, офіцери ЦРУ, юристи. Є жменька «супердетекторів», здатних на неможливе, але їх дуже мало. Чому?

Про першу відповідь на це питання ми мали розмову в третьому розділі. Ми маємо схильність сприймати все як правду. Є вагомі причини, з яких ми видаємо людям кредит довіри й апріорі вважаємо, що вони чесні. Але Лівайнові цього пояснення виявилось замало. Проблема глибша за апріорну довірливість. Зокрема, дослідника вразив той факт, що брехню, як правило, розкривають дуже не скоро: минають тижні, місяці, іноді роки.

Наприклад, коли на першій зустрічі Скотт Кармайкл сказав Ані Монтес, що має підстави підозрювати її участь в операції з впливу на контррозвідку, вона просто застигла на місці, мов лань у світлі фар. Озираючись назад, Кармайкл сприймає це як тривожний сигнал. Якби вона не була винувата, то сказала б щось, почала б кричати, протестувати. Але Монтес нічого такого не зробила — просто сиділа собі мовчки.

Там і тоді Кармайкл не зважив на тривожний сигнал. Монтес викрили випадково — за чотири роки. Лівайн виявив, що ми ніколи не зважаємо на ключові сигнали вчасно — і це його заінтригувало. Чому так відбувається? Що саме збиває нас із пантелику, коли хтось бреше? В пошуках відповіді Лівайн знову звернувся до своїх касет.

Ось фрагмент іншого відеозапису, який Лівайн показав мені. На відео молода жінка — скажімо, Саллі. Лівайн ставив їй прямі питання, все йшло гладенько. А тоді настав момент істини.

Інтерв'юер: Чи хтось списував, коли Рейчел вийшла?

Саллі: Ні.

Інтерв'юер: Ви кажете правду?

Саллі: Так.

Інтерв'юер: Я поставлю те саме питання вашій партнерці. Що відповідь вона?

Саллі мовчить, вагається.

Саллі: Ну... мабуть, те саме...

Інтерв'юер: Гаразд.

Коли Лівайн запитав, чи хтось списував, руки й обличчя Саллі стали густо-червоні. Сказати, що вона почервоніла від сорому, було би применшенням. Її буквально спіймали на гарячому. Далі — ключове питання: «Що скаже ваша партнерка?» Саллі, вся червона, навіть не спромоглася твердо сказати, що партнерка скаже те саме. Вона мнеться і мимрить, а тоді ледь вимовляє: «Ну... мабуть, те саме...» Мабуть? Червона Саллі бреше, й усі «судді» це ясно побачили.

А ось інший запис, який показав мені Лівайн. Тут дівчина протягом усієї співбесіди тріпала себе за волосся. Нехай вона буде Нервова Неллі.

Інтерв'юер: Отже, Рейчел виходила з кімнати. Чи хтось списував, поки її не було?

Нервова Неллі: Власне, моя партнерка хотіла подивитися відповіді, але я не погодилася, сказала, що хочу сама спробувати відповісти. Я не списую. Списувати неправильно. Я сказала, що ми не будемо підглядати. Ні, кажу, не будемо, і все. Вона на те: «Та хоч одненьку відповідь підгляньмо!» Але я стояла на своєму: «Ні, я цього не робитиму». Не знаю, може, то була частина експерименту, але ми не

списували.

Інтерв'юер: Гарзд. Ви кажете правду, ви дійсно не списували?

Нервова Неллі: Ні, не списували... вона хотіла, от правда, так і сказала, «підгляньмо хоч одненьку». Але я вперлася: «Так не можна, не будемо підглядати». От правда, я не краду і не списую, я людина порядна. Трохи дивно було, бо коли люди десь лишають гроші, то інші їх забирають собі — всі так роблять. Але ні, ми не списували. Ми нічого не крали.

Неллі ненастанно крутить пасма свого волосся. Вона раз у раз повторює одні й ті самі пояснення, захищається, затинається, совається, словом, нервує.

Інтерв'юер: Гарзд. Я потім запрошу на інтерв'ю вашу партнерку. Як гадаєте, що вона скаже?

Нервова Неллі: Гадаю, скаже, що хотіла підглянути.

Інтерв'юер: Гарзд.

Нервова Неллі: Якщо вона цього не скаже, то це дуже погано, бо я ж казала, що не хочу списувати. Вона така: «Та хоч одненьку відповідь підгляньмо!» Каже така: «Так он же всі відповіді лежать». А я на те: «Ні, я проти. Я не така. Я не списую».

Я був переконаний, що Нервова Неллі бреше. Ви б дійшли такого самого висновку, якби її бачили. Всі вирішували, що Нервова Неллі бреше. Але ні! Звітуючи Лівайнові, її партнерка підтвердила все, що сказала Неллі.

Раз у раз Лівайн виявляв цей сценарій⁹⁰. В одному з експериментів була група учасників, яку неправильно розуміли 80% суддів. А іншу групу 80% тлумачили правильно.

Тож чим це пояснюється? На думку Лівайна, це апріорна впевненість у прозорості в дії. Ми судимо про чесність людини за тим, як вона тримається. Красномовні впевнені люди з міцним рукостисканням, дружні, приємні, здаються нам гідними довіри, а ті, хто нервує, совається, затинається, явно почувається незручно і наводить довгі заплутані пояснення, — ні. Кілька років тому проводили опитування про ставлення до обману, в якому взяли участь тисячі людей з п'ятдесяти вісьмох країн світу⁹¹. 63% респондентів заявили, що визначають брехунів здебільшого по тому, що ті «відводять очі». Ми вважаємо, що в реальному житті брехуни поводяться, мов у серіалі «Друзі»: транслюють свій внутрішній стан, крутяться дзигією, стріляють очима.

Це, м'яко кажучи, дурниця. Брехуни не відводять очей. Думка Лівайна така, що наша вперта віра в певні невербальні знаки, пов'язані з брехнею, і пояснює сценарій, який раз у раз з'являється на його касетах з обманом. Ми правильно розгадуємо людей, у яких зовнішнє збігається зі внутрішнім — чия правдивість прямо пов'язана з тим, як вони тримаються. Червона Саллі збігається зі стереотипом людини, яка бреше, — і вона таки бреше. Саме тому ми трактуємо її правильно. У серії «Друзів», де Моніка нарешті повідомляє братові Россу новину про свої стосунки, вона бере його за руку і каже: «Пробач, що ти дізнався про це ось так. Пробач. Але це правда, я його теж кохаю!» У цю мить ми їй віримо — віримо, що вона щиро вибачається і щиро закохана, бо внутрішнє і зовнішнє

збігаються. Вона щира — і вигляд має щирий.

Але коли брехун поводить як чесна людина, а чесна людина — як брехун, нас це збиває з пантелику. Поведінка Нервової Неллі не відповідає її стану. Здається, що вона бреше, але вона не бреше. Вона просто нервує! Іншими словами, річ не в тому, що люди погано розпізнають брехню. Ми погано розпізнаємо брехню в тих ситуаціях, коли людина перед нами поводить «не так».

У процесі розслідування особи Берні Мейдоффа Гаррі Маркополос зв'язався з досвідченим фінансовим журналістом Майклом Окрантом. Маркополос переконав Окранта поставилися до Мейдоффа серйозно і запідозрити в ньому потенційного шахрая. Окрант навіть організував інтерв'ю з Мейдоффом. І що?

— Мене вразили не стільки його відповіді, скільки манера триматися, — розповів Окрант за багато років.

Було просто неможливо слухати його й вірити, що це закінчений шахрай. Пам'ятаю, як думав: «Якщо Маркополос правий і це фінансова піраміда, то він або геніальний актор, або повний соціопат». Не було навіть тіні провини, сорому, жалю. Він був дуже спокійний, ніби інтерв'ю його тішило. Ніби казав: «Та хіба людина зі здоровим глуздом буде в мені сумніватися? Не віряться, що хтось за таке зачепиться!»⁹²

У Мейдоффі не було відповідності внутрішнього і зовнішнього. Він був брехун під машкарою чесної людини. А Окрант (який на рівні інтелекту розумів, що тут щось нечисто) настільки піддався його чарам, аж покинув розслідування. І чи можна його в цьому винуватити? Перше, що дає шахраю перевагу, — це апріорна правда. А коли до неї додається невідповідність поведінки, неважко зрозуміти, яким чином Мейдофф так довго дурих стільки людей.

А чому британські політики, які зустрічалися з Гітлером особисто, так сильно помилилися в ньому? Бо його поведінка теж була невідповідна. Згадайте ремарку Чемберлена про подвійне рукостискання, що його Гітлер притримував для людей, яким довіряв і симпатизував? Для багатьох з нас радісне тепле рукостискання означає, що людина ставиться до нас із теплом та ентузіазмом. Але не Гітлер. Гітлер — облудник, який тримається як чесна людина²⁵.

3

То в чому проблеми Аманди Нокс? У тому, що вона — отака невідповідна людина. Вона не винна, але поводить, як винна. Вона — Нервова Неллі.

Тих, хто не знав Нокс, вона збивала з пантелику. На час, коли вбили Керчер, Нокс була двадцятирічною красунею з високими вилицями і неймовірними блакитними очима. В неї було прізвище — Фоксі-Ноксі, тобто «Лисичка Нокс». У жовту пресу потрапив складений Амандою перелік чоловіків, з якими вона переспала. Вона була фатальна жінка — зухвала, сексуальна. За день по жорстокому вбивстві сусідки люди бачили, як вона разом з бойфрендом купувала собі червону білизну.

Насправді прізвище «Лисичка» взагалі не було пов'язане з сексом. Так її

прозвали в тринадцять років товаришки з футбольної команди, бо Нокс дуже вправно вела м'яч. Червону білизну за лічені дні по смерті подружки Нокс купувала через те, що її житло стало місцем злочину — вона не могла забрати звідти речі. Вона була не фатальною жінкою²⁶, а юною дівчиною, а ще кілька років тому — незграбною прищавою підліткою. Зухвала і сексуальна? Натомість Аманда Нокс була трохи не від світу цього.

«Я була дивне дівча, тусувалася з мовчазними любителями манги, геями, яких усі зневажали, з затятими шкільними театрами», — написала Нокс у мемуарах 2011 року, коли її нарешті звільнили з італійської в'язниці.

В школі вона отримувала соціальну допомогу — а її однокласники були багаті. «Я вивчала японську мову і вголос співала в коридорі, коли йшла з уроку на урок. Мене все одно не сприймали, тож я була собою — такою, яку б і не сприйняли».

Люди з «відповідною» поведінкою підтверджують наші очікування. Їхні наміри збігаються з поведінкою. А от невідповідні люди бентежать непередбачуваністю: «Я робила всілякі штуки, яких соромляться підлітки і дорослі, але з яких страшенно тішаться діти: ходила вулицею єгипетською ходою чи показувала „слона“ з фізкультури»⁹⁵.

Після вбивства Керчер її друзі почали поводитися по-іншому. Вони тихо плакали, розмовляли пошепки, висловлювали співчуття одне одному. Всі, крім Нокс.

От почитайте цитати, які я набрав зі «Смерті в Перуджі» британського журналіста Джона Фолейна⁹⁶. Повірте, там такого повно. Ось як Фолейн описує зустріч друзів Керчер з Нокс і Соллечіто в поліційному відділку після вбивства.

— О, Амандо! Це так жахливо! — вигукнула Софі та рвучко обійняла її.

Аманда не відповіла на обійми. Натомість вона завмерла, витягнувши руки по швах, і мовчала.

Здивована Софі за кілька хвилин відпустила її і відступила. На обличчі Аманди не було й сліду почуттів. Підійшов Рафаель і взяв її за руку; пара стояла, дивлячись одне на одного і не зважаючи на Софі.

І далі:

Аманда сиділа, поклавши ноги на коліна Рафаелю... вони голубилися і цілувалися, іноді навіть сміялися.

«Як вона може так поводитися? — питала себе Софі. — Їй що — байдуже?»

І далі:

Більшість друзів Мередіт плакала і горювала, Аманда ж і Рафаель плямкали губами, цілуючись чи посилаючи одне одному повітряні цілунки.

І далі:

— Сподіваймося, що вона не дуже страждала, — сказала Наталі.

— Та що ти верзеш? Наталі, їй перерізали горлянку. Бляха, та вона кров'ю спливла! — дорікнула їй Аманда.

Наталі від тих слів аж мороз пройняв; здивувало її і те, що Аманда говорить про убивць у множині, і холодність її тону. Так, ніби смерть Мередіт її не зачепила!

Даяна Соєр з «Ей-Бі-Сі ньюз» згадує ту останню розмову, яка мала місце в

поліційному відділку — коли Нокс зірвалася і сказала подрузі Керчер, що Мередіт спливла кров'ю⁹⁷.

Нокс: Так, я розсердилася. Не могла всидіти на місці, все думала про те, як мучилася Мередіт.

Соєр: Тепер жалкуєте про це?

Нокс: Жалкую, що не повелася більш розважливо.

У такій ситуації чекають на співчуття, а Нокс розсердилася і накричала на Наталі. Інтерв'ю продовжується:

Соєр: Тепер ви розумієте, що це не було схоже на горе.

«Не було схоже на горе».

Це інтерв'ю взяли в Нокс, коли помилка правосуддя щодо неї давно вже стала очевидною. Нокс щойно випустили з в'язниці в Італії, де вона відсиділа чотири роки за те, що поводитися не так, як, на нашу думку, має поводитися людина, чию подругу вбито. Але що їй каже Даяна Соєр? Вона сварить її саме за цю поведінку.

Перед інтерв'ю ведуча каже, що справа Нокс і досі неоднозначна почасти тому, що «її заяви про невинуватість багатьом здалися холодним розрахунком, а не виявом розкаяння» — хіба не дикі слова! Якого каяття ми очікуємо від Нокс? Каятися мають винні, а Нокс нічого не зробила. І все ж її критикують за «холодний розрахунок». На кожному кроці Нокс обмовляють через дивну поведінку.

Нокс: Я думаю, на страшні речі кожен реагує по-своєму.

І вона права! Чому людина не може через убивство розлютитися замість сумувати? Якби ви добре знали Аманду Нокс, її поведінка вас не здивувала б. Ви б знали, як вона виконує спортивні вправи посеред вулиці. Але незнайомцям ми не прощаємо емоційних реакцій, відмінних від наших очікувань.

Чекаючи на поліційний допит за чотири дні після того, як знайшли тіло Керчер, Нокс вирішила потягнутися. Вона кілька годин сиділа в незручній позі. Вона торкнулася пальців ніг, випростала руки над головою. Черговий сказав:

— Ого ви гнучка.

— Так, я йогою займаюся, — відповіла я.

— А можете щось показати? — спитав він. — Що ви вмієте?

Я зробила два кроки в бік ліфта і сіла на шпагат. Було аж приємно, що я на це досі здатна! Я сиділа на шпагаті на підлозі, аж тут відчинилися двері ліфта. З'явилася Рита Фікарра, поліціантка, яка вчора лаяла нас із Рафаелем за поцілунки.

— Що це ви робите? — спитала вона з явною зневагою²⁷.

Головний детектив у справі, Едгардо Джоббі, заявив, що запідозрив Нокс, щойно вона з'явилася на місці злочину. Надягнувши бахіли, вона крутнула стегнами і вигукнула: «Та-даа!»

— Ми змогли встановити провину, — сказав Джоббі, — спостерігаючи за поведінкою і реакцією суб'єкта під час допиту. Інші докази просто не потрібні⁹⁸.

Прокурор, Джуліано Міньїні, відкидав чимдалі голоснішу критику їхніх методів розслідування. Чого людей так обходить відсутність ДНК Нокс на місці злочину?

— Немає до кінця беззаперечних доказів, — заявляв він. Справжньою проблемою

була незрозуміла Аманда. — Я мушу нагадати вам, що її поведінку просто неможливо було пояснити. Вона була абсолютно нераціональна. Оце було беззаперечно²⁸.

Бернард Мейдофф чи Аманда Нокс — ми не здатні розгадати людей, у яких не збігаються зовнішнє і внутрішнє.

4

Серед відкриттів Тима Лівайна лякає ось що: він показав свої записи з брехунами групі досвідчених правоохоронців — людей, які мали за плечима п'ятнадцять чи більше років досвіду допитів. Раніше він запрошував суддями лише студентів і представників звичайних професій. Ті впоралися поганенько, але, мабуть, іншого і не слід було очікувати. Якщо ви торгуєте нерухомістю чи вчитеся на філософському факультеті, навряд чи вам щодня доводиться визначати, чи людина бреше на допиті. Лівайнові спало на думку, що люди, для яких це — професійні будні, впораються краще.

В одному аспекті правоохоронці таки показали кращі результати. Адресантів з відповідною поведінкою вони розгадали непомилно. Ви чи я не помилилися б, мабуть, десь у 70-75% випадків, а в досвідченій групі Лівайна всі мали стовідсотковий результат. Та коли правоохоронцям показали адресантів з невідповідною поведінкою, все пішло шкереберть: вони правильно розгадали лише 20%. В підгрупі брехунів, які напускали на себе щирість, вийшло взагалі 14% — від такого низького відсотка просто страшно потрапляти до ФБР в кімнату для допитів. З простою і зрозумілою Червоною Саллі правоохоронці здатні впоратися бездоганно. Та коли з'являються люди штибу Берні Мейдоффа чи Аманди Нокс, вони безпорадні.

Це лякає, бо зі зрозумілими незнайомцями нам допомога правоохоронців і не потрібна. Ми і самі бачимо, коли такі люди брешуть нам чи кажуть правду. Нам потрібна допомога, коли йдеться про людей з невідповідною поведінкою. Оце проблема! Професіонал у допиті мав би розгадати тривожну поведінку і зрозуміти, що коли Нервова Неллі плутається в словах і захищається, вона це робить тому, що така вже в неї натура — плутатися в словах і захищатися. Поліціант мав би зрозуміти, що коли ексцентрична дівчина, що опинилася в чужій культурі, каже «Та-даа!» — вона це робить через ексцентричність і ще тому, що опинилася в чужій культурі. Але ж ні! Натомість люди, які мають визначати, хто винний, а хто ні, у складних випадках справляються не краще за нас.

Чи тому засуджують невинних людей? Невже система правосуддя конституційно нездатна забезпечити правосуддя людям, чия поведінка не відповідає стандартам? Це тому судді, які приймають рішення про звільнення під заставу, програють комп'ютеру? Невже ми запроторюємо цілком безневинних людей за ґрати лише тому, що вони дивно поведуться? Ми приймаємо хиби і недоліки правоохоронних інституцій, бо гадаємо, що то випадковість. Але дослідження Тима Лівайна

показує, що це не випадковість, а насправді ми побудували світ, який систематично дискримінує цілий клас людей, що — свідомо чи ні — не вкладаються в наші сміховинні уявлення про прозорість. Історію Аманди Нокс слід переповідати не тому, що здається, ніби таке трапляється раз у житті: чарівна жінка, мальовниче італійське місто на пагорбах, жахливе вбивство. Але переповідати її слід не через це, а тому, що таке трапляється щодня.

— В її очах не було навіть тіні смутку, і пам'ятаю, як я почала думати, а чи не замішана вона в тому¹⁰⁰, — сказала одна з подруг Мередіт Керчер.

Аманда Нокс чула таке роками: незнайомці «розгадували», хто вона є, дивлячись на її обличчя.

— Ані сліду мене нема в кімнаті, де вбили Мередіт, — каже Нокс наприкінці документального фільму «Аманда Нокс». — Але ви намагаєтеся знайти відповідь у моїх очах. Ви дивитеся на мене. Нащо? Це просто мої очі, а не об'єктивний доказ.

Розділ восьмий

Практична ситуація: студентська вечірка

1

Обвинувачення: Чи бачили ви на шляху до будівлі «Каппа-Альфи» щось незвичайне?

Йонсон: Так.

О.: Що саме ви бачили?

Йонсон: Ми бачили чоловіка, а під ним... тобто бачили людину, а під нею іншу, якось так.

О.: І де це сталося?

Йонсон: Зовсім неподалік будівлі «Каппа-Альфи»¹⁰¹.

Пало-Альто, Каліфорнія, 18 січня 2015 року. Час — близько опівночі. Двоє шведських студентів їдуть на велосипедах територією Стенфордського університету на вечірку клубу «Каппа-Альфа». На землі біля клубу, де вечірка в розпалі, вони бачать пару. Сповільнюються, щоб не заважати.

— Ми думали, то люди усамітнилися, — скаже потім у суді один зі студентів, Петер Йонсон. Під'їхавши ближче, вони побачили, що чоловік лежить на молодій жінці.

О.: Що робила людина, яка була зверху? Якісь рухи, дії?

Йонсон: Так, він рухався. Спершу зовсім непомітно. А потім почав соватися дужче...

О.: А що робила людина під ним, наскільки ви бачили?

Йонсон: Нічого.

Йонсон і його друг, Карл-Фредерик Арндт, зішли з велосипедів і підійшли ближче. Йонсон крикнув:

— Агов, у вас усе нормально?

Чоловік, який був зверху, припіднявся, звів очі. Йонсон підійшов ближче. Чоловік підвівся і почав задкувати геть.

— Ти що в біса робиш? — спитав Йонсон. — Вона ж непритомна! Агов, ти що коїш?

Коли Йонсон це повторив, чоловік побіг. Йонсон з другом кинулися навздогін і спіймали його.

Пійманого звали Брок Тернер — дев'ятнадцятилітній першокурсник, член пловецької команди Стенфордського університету. Менше години тому на вечірці

«Каппа-Альфи» він познайомився з дівчиною. Пізніше Тернер розкаже поліції, що вони разом танцювали, розмовляли, потім вийшли назовні й лягли на траву. Дівчина була вчорашньою випускницею; згідно з законом про захист жертв сексуального насильства, її називатимуть Емілі Доу. На вечірку вона прийшла з подружками, а тепер нерухома лежала під сосною біля смітника: спідницю задерто вище талії, білизна валяється поруч на землі. Ліф сукні частково стягнуто, одне персо оголене. Коли за кілька годин вона отямиться в лікарні, поліція скаже Емілі, що вона, можливо, стала жертвою сексуального насильства. Дівчина збита з пантелику. Вона встає, іде в туалет і виявляє, що лишилася без трусів. Труси забрали як речовий доказ.

О.: Що сталося, коли ви вийшли до вбиральні?

Доу: Шию щось кололо, виявилось, що то соснові голки. Я подумала, що впала з дерева, бо не пам'ятала, як там опинилася.

О.: У вбиральні було дзеркало?

Доу: Так.

О.: Ви бачили в ньому своє волосся?

Доу: Так.

О.: Можете описати, який воно мало вигляд?

Доу: Трохи скуйовджене, в ньому ще всяке позастрягало.

О.: Ви знаєте, чому ваше волосся мало такий вигляд?

Доу: Гадки не маю.

О.: Що ви зробили, коли скористалися вбиральнею?

Доу: Повернулася до ліжка. Мені дали ковдру, я в неї загорнулася і заснула.

2

Щороку по всьому світі відбувається сила-силенна знайомств, схожих на те, що так жакливо закінчилося на газоні під клубом «Каппа-Альфа» в Стенфордському університеті. Двоє молодих людей знайомляться, починають розмову. Розмова невдовзі закінчується чи триває кілька година. Далі вони можуть разом піти додому — а може і не дійти до цього. Але в якийсь момент трапляється біда. За статистикою, одна з п'яťох студенток в Америці стверджує, що стала жертвою сексуального насильства¹⁰². Чималий відсоток тих випадків відбувається за вищеописаним сценарієм.

Проблема виникає при спробі реконструювати події. Чи обидві сторони дали згоду? Може, одна сторона заперечувала, а друга заперечення проігнорувала? Чи сталося непорозуміння? Якщо прозорість викликає труднощі в поліціантів, які намагаються розгадати підозрюваних, й у суддів, які намагаються «відчитати» підсудного, то, напевно, складно буває і підліткам та молодим людям, які прокладають шлях у чи не найбільш заплутаній царині людських стосунків.

Гляньте на результати опитування¹⁰³, яке в 2015 році провела газета «Вашингтон пост» за підтримки фонду сім'ї Кайзерів і в якому взяла участь тисяча студентів. У

студентів питали, чи, на їхню думку, котрась з описаних нижче дій може вважатися «згодою на подальший секс».

1. Самостійне роздягання.

	Так	Ні	Залежить від обставин	Не маю власної думки
Всі	47	49	3	1
Чоловіки	50	45	3	2
Жінки	44	52	3	1

2. Діставання презерватива.

	Так	Ні	Залежить від обставин	Не маю власної думки
Всі	40	54	4	1
Чоловіки	43	51	4	2
Жінки	38	58	4	1

3. Кивок на знак згоди.

	Так	Ні	Залежить від обставин	Не маю власної думки
Всі	54	50	3	3
Чоловіки	58	36	3	3
Жінки	51	44	3	3

4. Участь у попередніх пестощах — поцілунках, дотиках.

	Так	Ні	Залежить від обставин	Не маю власної думки
Всі	22	74	3	*
Чоловіки	30	66	3	*
Жінки	15	82	3	*

5. Відсутність виразної відмови.

	Так	Ні	Залежить від обставин	Не маю власної думки
Всі	18	77	3	1
Чоловіки	20	75	4	1
Жінки	16	80	2	1

Згода не була би проблемним питанням, якби всі студенти погодилися, що презерватив — це мовчазна згода на секс, або вирішили б, що згода на пестощі — поцілунки, доторки — не означає згоди на подальші сексуальні дії. Коли правила чітко зрозумілі, будь-хто легко і просто з'ясує, чого хоче інша сторона, з огляду на її поведінку. Але опитування показує, що правил немає. З будь-якого пункту одні жінки мають одну думку, а інші — іншу; чоловіки думають як перші жінки, а не як другі; і ще бентежить кількість людей (обох статей), які просто не знають, що думати.

29. Будь ласка, скажіть, чи ви: вважаєте описану ситуацію сексуальним примусом;

не вважаєте описану ситуацію сексуальним примусом; не впевнені, чим слід її вважати.

Сексуальні дії, на які жодна зі сторін не дала виразної згоди.

	Примус	Не примус	Не маю певності	Не маю власної думки
Всі	47	6	46	*
Чоловіки	42	7	50	1
Жінки	52	6	42	-

Як розуміти те, що половина молодих чоловіків і жінок «не має певності», чи потрібна чітка згода на сексуальні дії? Це означає, що вони про це раніше не думали? Чи все залежатиме від конкретних обставин — у якійсь ситуації вони залишать за собою право діяти без чіткої згоди, а в іншій вимагатимуть її? Аманда Нокс заплутала систему правосуддя, бо її почуття і вчинки не збігалися між собою. Але це провал прозорості на стероїдах. Коли знайомляться двоє студентів — навіть якщо в обох найкращі наміри, — сексуальні дії висновуються з намірів абсолютно випадковим чином. Правознавиця Лорі Шоу ставить питання: «Як ми можемо вимагати від студентів дотримання меж, коли консенсусу щодо цих меж не існує?»¹⁰⁴

Такі знайомства включають і другий елемент, який ускладнює ситуацію. Коли читаєш про обставини, за яких відбуваються випадки сексуального примусу (що, на жаль, стали повсюдними), впадає в око, що майже в кожному випадку повторюється один і той самий сценарій. Юнак і дівчина знайомляться на вечірці, потім має місце трагічне нерозуміння намірів одне одного — й обоє при цьому п'яні.

3

З.: Що ви пили?

Тернер: Десь п'ять бляшанок пива випив.

Брок Тернер почав пити ще до вечірки в «Каппа-Альфі». Для нього вечір почався в квартирі друга Пітера.

З.: Окрім згаданих п'яťох бляшанок пива, чи ви вживали алкоголь у квартирі Пітера?

Тернер: Так, випив трохи віскі.

З.: І як саме ви його пили?

Тернер: Та просто з горлечка.

На вечірці Тернер продовжив пити. У Каліфорнії дозволено сидати за кермо, якщо рівень алкоголю у крові не перевищує 0,8 проміле; якщо концентрація вища — ви п'яні. Під кінець вечора концентрація алкоголю у крові Тернера була удвічі вища.

Емілі Доу прийшла на вечірку не сама: з нею була сестра і подруги Колін і Трея. Перед вечіркою Трея, серед іншого, випила цілу пляшку шампанського. До компанії приєдналася Джулія — вона теж пила.

О.: Ви щось пили за вечерею?

Джулія: Так.

О.: Що саме?

Джулія: Пляшку вина.

І далі:

О.: Що ви робили після вечері?

Джулія: Після вечері я викликала «убер» і поїхала до Гриффін-Світу...

О.: Що ви робили в Гриффін-Світі?

Джулія: Розігрівалася.

О.: Тобто?

Джулія: Ой, це сленг такий. То була ніби перед-вечірка, де всі п'ють.

Розігрівшись, Джулія вирушає на вечірку «Каппа-Альфи», де виявляє цілу закорковану пляшку горілки.

Джулія: Я її відкоркувала, розлила по пластанках, і ми бахнули.

А що Емілі Доу?

О.: Отже, ви почали з порції віскі, а скільки... скільки ще випили, поки були вдома?

Доу: Ще чотири.

О.: Йдеться про той самий напій — це теж були порції віскі?

Доу: Чотири порції віскі й ще келих шампанського.

О.: Гаразд. Ви приблизно уявляєте, коли саме випили ці чотири порції віскі й келих шампанського?

Доу: Десь між десятою і чвертю на одинадцяту.

Далі вони з подругами вирушили на вечірку.

О.: Гаразд. Отже, ви розважалися, вас призначили вітальним комітетом, а що ви, дівчата, робили далі?

Доу: Джулія знайшла велику пляшку горілки.

О.: Гаразд, а що таке у вашому розумінні «велика»?

Доу: Десь отака, літри на два...

О.: І що сталося, коли Джулія принесла горілку?

Доу: Я собі плеснула трохи в пластанку.

О.: Гаразд. Чи ви приблизно уявляли, скільки у вас у пластанці горілки?

Доу: Та наче так, але я трохи помилилася. Наливала так, щоб до другої позначки — як дві, може, три порції. Але вийшло чотири чи п'ять, бо налилося по позначку, де було написано сто сорок грамів.

О.: Це ви досі про пластанку?

Доу: Так.

О.: Такі пластанки з позначками часто бувають на вечірках?

Доу: Так...

О.: Гаразд. Отже, ви налили горілку в пластанку, а що зробили далі?

Доу: Випила.

О.: Як саме випили?

Доу: Ну отак — гоп! І все.

О.: Тобто залпом?

Доу: Ну, майже. Я вже була п'яненька, бо інакше б не подужала такого.

І далі:

О.: Як... опишіть, будь ласка, свій рівень сп'яніння на той момент.

Доу: Ну, в голові туман. Я була зовсім не при собі, говорити вже не могла. На ногах хіба що трималася²⁹.

О.: Ви приблизно уявляєте, котра то була година?

Доу: Десь близько опівночі.

Саме тоді до Емілі Доу підійшов Брок Тернер. За його словами, вона танцювала сама, а він підійшов і сказав, що вона гарно танцює, йому подобається. Тоді, за його словами, Емілі засміялася, вони почали розмовляти, і він запросив її на танець. Емілі, за словами Тернера, погодилася, і вони танцювали хвилин десять, а тоді почали цілуватися.

З.: Гаразд. Чи вона відповідала на ваші поцілунки?

Тернер: Так.

З.: Ви не пригадуєте, про що говорили далі?

Тернер: Пригадую, я спитав, чи вона не хоче піти зі мною до гуртожитку.

З.: І вона відповіла?

Тернер: Так.

З.: Що саме вона сказала?

Тернер: «Ага».

З.: Це було десь о пів на першу, так?

Тернер: Так.

З.: Ви тоді знали, як її звати?

Тернер: Так, я спитав, коли ми танцювали, але не запам'ятав.

За словами Тернера, він обійняв Емілі, і вони разом пішли з вечірки. А коли проходили через газон, то посковзнулися.

Тернер: Вона не втрималася на ногах і почала падати. Схопилася була за мене, але я теж упав...

З.: Що сталося далі?

Тернер: Ми засміялися, я спитав, чи вона не забилася.

З.: Вона відповіла?

Тернер: Так, сказала, що все гаразд.

З.: А що було далі?

Тернер: Ми почали цілуватися.

Зазвичай у справах про сексуальні злочини сторона обвинувачення викликає свідків, які ставлять під сумнів розповідь підсудного. Але в справі «Народ проти Брока Тернера» такого не сталося. На той момент Трея так сильно напилася, що сестра Емілі та її подруга Колін повели Трею до гуртожитку Джулії. Друг Тернера Пітер узагалі не дійшов до вечірки: він так напився, що інші двоє друзів Тернера повели його додому. На вечірці, вочевидь, були й інші люди, які могли підтвердити

чи спростувати історію Тернера. Але було вже по опівночі, світло пригасили, почалися танці на столах.

Тож у нас є лише свідчення Тернера.

З.: Що сталося потім?

Тернер: Ми якийсь час цілувалися, а тоді я спитав, чи можна її попестити пальцями.

З.: Вона відповіла?

Тернер: Так.

З.: Що вона відповіла?

Тернер: Сказала «ага»...

З.: Ви отримали її згоду на пестощі пальцями, пестили її пальцями, а що було далі?

Тернер: Я її пестив зо хвилину. Здається, в неї був оргазм. І тоді... ну, в процесі... я спитав, чи їй подобається, і вона відповіла: «Угу-у».

І далі:

З.: А що ви робили після цього?

Тернер: Я знову почав її цілувати, і ми почали тертися одне об одного.

За законами штату Каліфорнія, людина не може дати згоди на сексуальні дії, якщо вона не при тямі або настільки п'яна, що «не здатна чинити опір». Ось думка правознавиці Лорі Шоу:

Жертва не просто досягнула певної міри сп'яніння. Спожитий алкоголь не просто знизив сексуальну стриманість жертви. Натомість ступінь сп'яніння був такий і так сильно вплинув на її розумові здібності, що жертва вже не могла виносити судження з цього питання. За словами одного каліфорнійського прокурора, «жертва в стані сп'яніння настільки не при тямі, що вже не розуміє, що робить чи що відбувається навколо неї. Це не така ситуація, коли жертва просто «трохи напідпитку».

То чи брала Доу участь у сексуальних діях з власної згоди, а лише пізніше відключилася? Чи вона не могла дати згоду вже тоді, коли Тернер устроїв у неї пальці? Справа «Народ про Брока Тернера» — це справа про алкоголь. Усе питання полягає в тому, наскільки п'яною була Емілі Доу.

Кінець кінцем присяжні засудили Тернера. Його версія подій видалася непереконаливою. Якщо (як стверджує Тернер) то було приємне дозвілля за взаємною згодою, нащо він утік, коли підійшли студенти-шведи? Навіщо він «терся» об Емілі, коли та відключилася? Одразу по опівночі Доу лишила повідомлення на автовідповідачі свого бойфренда. Запис ввімкнули для суду присяжних. Мову Доу на ньому ледь можна розібрати. Якщо правовий критерій для жертви — «настільки не при тямі, що вже не розуміє, що робить», то Емілі Доу була до нього досить-таки близько.

Під час заключних заяв прокурорка показала присяжним фото Доу на долівці. Напівроздягнена, зі скуйовдженим волоссям, вона лежить на соснових гілках. Поруч — смітєві баки.

— Жодна жінка з крихтою самоповаги в притомному стані не погодиться на секс у такому місці, — заявила прокурорка. — З цього фото зрозуміло, що він скористався несвідомим станом іншої людини.

Тернера засудили за три злочини, до яких він доклав руку: напад на п'яну чи непритомну особу з метою здійснення сексуального насильства, здійснення сексуальних дій над особою у стані сп'яніння і здійснення сексуальних дій над особою у непритомному стані. Він отримав півроку в'язниці й до кінця життя буде записаний до реєстру осіб, які скоїли злочини сексуального характеру.

Злочинець у справі Брока Тернера добре відомий: його особу встановив суд присяжних. А от мотив лишається незрозумілим. Як безневинне знайомство на вечірці довело до злочину? Ми знаємо, що хибні уявлення про прозорість призводять до багатьох проблем між незнайомцями. Ми маємо невинних за винних, а винних за невинних. За найкращих обставин нестача прозорості перетворює знайомство чоловіка і жінки на вечірці на сумнівну справу. А що стається, коли до рівняння додати алкоголь?

4

У середині 1950-х, коли Двайт Гіт¹⁰⁵ був студентом-антропологом у Єльському університеті, він поїхав збирати матеріали для дипломної роботи в Болівію. Разом з дружиною, Анною Гіт, і маленьким сином вони вилетіли до Ліми, а потім п'ять годин чекали, поки механіки встановлюють компресори на двигуни літака.

— Ті літаки США покинули після Другої світової, — пригадує Гіт. — Вони не мали підніматися на висоту понад три кілометри. Але Ла-Пас, куди ми летіли, розташований на висоті 3690 метрів над рівнем моря.

Анна Гіт розповідає, що коли подружжя летіло над Андами, то глянуло вниз і побачило рештки «літаків, у яких компресори не спрацювали».

З Ла-Паса Гіти вирушили до Монтеро, прикордонного містечка, — це ще вісімсот кілометрів углиб Болівії. В цій частині країни сходяться басейн Амазонки і регіон Гран-Чако: змішуються буйні джунглі та квітуча прерія. Живуть тут камба, метиси — нащадки корінних жителів-індіанців та іспанських поселенців. Вони розмовляють мовою на основі суміші місцевих індіанських мов й андалуської іспанської зразка сімнадцятого сторіччя.

— То була біла пляма на мапі, — розповідає Гіт. — Туди ось-ось мали прийти залізниця й автотраса, і навіть уряд... ось-ось!

Гіти жили в крихітній хижці за містом.

— Ні бруківки, ні тротуарів, — пригадує Анна Гіт.

Якщо в місті з'являлося м'ясо, перед будинком на знак цього викидали шкуру, і треба було приходити з банановими листками — вони були за тарілки. Люди жили в потинькованих хатах-мазанках під черепичними дахами, на міському майдані росло три пальми. Гуркотіли вози. Падре мав джип. Деякі жінки готували великі казани рису і подавали до них соус — такі були місцеві ресторани. Один німець

варив каву. Того року, коли ми приїхали до Болівії, до країни завітало всього вісімдесят п'ять іноземців. Не надто популярна місцина.

У Монтеро Гіти займалися старожитньою етнографією — «все всотували, все вивчали», як розповідає Двайт. Камба повірили, що вони не місіонери, бо Гіти відкрито курили цигарки. Вони зробили тисячі світлин, ходили містом, з усіма розмовляли, а тоді Двайт повертався додому і ніч просиджував над нотатками. За півтора року Гіти спакували світлини і повернулися до Нью-Гейвена. Тут Двайт Гіт засів писати дипломну — і виявив, що проґавив, мабуть, найзахопливіший факт із життя громади, яку вивчав.

— Ти помітила, — спитав він у дружини, переглянувши нотатки, — що в Болівії ми щовихідні ходили випити?

Кожного суботнього вечора в Монтеро подружжя Гітів запрошували на пиятику. Господар купував першу пляшку алкоголю і кликав гостей. Гостей приходило з десятків, і вечірка тривала до ранку понеділка, коли час виходити на роботу. В процесі запросин формальностями не переймалися — кликали навіть перехожих з вулиці. Проте сама вечірка мала чітку ритуалізовану структуру. Люди збиралися в коло, хтось грав на барабанах чи на гітарі. На стіл ставили пляшку місцевого рому і скляну чарку. Господар підводився, наливав ром, тоді підходив до когось із гостей у колі. Ставав перед «тостованим», кивав, піднімав чарку. Тостований усміхався і теж кивав. Тоді господар випивав половину і передавав чарку тостованому — той допивав. Коли люди втомлювалися чи напивалися, то лягали просто на долівку, а прокинувшись, продовжували гуляти.

— Алкоголь був просто жахливий, — пригадує Анна. — Аж сльози текли з очей. Коли я вперше його скуштувала, то думала, що виблюю просто там. Навіть самим камба він не подобався — вони скаржилися на бридкий смак, казали, що пече. Наступного дня люди спливали алкогольним потом. Ох і тхнуло!

Але Гіти трималися.

— У п'ятдесяті студент-антрополог мав призвичаїтися, — розповідає Двайт. — Не можна було образити людей відмовою. Тож я зціплював зуби і пив.

— Ми пили не дуже багато, — приєднується Анна, — бо не так часто до нас підходили з тостами. Ми там були чужі, незнайомі. Але одного разу вечірка була дуже велика — десь шістдесят, вісімдесят людей. Вони пили, засинали, прокидалися, знову пили. І я виявила, що можна віддавати свої порції Двайтові. Чоловік зобов'язаний пити за дружину. Двайт узяв під пахву гасовий ліхтар, і я йому кажу: «Двайте, ти ж обпечешся», — Анна показує, як чоловік прибирає руку з-під ліхтаря. — А він мені відповідає — так повільно-повільно: «Ага, вже обпекся».

Повернувшись до Нью-Гейвена, Гіти привезли з собою пляшку рому камба, віддали його в лабораторію і дізналися, що там дев'яносто градусів — як у медичному спирті, в якому спиртують органіку. Медичний спирт не п'ють. То було перше дивовижне відкриття Гітів — і звісно ж, ніхто в таке не повірив.

— У Єлі був один з провідних психологів-дослідників вживання алкоголю, — пригадує Гіт. — Його звали Леон Грінберг. Він сказав мені: «Гарну ви оце байку

сплели. Але ви не могли пити майже чистий спирт». І все підколював мене, поки я не відповів. Я сказав: «Хочете покажу? В мене є пляшка». І в суботу я став пити в лабораторних умовах. Грінберг брав у мене зразки крові що двадцять хвилин — і можете не сумніватися, що я все випив, як і обіцяв.

Грінберг мав наготові швидку для Гіта, але той вирішив прогулятися. Анна чекала на нього вдома — в квартирі на третьому поверсі старого студентського клубу, в будинку без ліфта.

— Я чекала на нього біля вікна і побачила, що вулицею дуже повільно їде карета швидкої, а поруч їде Двайт. Він помахав мені. Вигляд мав нормальний. Тоді піднявся на третій поверх і каже: «Оце я напився». І впав долілиць! Три години не приходив до тями.

Отже, маємо громаду в бідній, нерозвиненій країні, де люди щовихідні — з вечора суботи до ранку понеділка — п'ють дев'яностоградусний алкоголь. Камба, мабуть, дорого платять за таку пиятику, авжеж? Аж ніяк!

— Там не було жодних соціальних патологій — жодних, — розповідає Двайт Гіт. — Ні сварок, ні бійок, ні сексуальної чи вербальної агресії. Просто люб'язні розмови чи мовчанка. — І далі: — Пиятика не заважала їм працювати, не доводилося викликати поліцію... І алкоголізму не було.

На основі своїх відкриттів Гіт написав нині дуже відому статтю до «Щоквартального журналу студій алкоголю»¹⁰⁶. В подальшому його відкриття підтвердили численні інші антропологи. Іноді через алкоголь люди підвищують голос, б'ються, говорять речі, про які потім жалкують. Але часто-густо нічого такого не трапляється. Ацтеки називали пульке — традиційний алкогольний напій центральної Мексики — «чотирма тисячами кролів» через нескінченність варіацій поведінки, до якої пульке спричиняється. Антрополог Мак Маршалл досліджував жителів острова Трук, що в південній частині Тихого океану, і виявив, що серед молодиків вживання алкоголю викликало агресію і буйство. Але на середині четвертого десятка острів'яни, випивши, починали поводитися абсолютно інакше.

Індіанці міхе з місцевості Оахака в Мексиці, напившись, влаштовували жорстокі кулачні бої. Але коли за боями вирішив поспостерігати антрополог Ральф Білз, то виявив, що учасники себе цілком контролюють. Вони діяли ніби за одним і тим самим сценарієм.

Я бачив, мабуть, кількасот боїв, але в жодному не було зброї — хоч майже всі чоловіки ходили з мачете, а багато хто мав рушниці. Більшість боїв починалася з п'яної суперечки. Коли крик і колотнеча сягали піку, очікувалося, що далі буде бійка. Чоловіки віддавали зброю спостерігачам і починали бій на кулаках, дико вимахували руками, аж поки хтось падав, і тоді переможець допомагав переможеному піднятися, і вони, як правило, обіймалися¹⁰⁷.

Дивовижа, та й годі! Алкоголь — потужний наркотик. Він розпружує, знімає набір обмежень, які регулюють нашу поведінку. Саме тому нікого не дивує, що стан сп'яніння нерозривно пов'язаний з буйством, дорожньо-транспортними пригодами і сексуальним насильством.

Але якщо в середовищі камба пиятика не мала жодних соціальних наслідків, а мексиканські індіанці міхе виконували конкретний ритуал навіть під час п'яних бійок, наше сприйняття розпружної дії алкоголю, мабуть, не відповідає дійсності. В дію вступає щось інше. Досвід Двайта й Анни Гіт у Болівії поклав початок повному переосмисленню нашого сприйняття стану сп'яніння. Тепер багато дослідників алкоголю вважає його не агентом розпруження, а агентом короткозорості.

5

Теорію про алкогольну короткозорість першими запропонували психологи Клод Стіл і Роберт Джозефс¹⁰⁸. «Короткозорість» означає, що основний ефект від вживання алкоголю — це звуження емоційного й розумового поля зору. За словами вчених, настає «стан короткозорості, в якому побіжно досягнуті безпосередні аспекти досвіду мають непропорційно великий вплив на поведінку й емоції». Від алкоголю предмети на передньому плані проступають виразніше, а предмети на задньому плані блякнуть. Короткочасні міркування здаються значущими, а далекосяжні міркування, які вимагають більших когнітивних зусиль, розмиваються.

Ось приклад. Люди часто п'ють, коли їм сумно, бо здається, що алкоголь віджене тривоги. Ідеться про розпруження: мовляв, алкоголь розпалить у мені гарний настрій. Але виходить зовсім не те. Іноді алкоголь покращує нам настрій, але часто-густо стривожена людина п'є і відчуває ще сильнішу тривогу. Теорія алкогольної короткозорості розкриває цю загадку: все залежить від того, що саме робить стривожена та п'яна людина. Якщо вона перебуває на футбольному матчі в оточенні ошалілих фанів, загальна атмосфера драматичного піднесення на якийсь час витіснить тривожні думки. Матч — на передньому плані, у центрі, а тривоги — десь тлом. Та якщо та сама людина питиме самотою в кутку бару, її настрій стане ще більш пригніченим. Такій людині немає на що відвернути увагу. Пиятика кидає вас на милість навколишнього середовища. Вона витісняє все, крім безпосередніх вражень тут і тепер³⁰.

Ось ще один приклад. Одне з центральних спостережень теорії короткозорості полягає в тому, що стан сп'яніння найбільше позначається на «висококонфліктних» ситуаціях, коли наявні два види міркувань — одні далекосяжні, інші безпосередні — і вони суперечать одне одному. Уявімо, що ви — успішний професійний комік. Усі вважають вас дотепним, і ви самі вважаєте себе дотепним. Випивши, ви тільки утвердитеся в цій думці. Алкоголь не розв'язує жодних конфліктів, пов'язаних з вашою дотепністю. Але уявіть, що ви себе вважаєте дотепним, а от інші так не думають. Ви хотіли розважити компанію веселою оповідкою, але наступного дня хтось із друзів просить вас на два слова і радить більше такого не робити. За нормальних обставин спогади про ту ніякову розмову з другом стримуватимуть вас. Але якщо ви випили, алкоголь розв'яже цей конфлікт. Ви не думатимете про майбутню критику ваших сумнівних жартів.

Можна спокійно вірити у власну дотепність. Під дією алкоголю змінюється уявлення про ваше справжнє «я».

Це — ключова ідея теорії алкогольної короткозорості. Давніша теорія про розпругнення передбачала, що в стані сп'яніння людина показує оголену й очищену версію себе-тверезої, без каламуті соціальної манірності та правил пристойності. Оце — ви справжній! Як каже давня приказка, *in vino veritas* — істина у вині.

Але все інакше. Ті конфлікти, що за нормальних умов стримують наші поривання, — це надважливий елемент формування нашого характеру. Всі ми конструємо власну особистість, вирішуючи суперечності між безпосередніми наслідками тут і тепер і складнішими далекосяжними міркуваннями. Хороший батько чи мати — це людина, здатна приборкати власні егоїстичні імпульси (залишитися в спокої і поспати) заради далекосяжної мети (добре виховати дитину). Коли алкоголь злуцує оті далекосяжні міркування, що визначають нашу поведінку, він нищить наше справжнє «я».

То що там насправді відбувалося в камба? Гіт стверджує, що їхнє суспільство позначалося виразною нестачею «колективного самовираження». Вони були мандрівними робітниками на фермах, зі слабкими родинними зв'язками, багато працювали на самоті, не мали громад чи соціальних об'єднань. Щоденні вимоги життя унеможливлювали соціалізацію. Тож у вихідні камба зверталися до трансформаційних властивостей алкоголю і добирали колективне самовираження, якого їм бракувало від понеділка до п'ятниці. За допомогою алкогольної короткозорості вони на якийсь час створювали собі інший світ. Правила були чіткі: не більше однієї пляшки, організована послідовність тостів, усі сидять у колі, п'ємо тільки на вихідні й не на самоті. Камба пили винятково в межах структури, яка в тих болівійських колах являла собою світ тихої музики і притишених розмов: порядок, дружність, передбачуваність, ритуал. Таким був новий соціум камба, побудований за допомогою одного з найсильніших наркотиків світу.

Алкоголь — агент не одкровення, а видозміни.

6

У 2006 році в Британії мала місце власна версія суду над Броком Тернером: гучна справа про двадцятип'ятирічного програміста Бенджаміна Брі й жінку, яка в документах фігурувала під ініціалом «М». Це просто хрестоматійний приклад проблем, що їх створює алкогольна короткозорість.

Брі та М познайомилися в гостях у брата Брі й того-таки вечора пішли на побачення. За вечір М випила дві пінти сидру і чотири чи шість горілчаних коктейлів з енергетиком. Брі, який почав пити ще раніше, не відставав. Відео з камер спостереження зафіксувало, як вони під руку повертаються до квартири М о першій ночі. Брі та М мали секс — який Брі вважав сексом за згодою. За словами М, згоди не було. Брі звинуватили в зґвалтуванні та присудили йому п'ять років за ґратами — але було негайно подано апеляцію. Якщо ви читали хоч одну історію

про подібні справи, то все здається гнітюче знайомим: біль, жалі, непорозуміння, гнів.

Ось Брі розповідає свою версію подій:

Я не хотів спати на підлозі й вирішив лягти до неї в ліжко — тепер я розумію, що то була дурна ідея.

Я не шукав сексу, а тільки матрац і товариство. Вона прокинулася, я ліг поруч, потім ми обійнялися, далі почали цілуватися.

Все було трохи несподівано, але приємно. Пестощі тривали зо півгодини, і мені здалося, що їй сподобалося¹¹⁰.

А ось висновок суду:

Підсудний стверджував, що позивачка прихильно поставилася до його дій, які від погладжувань перейшли до доторків сексуального характеру. М не зупинила його ні словами, ні діями. Підсудний заявив присяжним, що потрібно отримати однозначну згоду — і саме тому він так довго гладив позивачку. Позивачка не може підтвердити, чи дійсно пестощі тривали довго. Врешті-решт підсудний просунув руку під пояс піжамних штанів позивачки, що мало дати їй нагоду відмовитися. Позивачка не відмовилася. На його руку в своїх піжамних штанах вона реагувала особливо активно. Після доторків сексуального характеру підсудний спробував зняти з позивачки штани. Він трохи стягнув їх, а вже сама позивачка зняла їх повністю¹¹¹.

Брі гадав, що може робити висновки про внутрішній стан М на основі її дій. Він вважав її прозорою. Але ось як, згідно з судовими документами, М почувалася насправді:

М не знала, скільки часу тривав статевий акт. Коли акт закінчився, вона лежала обличчям до стіни. Вона не знала, чи користувався апелянт презервативом і чи він еякулював. Після статевого акту апелянт спитав, чи хоче М, щоб він залишився. Вона відповіла заперечно, подумки виганяючи апелянта зі своєї кімнати, хоча вголос цього не сказала. Вона не знала, «що казати чи думати, може, він повернеться і поб'є мене. Пам'ятаю, як він вийшов, як ляснули двері». М підвелася і замкнула двері, а тоді повернулася на ліжко і лежала скрутившись протягом невизначеного часу.

О п'ятій ранку М зі сльозами подзвонила своїй найкращій подрузі. Брі між тим настільки не розумів, у якому М стані, що за кілька годин постукав до неї у двері й запросив поїсти вуличної їжі.

Провівши за ґратами кілька місяців, Брі був звільнений за апеляцією на тій підставі, що неможливо було визначити, дали чи не дали сторони згоду на секс тієї ночі в кімнаті М.

«Обидві сторони — дорослі люди», — вирішив суддя.

Для жодної сторони споживання алкоголю не було протиправною дією. Обидві особи були вільні вирішувати, скільки і з ким пити. Обидві особи були вільні за бажання здійснити статевий акт одне з одним. Немає нічого ненормального чи навіть дивного в тому, що чоловіки і жінки вступають у сексуальні стосунки за

взаємною згодою після рясного споживання алкоголю. Об'єктивна реальність така, що є певні сфери людської поведінки, які не піддаються детальній юридичній структуризації³¹.

З рішенням суду можна погодитися чи не погодитися. Але важко не погодитися з останніми словами судді про те, що коли до процесу розгадування чужих намірів додається алкоголь, складна задача стає просто-таки нерозв'язною. Алкоголь — це наркотик, який видозмінює людину, що його вживає, згідно з рамками, встановленими безпосереднім середовищем, де людина п'є. У випадку камба видозмінення їхніх особистостей і поведінки було безневинним. Безпосереднє середовище для себе вони сконструювали ретельно і свідомо, так, щоб алкоголь створив конкретні (кращі, на їхню думку) тимчасові версії їхніх «я». Та коли сучасні молоді люди напиваються, то відбувається це не в ритуалізованому передбачуваному просторі, сконструйованому так, щоб створити кращі версії їхніх «я». Вони напиваються серед гіперсексуалізованого хаосу студентських вечірок і барів.

Захист: На що ви звернули увагу в атмосфері, яка панувала на вечірках «Каппа-Альфи»?

Тернер: Усі терлися і...

З.: В якому сенсі терлися?

Тернер: Дівчата танцюють... ставши до хлопця спиною, а хлопці рухають разом з ними.

З.: Зрозуміло. Отже, ви описуєте положення, в якому обоє дивляться в один бік?

Тернер: Так.

З.: Але хлопець стоїть за спиною дівчини?

Тернер: Так.

З.: Наскільки близько під час таких танців перебувають тіла хлопця і дівчини?

Тернер: Вони торкаються одне одного.

З.: І за вашими спостереженнями, на тих вечірках це звична річ?

Тернер: Так.

З.: Люди танцювали на столах? Це теж звична річ?

Тернер: Так.

Згода — це те, до чого приходять дві сторони, спираючись на те, що кожна сторона перемовин — саме така, за яку себе видає. Та чи можна говорити про згоду тоді, коли в момент перемовин обидві сторони перебувають так далеко від своїх справжніх «я»?

7

Те, що з нами трапляється, як нап'ємося, — наслідок конкретного шляху, який долає алкоголь, коли просочує мозок. Процес починається в лобовій частці. Ця частина мозку — вона міститься просто за лобовою кісткою — керує увагою, мотивацією, плануванням і навчанням. Перша доза алкоголю притлумлює

активність у цій частині. Ми стаємо трішки дурнішими, трішки менш здатними на складні міркування. Алкоголь активізує центри задоволення — ділянку мозку, яка відповідає за відчуття ейфорії. Далі його вплив торкається амігдали (також званої як мигдалеподібне тіло). Завдання амігдали — підказувати, як реагувати на навколишній світ. Чи є загроза? Чи слід боятися? Алкоголь дещо «прикручує» функцію амігдали. В поєднанні ці три чинники і дають ефект короткозорості. Ми вже не здатні на складні далекосяжні міркування, бо нашу увагу відвертає несподівана насолода від алкоголю. Нейрологічна «сигналізація» вимикається. Ми перетворюємося на інакші версії себе, сформовані поточним моментом. Також алкоголь впливає на мозочок, розташований у задній частині мозку — ця ділянка відповідає за утримання рівноваги і координацію рухів. Саме тому п'яна людина хитається і спотикається. Це все передбачувані наслідки пиятики.

Та за особливих обставин — наприклад, якщо людина випила дуже багато за короткий час — трапляється інша річ. Алкоголь б'є по гіпокампу. Гіпокамп — це дві маленькі «ковбаски» обабіч мозку, які відповідають за формування спогадів. Коли рівень алкоголю в крові сягає 0,8 проміле (допустима концентрація), функція гіпокампу утруднюється. Якщо ви вранці прокинулися після вечірки і пригадуєте, що з кимсь познайомилися, а от як ту людину звати чи що вона розповідала, згадати не здатні, так стається через те, що ті дві чарки віскі, які ви ковтнули одну по одній, ударили по гіпокампу. Як випити ще більше, провалля стане глибшим; ви може пригадувати якісь миті вечора, але всіх подробиць не згадати.

Аарон Вайт з Національного інституту здоров'я у Вашингтоні — один з провідних світових спеціалістів з провалів у пам'яті. За його словами, ми запам'ятовуємо і забуваємо без жодної логіки.

— Емоційні пріоритети аж ніяк не впливають на речі, які реєструє гіпокамп, — розповідає він. — Тож жінка може піти на вечірку і пам'ятати, що випила, а от того, що її згвалтували, не пам'ятатиме. Зате пам'ятатиме, як сідала в таксі.

На наступному етапі — коли рівень алкоголю у крові сягає десь 1,6 проміле — гіпокамп узагалі «вимикається».

— Це натуральний провал, — розповідає Вайт, — просто порожнеча. Нуль спогадів.

У ході одного з давніших досліджень провалів у пам'яті дослідник алкоголю на ім'я Дональд Гудвін зібрав десятох безробітних чоловіків у Сен-Луїсі, кожному spoїв майже пляшку бурбону за чотири години, а після того влаштував тест на запам'ятовування. Гудвін пише:

Серед іншого, ми показували людині пательню з кришкою, питали, чи вона не голодна, тоді знімали кришку — а там трійко дохлих мишей¹¹². Можна впевнено твердити, що твереза людина запам'ятає такий досвід, мабуть, на все життя.

А що люди під бурбоном? А нічого. Ні за півгодини, ні наступного ранку. Трійко дохлих мишей не закарбувалося в їхній пам'яті.

Під час провалу — в тому вікні, поки гіпокамп не ввімкнувся знову, — п'яна людина — круглий нуль. Вона рухається світом, нічого не зберігаючи.

Один есей про провали в пам'яті Гудвін почав з такої історії:

Комівояжер тридцяти дев'ятох років прокинувся в незнайомому готельному номері з легким похміллям, але загалом почувався непогано. Його одяг висів у шафі, сам він був охайно поголений. Одягнувшись, комівояжер спустився до фое і дізнався, що це Лас-Вегас, а він заселився два дні тому. За словами адміністратора, він тоді був напідпитку, але сильно п'яним не видався. Було чотирнадцяте число, субота. Останнє, що пам'ятав комівояжер, — як він сидів у барі в Сент-Луїсі в понеділок дев'ятого. Тоді він пив цілий день і сильно напився, але все чудово пам'ятав до третьої години, а далі «ніби завіса впала», і в пам'яті утворився суцільний провал, який тривав п'ять днів. За три роки жодних спогадів так і не з'явилося. Комівояжер так злякався, що потім два роки не пив узагалі.

Цей комівояжер вийшов з бару в Сент-Луїсі, купив квиток на літак, прилетів до Лас-Вегаса, знайшов готель, заселився, повісив у шафу костюм і, вочевидь, чудово взаємодіяв зі світом навколо, але всередині перебував у повній відключці. Ось таке воно, це явище. Коли концентрація алкоголю у крові досягає приблизно 1,5 проміле, гіпокамп перестає функціонувати, і спогади не формуються, проте лобова частка, мозочок і амігдала тієї самої людини в той самий час можуть працювати більш-менш як зазвичай.

— Під час провалу людина може робити все, що може робити п'яний, — розповідає Вайт.

Вона просто не пам'ятає цього. Буває, замовляють щось на «Амазоні» — люди постійно мені про таке розповідають... Людина здатна на складні дії: купити квиток, подорожувати, все що завгодно, — а потім нічого не пам'ятає.

Виявляється, з першого погляду можна навіть не помітити, що в людини провал у пам'яті. Це не простіше, ніж здогадатися, що в когось болить голова, винятково за виразом його обличчя.

— Я можу видаватися трішки п'яним чи сильно п'яним, але все одно здатен підтримувати розмову, — розповідає Вайт.

Я можу розмовляти, можу піти замовити ще випивку. Я спокійно роблю речі, на які вистачає короткотривалої пам'яті. Можу поговорити про наше спільне дитинство. Чоловіки і дружини запійних алкоголіків нерідко не здатні визначити, перебуває їхня половина в стані провалу чи ні³².

Коли Гудвін узявся за своє новаторське дослідження в 1960-ті роки, то вважав, що до провалів напиваються лише алкоголіки. Провали в пам'яті траплялися рідко. Вчені писали про них у медичній періодиці десь так, як про не відомі раніше захворювання. Погляньте на результати одного з перших великих опитувань про вживання алкоголю студентами¹¹³. Його проводили наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років у двадцяти сімох закладах вищої освіти в різних частинах США. У студентів питали, скільки вони в середньому випивають «за один раз». (Дози алкоголю в опитуванні поділили на три групи. «Небагато» — не більше двох келихів вина, двох бляшанок пива чи двох коктейлів. «Середня кількість» — від трьох до п'ятих пляшок пива чи келихів вина або три-чотири коктейлі.

«Багато» — будь-яка більша кількість напоїв).

Пиво		
	Чоловіки (%)	Жінки (%)
Небагато	46	73
Середня кількість	45	26
Багато	9	1
Вино		
	Чоловіки (%)	Жінки (%)
Небагато	79	89
Середня кількість	17	11
Багато	4	0
Міцні напої		
	Чоловіки (%)	Жінки (%)
Небагато	40	60
Середня кількість	31	33
Багато	29	7

Зважаючи на помірне споживання, мало хто напивався до провалів у пам'яті.

Сьогодні змінилися два аспекти цих таблиць. По-перше, серйозні пияки сучасності вживають значно більше алкоголю, ніж тодішні пияки. «Коли в сьогоднішніх студентів питають про чотири-п'ять порцій, вони пирхають: „Ха, це тільки для початку“», — пише дослідниця алкоголю Кім Фромме. За її словами, сьогодні пияками вважаються люди, які випивають двадцять порцій за раз. Аарон Вайт проводив дослідження за участю семисот студентів з Дюкського університету¹¹⁵. Більше половини тих, що пили, мали досвід провалу в пам'яті, у 40% такий досвід був торік, і один з десятих студентів мав провали в пам'яті протягом останніх двох тижнів³³.

По-друге, відмінність у споживанні алкоголю в жінок і чоловіків, яка була відчутною покоління тому, тепер значно скоротилася — особливо в середовищі білих жінок (серед азіаток, латиноамериканок та афроамериканок ці тенденції і близько не такі помітні)¹¹⁶.

— Це пов'язано з емансипацією, — стверджує Фромме.

Я багато консультую військових, і там це дуже помітно, бо в армійському середовищі жінки опиняються в тих самих умовах і стикаються з тими самими вимогами, що й чоловіки. Вони важко працюють і кажуть: «Ми такі самі, як чоловіки, тож і пиячити можемо так само».

Такі тенденції збільшують ризик провалів у жінок — з фізіологічних причин. Якщо американець-чоловік із середньою масою тіла вип'є вісім порцій алкоголю за чотири години (помірна кількість для учасника студентської вечірки), рівень алкоголю в його крові буде приблизно 1,07 проміле. За кермо в такому стані сідати не можна, але це ще не 1,5, після чого можливий провал у пам'яті. Якщо вісім

порцій за чотири години вип'є американка з середньою масою тіла, її рівень буде 1,73 проміле — тобто провал у пам'яті гарантований³⁴.

Ба більше, жінки частіше п'ють вино і міцні напої, а від них рівень алкоголю в крові піднімається швидше, ніж від пива.

— Також жінки частіше, ніж чоловіки, п'ють і не їдять, — каже Вайт.

Якщо пити на повний шлунок, пікові значення концентрації алкоголю в крові зменшуються на третину. Іншими словами, якщо ви п'єте натщесерце, рівень алкоголю в крові зростатиме сильніше і швидше, а якщо з порожнім шлунком пити вино і міцні напої, процес ще пришвидшиться. А в жінок менша кількість рідини в організмі означає, що рівень алкоголю зростатиме ще швидше.

Який наслідок мають провали в пам'яті? Справа в тому, що жінки опиняються у вразливій позиції. Під час взаємодії з незнайомцем пам'ять — це наша перша лінія оборони. Півгодини поговоривши з людиною на вечірці, ми зважуємо отримані відомості. Пам'ять допомагає з'ясувати, що перед нами за людина. Ми накопичуємо те, що людина говорить і робить, і ці відомості формують нашу реакцію. Навіть за найсприятливіших умов легко зробити помилку. Але така оцінка необхідна, особливо якщо ви збираєтеся запросити людину додому чи піти з нею. Але коли ви не запам'ятовуєте речей, які дізнаєтеся, то стаєте нездатними на адекватне рішення, яке прийняли б з «увімкненим» гіпокампом. Ви поступаєтеся контролем.

Критикиня Емілі Йоффе пише:

Одразу визначуся: за скоєння злочину відповідальний злочинець, його має карати правосуддя. Але ми не доносимо до жінок, що в стані беззахисності з ними можуть робити страшні речі. Молоді жінки чують, що можуть пити нарівні з чоловіками, що алкоголь — то феміністичне питання. Але насправді феміністично було б пояснити, що коли людина втрачає змогу відповідати за себе, то сильно зростають шанси зіткнутися з людьми, які, скажімо так, не дбають про її інтереси. Це не звинувачення жертви; це намагання не допустити появи нових жінок-жертв¹²⁰.

То що незнайомиць, який до вас балакає? Він, може, і не розуміє, що ваша пам'ять не працює. Він може наблизитися, спробувати торкнутися вас, і ви напружитесь від того. За десять хвилин незнайомиць повернеться, фліртуватиме вже вміліше. За нормальних умов ви б напружилися знову, бо зрозуміли б, до чого він править. Але це не «знову», бо ви не пам'ятаєте першого разу. А незнайомиць з вашої розслабленості виснує (спираючись на презумпцію прозорості), що ви не проти його авансів. За нормальних умов він повівся б обережніше, бо флірт і запрошення до інтиму — то різні речі. Але він і сам п'яний. Незнайомцем володіє алкогольна короткозорість, і далекосяжні міркування, які б його стримали («А що буде завтра, раптом я щось не так зрозумів?»), зникають з поля зору.

Чи алкоголь перетворює будь-якого чоловіка на монстра? Звісно, ні. Короткозорість вирішує внутрішній конфлікт, прибирає наші поведінкові обмеження вищого порядку. Стриманий чоловік, який зазвичай тримає почуття при собі, може ляпнути щось глибоко особисте. Недотепний чоловік, який

зазвичай розуміє, що люди не сміються з його жартів, уявить себе коміком. Це речі безневинні. Але що зробить заряджений сексуальною агресією підліток, чії бажання в нормі стримуються розумінням того, що так поводитися не можна? Ту саму пересторогу, яку дає Емілі Йоффе жінкам, можна переадресувати і чоловікам:

Але ми не доносимо до чоловіків, що в стані алкогольної короткозорості вони можуть робити страшні речі. Молоді чоловіки чують, що п'ятика — то безневинна соціальна практика, а варто було б пояснити, що коли людина втрачає змогу відповідати за себе, то сильно зростають шанси скоїти сексуальний злочин. Визнання ролі алкоголю — це не вибачення скоєного злочинцем, а намагання не допустити появи нових чоловіків-злочинців.

Просто дивовижно, наскільки недооцінюється сила короткозорості. В ході дослідження «Вашингтон посту», про яке йшлося вище, студентів просили перелічити заходи, які могли б зменшити кількість випадків сексуального примусу. Нагорі переліку опинилися суворіші покарання для злочинців, курси самооборони для жертв, прищеплення чоловікам поваги до жінок. Чи багато опитаних вважало, що ефективним заходом буде менше пити? Тридцять три відсотки! Чи багато вважало, що ефективними будуть суворіші обмеження п'ятики на території студмістечка? П'ятнадцять відсотків³⁵.

Дуже суперечливі позиції. Студенти вважають, що корисно вчитися самооборони, а от менше пиячити — сумнівна ідея. Але яка користь від навичок самооборони, коли людина п'яна мов чіп? Студенти вважають, що корисно прищеплювати повагу до жінок. Але проблема не в тому, як поводитися з жінками тверезі чоловіки. Проблема в тому, що вони роблять у стані сп'яніння, коли під впливом алкоголю перетворюються на людей з відчутно інакшим сприйняттям навколишнього світу. Повага до ближнього потребує складного розрахунку, в ході якого одна сторона погоджується стримувати свої бажання і зважати на далекосяжні наслідки власної поведінки, думати не лише про поточну мить. Але це саме те, що в стані алкогольної короткозорості робити вкрай важко!

Урок короткозорості насправді дуже простий. Якщо треба, щоб у ситуації спілкування з незнайомцем людина лишалася собою і могла чесно і чітко артикулювати власні бажання, вона не повинна бути п'яна як хлющ! А якщо людина вже напилася і віддалася на милість безпосереднього середовища, найгірше опинитися в місці, де чоловіки і жінки «труться» під час танцю і вистрибують на столи. Студентська вечірка — це вам не мирне «ромове коло» у камба.

У класичній праці 1969 року «Поведінка п'яних» Крейг Макендрю і Роберт Едгертон доходять такого висновку: «Люди осягають стан сп'яніння під впливом установок суспільства і поводяться відповідно до цих уявлень, таким чином власним прикладом підтверджуючи соціальні установки. Суспільства, як і люди, отримують ту п'яну поведінку, яку допускають і на яку, відтак, заслуговують»¹²².

Отже: студентська вечірка в Стенфорді, час — трохи по опівночі, в Емілі Доу — провал у пам'яті. Так буває, коли так-сяк повечеряти і залити в себе чотири порції віскі й келих шампанського, а потім хильнути пластанку горілки.

О.: Чи ви пригадуєте, як ваша сестра пішла з вечірки?

Доу: Ні.

О.: Що наступне ви пам'ятаєте після того, як вийшли в туалет, повернулися на внутрішній дворик, випили пива і побачили, що якісь хлопці п'ють пиво по-ковбойському?

Доу: Я прокинулася в шпиталі.

Емілі Доу не пам'ятає, як знайомилася з Броком Тернером, не пригадує, танцювала з ним чи ні, цілувалася чи ні, чи погодилася піти з ним до гуртожитку, не знає, брала участь у «сексуальних діях» з власної згоди чи ні. Чи чинила вона спротив, коли вони йшли з вечірки? Чи боролася? Чи фліртувала? Чи просто сліпо попленталася за новим знайомим? Ми ніколи цього не дізнаємося. Потім твереза Емілі Доу клялася, що з власної волі не пішла б з вечірки в товаристві незнайомого чоловіка. В неї ж є пара! Але з Броком Тернером познайомилася не справжня Емілі Доу. То була п'яна і безпам'ятна Емілі Доу, а п'яні й безпам'ятні ми геть не такі, як тверезі.

Брок Тернер заявив, що пам'ятає всі події тієї ночі, і твердить, що Емілі Доу була не проти на всіх етапах розвитку подій. Але цю історію він розповів на суді, після кількомісячної підготовки і стратегічного планування за участі адвокатів. А в ніч арешту, коли вражений Тернер сидів у поліційному відділку, такої певності щодо Емілі Доу в нього ще не було.

П.: Між вами щось почалося ще тоді... ще до того, як ви вийшли?

Тернер: Та наче так. Але я чесно не пам'ятаю, коли саме ми почали цілуватися.

Тоді поліція спитала, чому Тернер утік, коли студенти-шведи підійшли до них з Емілі.

Тернер: Та наче не тікав я.

П.: Ви не пам'ятаєте, як тікали?

Тернер: Не пам'ятаю.

Зважте, що події, про які йдеться, мали місце за кілька годин до розмови, і Тернер ще страждає від болю в зап'ястку, який йому пошкодили, коли ловили. Але то все в минулому.

П.: Ви дивилися на неї, коли вона... коли все те відбувалося, коли хлопці підійшли до вас, заговорили?

Тернер: Ні.

П.: Могло так статися, що на той момент вона вже була неприємна?

Тернер: Я чесно не знаю, бо я... я не пам'ятаю. Я... там якийсь провал, від моменту, коли я підійшов... коли оце ми з нею затусили, а потім я раптом лежу на землі, і наді мною ті хлопці. Я чесно не пам'ятаю, що там сталося.

«Там якийсь провал». Тобто вся історія про флірт, поцілунки і згоду Емілі Доу піти з Тернером до гуртожитку — то вигадка: Тернер сподівався, що все було саме

так. Справжній перебіг подій так і лишиться загадкою. Можливо, Тернер та Емілі Доу просто стояли посеред танцмайданчика і повторювали одне до одного раз у раз ті самі слова, потрапивши до пастки безпам'ятності.

Наприкінці процесу Емілі Доу зачитала в залі суду листа, адресованого Брокові Тернеру. Цей лист варто прочитати всім молодим чоловікам і жінкам, які збираються на студентську вечірку чи до бару. Це сміливе, красномовне і потужне нагадування про наслідки сексуального насильства, про непідкріплене страждання, яке породжують зносини між двома незнайомими людьми за відсутності справжньої згоди.

Емілі Доу пише: те, що сталося тієї ночі, розчавило її.

Мою незалежність, життєрадісність, доброту, звичний спосіб життя — все було спотворено до невпізнанності. Я стала відлюдькувата, зла, самозневажлива, втомлена, дратівлива, порожня. Іноді відчуття ізоляції ставало нестерпним.

Емілі Доу запізнювалася на роботу, виходила плакати на сходи. Вона засинала в сльозах, а вранці прикладала до опухлих очей холодні ложки.

Я, ніби мала дитина, не можу спати сама без світла, бо бачу кошмари, в яких мене торкаються, а я нездатна прокинутися. Було таке, що я чекала сходу сонця, бо тільки при світлі почувалася в безпеці й могла заснути. Три місяці я лягала спати о шостій ранку.

Раніше я пишалася своєю незалежністю; тепер я боюся гуляти ввечері чи ходити туди, де п'ють мої друзі, — хоча раніше почувалася в таких місцях чудово. Я перетворилася на причепу, яка не може без інших, без того, щоб поруч був мій хлопець, щоб він поруч спав і захищав мене. Просто сором, яка я стала слабка, як боюся життя — вічно насторожі, завжди готова боронитися, готова гніватися.

Далі вона підходить до питання алкоголю. Чи вплинуло спиртне на події тієї ночі? Понад усякий сумнів. Але ось що каже Емілі Доу:

Не алкоголь роздягнув мене, запхав у мене пальці, вовтузив мене напівголу головою по землі. Я напилася, і, визнаю, то була дурна помилка — але не злочин. Усі присутні колись у своєму житті жалкували про те, що забагато випили напередодні або що напилася і мучилася сумлінням близька їм людина. Та жалкувати про п'ятику — це не те, що жалкувати про сексуальне насилля. Ми обоє напилися. Відмінність полягає в тому, що я не знімала з тебе штани та труси, не лізла тобі в інтимні місця, не тікала. Оце відмінність між нами.

У власній промові перед судом Тернер заявив, що сподівається розпочати програму для студентів і «виступити проти університетської культури п'ятики та проміскуїтету, яким вона супроводжується». Доу піддала це нищівній критиці:

Студентська культура п'ятики. Тобто оце проти неї треба виступати? Ти гадаєш, я проти неї боролася цілий минулий рік? Не проти сексуального насильства серед студентів, не проти зґвалтувань, не за культуру згоди. Студентська п'ятіка! Забороніть віскі й горілку! Якщо хочеш поговорити з людьми про п'ятику, іди на збори анонімних алкоголіків. Ти хоч розумієш, що проблеми з алкоголем — то одна справа, а напиться і нав'язати іншій людині примусовий секс — то вже зовсім інше!

Навчи чоловіків поважати жінок, а не менше пити¹²³.

Погодьтеся, що це не зовсім правильно. Останні рядки мали б звучати так: «Навчи чоловіків поважати жінок і менше пити». Ці дві речі взаємопов'язані. Тої ночі Брокові Тернеру довелося робити вкрай складну річ — з'ясовувати мотиви й бажання незнайомої людини. Навіть за найкращих умов це нелегко, бо презумпція прозорості, на яку ми покладаємося в таких взаємодіях, вкрай непевна. А коли це доводиться робити п'яній і незрілій дев'ятнадцятилітній особі посеред гіперсексуалізованого хаосу вечірки, виходить запрошення до катастрофи.

По справі «Народ проти Брока Тернера» винесено вирок, який почасти поновлює справедливість щодо Емілі Доу. Та поки ми не визнаємо вплив алкоголю на взаємодію між незнайомцями, та ніч на вечірці «Каппа-Альфи» повторюватиметься знову і знову.

О.: Ви чули повідомлення [Емілі] на автовідповідачі, так?

Тернер: Так.

Прокурорка провадить перехресний допит Тернера і питає про нерозбірливі слова, які безпам'ятна Емілі Доу говорила своєму бойфрендові по телефону.

О.: Ви погодитеся, що на тому записі вона говорить, як дуже п'яна людина?

Тернер: Так.

О.: Саме в такому стані вона була з вами тієї ночі, так?

Тернер: Так.

О.: Тобто вона була дуже п'яна?

Тернер: Не п'яніша за інших жінок, з якими я був.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

УРОКИ

Розділ дев'ятий

ХШМ: коли незнайомець — терорист

1

— Спершу я подумав, що це якийсь троль, — пригадує Джеймс Мітчелл. — Він був сердитий, войовничий, дивився вовком. Я вирішив почати нейтрально, тож говорив з ним десь так само, як от зараз із вами. Зняв каптур і кажу: «Як мені вас називати?»

Чоловік відповів англійською з акцентом:

— Зви мене Мухтар. Мухтар означає «розум». Я був еміром атаки одинадцятого вересня¹²⁴.

Мітчелл розповідає, що це відбувалося в березні 2003 року на базі ЦРУ «на тому кінці світу». Мухтар — це Халід Шейх Мохаммед, знаний також як ХШМ: один з найвищих чинів Аль-Каїди, яких змогли захопити. Він був голий, скутий по руках і ногах, але сповнений зухвальства.

— На той час йому вже поголили волосся і бороду, — розповідає Мітчелл. — Але все одно я такої волохатої людини в житті не бачив, і дуже дрібної при тому. Він мав величезне черево — ніби в свині в'єтнамської породи. І я собі думав: то оцей тип убив стільки американців?

Мітчел, високий і стрункий, має статуру бігуна, біле волосся з проділом посередині, акуратну борідку. Говорить з м'яким акцентом уродженця південних штатів.

— Я ніби чийсь дядечко, — каже він про себе, але це дуже самокритичний опис. Мітчелл справляє враження непохитної впевненості в собі; здається, що він завжди чудово спить, хай що він заподіяв того дня іншій людині та хай що вона заподіяла йому.

За освітою Мітчелл психолог. Після подій одинадцятого вересня його разом з колегою Брюсом Джессеном запросили до ЦРУ як спеціалістів із «серйозних» допитів. Джессен масивніший за Мітчелла, менше говорить, має коротко підстрижене волосся. За словами Мітчелла, він схожий на «постарілого Жана-Клода ван Дамма». Джессен не робить публічних виступів. У інтернеті можна знайти відео, де вони з Мітчеллом дають свідчення в судовій справі про свої методи допиту¹²⁵. Мітчелл незворушний, стриманий, майже зверхній. Джессен різкий, сторожкий:

— Ми були солдатами, ми виконували наказ.

Невдовзі по тому, як упали вежі-близнючки, Мітчеллові та Джессену доручили допитати Абу Зубайду, одного з перших спійманих високопоставлених агентів Аль-Каїди. Протягом наступних вісьмох років вони допитають ще багато «цінних» підозрюваних терористів по всьому світі. ХШМ серед них стане найбільшою здобиччю.

— Він вразив мене своїм розумом, — пригадує Мітчелл. Під час допитів Мітчелл ставив питання, а ХШМ відповідав:

— Я б такого не питаю. Я відповім, це буде корисна відповідь, ти собі подумаєш — більше знати не треба. Але сам я поставив би інше питання.

Тоді Мітчелл, за його словами, ставив питання, яке ХШМ сам придумав, і отримував «значно детальнішу, всеохопну відповідь». ХШМ просторікував про тактики вербування терористів, про своє стратегічне бачення, про цілі джихаду. Якби його не спіймали, ХШМ продовжив би справу, розпочату одинадцятого вересня.

— Його плани низькотехнологічних терактів у виконанні самотніх вовків жахали, — розповідає Мітчелл. — Коли він отак сидів і міркував, як зекономити на масових убивствах... — Мітчелл хитає головою. — Він нажахав мене, коли розповів про Денієла Перла. То було просто... Я плакав і досі плачу, бо це просто жахливо.

Денієл Перл був репортером «Волл-стріт джорналу», якого викрали і вбили в Пакистані в 2002 році. ХШМ підняв тему Перла на власне бажання, підвівся і показав (Мітчеллові здалося, що з насолодою), як саме він відрізав Перлу голову ножем.

— Найстрашніше було те, що він говорив про нього як про близьку людину — називав на ім'я, говорив так, як говорять, може, не про коханих, але про найближчих друзів. То було найстрашніше.

Та все це було пізніше, коли ХШМ розкрився. А в березні 2003 року, коли Мітчелл і Джессен познайомилися з цим дрібним волохатим череванем, усе було геть інакше.

— Ви, мабуть, пам'ятаєте, що на той час ми мали надійні докази того, що Аль-Каїда планує нову хвилю великих терактів, — розповідає Мітчелл.

Було багато балаканини. Ми знали, що Усама бен Ладен зустрічався з пакистанськими вченими, які мали доступ до ядерних технологій; знали, що саме сказали вони бен Ладену — що питання лише в тому, де взяти ядерний матеріал. А він на те відповів їм: «А що коли ми його вже маємо?» Вся розвідка тоді аж похолола.

Люди з ЦРУ ходили Мангеттеном з лічильниками Гейгера, шукаючи брудну бомбу. Вашингтон перебував у повній бойовій готовності. Коли спіймали ХШМ, усі вирішили, що коли хтось щось знає про заплановані теракти, то це він. Але ХШМ мовчав, і Мітчелл не мав щодо нього оптимізму. ХШМ був міцний горішок.

Перша команда, яка його допитувала, трималася дружньо. Його зручно влаштували, налили чай, розпитували з повагою. З цього нічого не вийшло. ХШМ просто дивився на них і похитувався туди-сюди.

Далі його передали людині, яку Мітчелл назвав «новим шерифом у місті». За його словами, цей допитувач дозволяв собі садистські методи: крутив в'язи ХШМ, зв'язував йому руки за спиною, а тоді піднімав їх над головою, аж плечі мало не виходили з суглобів.

— Цей тип розповів, що навчився таких методів допиту в Південній Америці від повстанців-комуністів, — пригадує Мітчелл. — Він вступив з ХШМ у вольовий двобій. Новий шериф вирішив, що хоче, аби ХШМ казав на нього «сер» і зосередився винятково на ньому.

ХШМ не бажав нікого так називати. За тиждень новий шериф здався. Бранця передали Мітчеллові та Джессену.

Що сталося далі — питання суперечливе. Методи, які застосовували до ХШМ, стали предметом судових справ, розслідувань Конгресу і нескінченного громадського обговорення. Ті, хто схвалює ці методи, називають їх «інтенсивним допитом». Для іншої сторони це просто тортури. Однак я пропоную поки що відкласти ширші етичні питання і зосередитися на тому, що допит ХШМ може розповісти нам про наші дві загадки.

Брехня Ани Монтес і Берні Мейдоффа, заплутана справа Аманди Нокс, поневіряння Ірема Спаньєра й Емілі Доу — все це свідчення складнощів, з якими ми стикаємося, коли намагаємося розгадати незнайомців. Апріорна правда — це надважлива стратегія, яка час до часу незворотно заводить нас на манівці. Прозорість, на якій наполягає наш здоровий глузд, виявляється ілюзією. Однак обидва явища піднімають одне і те саме питання: що робити, коли ми вже зрозуміли, що помилилися? Перш ніж ми з вами повернемося до Сандри Бланд і до того, що сталося тоді на узбіччі в Техасі, я хочу поговорити про найекстремальніший прояв проблеми розмов з незнайомцями: терорист не хоче виказувати своїх таємниць, а допитувач готовий піти практично на все, щоб вирвати ці таємниці в нього.

2

Мітчелл і Джессен познайомилися в місті Спокан у штаті Вашингтон. Обое були штатними психологами в програмі ВПС США — ВУСУ (аббревіатура складена з перших літер англійських слів «виживання», «уникнення», «спротив» і «утеча», англійською *SERE*). Всі підрозділи американської армії мають свої аналоги цієї програми; основний склад навчають, як діяти, якщо вони потрапляють до рук ворога.

Програма починається без попередження: місцева поліція затримує офіцерів ВПС і доправляє до удаваного ворожого табору для військовополонених.

— Їх просто зупиняють на вулиці й арештовують, — розповідає Мітчелл. — А тоді передають тим, хто проводитиме перевірку боєготовності.

В одному з тренувань брали участь екіпажі бомбардувальників, які доправляють ядерну зброю. Їхня місія була цілком таємна. Якби такий літак упав на ворожий

території, можна уявити, як сильно ворога зацікавив би його вантаж. Програма ВУСУ мала на меті підготувати екіпаж до можливого перебігу подій.

Учасників тримали в голоді й холоді, їх змушували по кілька днів стояти в тісній камері-коробці, не дозволяючи спати, а тоді допитували.

— Слід було перевірити, чи можна з них щось витягнути, — розповідає Мітчелл. За його словами, все було дуже реалістично. Одним з найефективніших методів, розроблених у ВУСУ, було биття об стінку. Людині накидали на шию рушника, щоб тримати голову, а тоді били об спеціальну стіну.

— Стіна, звісно, була несправжня, — пригадує Мітчелл.

За нею була хлопавка, яка від удару видавала гучний звук, а сама стіна прогиналася, і невдовзі починало дзвеніти у вухах. Процес не мав на меті нашкодити людині. Та стіна — ніби м'який мат, тільки зі звуком. Це не боляче, але збиває з пантелику. Думки плутаються, втрачається рівновага. Не фізична рівновага, а просто рівновага.

Мітчелл розробляв програми, тож іноді мав проходити тренування за протоколом. Він розповідає, що одного разу використав одну з найдавніших технік допиту: допитувач погрожує не допитуваному, а його колезі. Як відзначає Мітчелл, чоловіки і жінки в такій ситуації реагують дуже по-різному. Чоловіки прогинаються. Жінки — ні.

— Коли жінкам-пілотам казали, що заподіють щось іншому пілоту, вони здебільшого реагували так: «Не пощастило тобі», — розповідає він. — «Ну що, роби свою справу, а я робитиму свою, я не викажу таємниць. Біда, що з тобою таке діється, але ти сам на це підписався».

За словами Мітчелла, вперше він це помітив, коли бесідував з жінками, звільненими з табору для військовополонених під час операції «Буря в пустелі».

Цих жінок тягали по підлозі й погрожували побиттям щоразу, коли чоловіки не хотіли говорити. І жінки дуже сердилися, якщо чоловіки піддавалися, казали так:

— Може, мене б побили чи заподіяли б сексуальне насильство, але це сталося б усього один раз! А коли їм показували, що це — ключ до царства, вони мене раз у раз отак витягали! Дай мені робити мою справу, а ти роби свою.

На тренування за програмою ВУСУ Мітчелла поставили в пару з жінкою, офіцером ВПС. Допитувачі заявили, що катуватимуть Мітчелла, якщо вона не заговорить. І звісно ж, вона заявила, що нічого не скаже. Мітчелл розповідає:

Мене посадили в залізний контейнер, закопаний у землю, накрили кришкою, засипали землею. Під кришку опустили шланг, через який подавали холодну воду. Я про це не знав і не міг бачити, але під самою кришкою, на рівні мого носа, були дренажні отвори.

Діжку почали повільно наповнювати водою.

Мітчелл: Я не думав, що вони отак візьмуть і вб'ють психолога, але повної упевненості не мав. Розумієте, про що я?

МГ: Як ви почувалися в процесі?

Мітчелл: Приємного було мало, бо сидиш, підтягнувши коліна до грудей,

вибратися не можеш. Руки по швах, поворушитися неможливо. Тебе на лямці опускають у діжку.

МГ: У який момент вас витягнули?

Мітчелл: Десь за годину.

МГ: Чи високо піднялася вода?

Мітчелл: Під самісінький ніс. Просто під ніс, тож не знаєш, чого чекати. Вода покриває шию, тоді вуха, розумієте?

МГ: І все це в темряві?

Мітчелл: О так. Може, я пробув там годину, може, менше. Мабуть, менше, бо інакше було б переохолодження. Відчуття було, ніби минула година. Хай там як, я сидів і думав: «Та ну, мене посадили в діжку, мабуть, хочуть дізнатися, чи в мене немає клаустрофобії. У мене її немає». Але ні! В діжку опускають шланг, тоді закидають кришку камінням.

МГ: Вам пояснювали наперед, що саме робитимуть?

Мітчелл: Це пояснюють у процесі.

МГ: І вам робили все, що роблять учасникам програми ВУСУ?

Мітчелл: О так.

За словами Мітчелла, в тій діжці побувало багато людей. На той час це був елемент стандартного курсу.

Мітчелл: Але я ще пройшов поглиблений курс. І якщо ви думаєте, що базовий курс жорстокий, то я вас здивую.

3

Такі були витoki програми ЦРУ «Інтенсивний допит». ЦРУ прийшло до Мітчелла і Джессена по пораду. Двоє психологів багато років розробляли та впроваджували найефективніші методи допиту, які тільки можна уявити, і ЦРУ хотіло знати, які методи справді дієві. Тож Мітчелл і Джессен уклали перелік, нагорі якого опинилися позбавлення сну, биття об стіну й імітація утоплення. Остання передбачає, що людину кладуть на лікарняні ноші так, щоб ноги були вище голови, тоді обличчя затуляють рядом, а далі починають лити воду на рот і ніс, створюючи в людини відчуття, ніби вона тоне. Останню техніку Мітчелл і Джессен не використовували в програмі ВУСУ. На думку ВПС США, імітація утоплення була аж занадто ефективна. Тренування мали на меті показати військовослужбовцям, що опір тортурам можливий, тож не було сенсу застосовувати методiku, яку більшість не витримує³⁶. Та чи можна застосовувати ці техніки до підозрюваних у тероризмі? Багато хто в ЦРУ вважав, що можна. Джессен і Мітчелл завбачливо спробували імітацію утоплення один на одному — двічі, з застосуванням найагресивнішого варіанту, коли воду ллють безперервно сорок секунд.

— Ми хотіли бути певні, що лікарі зможуть розробити протокол безпеки, а охоронці розумітимуть, що саме роблять, і ще хотіли знати, що відчуватимуть

полонені, — розповідає Мітчелл.

МГ: То розкажіть, які були відчуття?

Мітчелл: Ви колись стояли на дуже високій будівлі й думали, що буде, коли стрибнути? Знали, що не стрибнете, але думали: а от якби? В мене були саме такі відчуття. Я не думав, що загину, але відчував, що боюся смерті.

Коли міністерство юстиції скерувало на допит двох старших юристів, щоб ті засвідчили легальність методів, які планується застосувати, Мітчелл і Джессен випробували імітацію утоплення і на них. Він пригадує, що після процедури юристка сіла, висушила волосся і просто сказала:

— О, неприємно.

Мітчелл і Джессен розробили протокол. Якщо особа під вартою відмовляється від співпраці, до неї застосовують найм'якші заходи з «інтенсивного допиту». Якщо спротив не припиняється — заходи посилюють. Широко застосовували биття об стіну і позбавлення сну. За вказівкою міністерства юстиції, позбавлення сну не могло тривати понад сімдесят дві години, але Мітчелл і Джессен виявили, що в цьому немає необхідності. Натомість вони давали людині спати, але недостатньо, таким чином системно руйнуючи її фази сну.

Імітація утоплення була останнім засобом. Використовували лікарняні носі, нахилені під кутом сорок п'ять градусів. Міністерство юстиції дозволило безперервно лити воду протягом двадцяти-сорока секунд і потім дозволяти робити три вдихи; всього сесія могла тривати не більше двадцяти хвилин. Проте Мітчелл і Джессен зазвичай спершу лили воду сорок секунд, потім двічі по двадцять, а тоді — по три-десять секунд.

Мітчелл розповідає:

Суть у тому, що вода має потрапити людині не в легені, а лише в носові пазухи. Ми не хотіли втопити людину. Спершу ми брали просто літрову пляшку води, але лікарі порадили використовувати соляний розчин, бо іноді люди ковтали воду, і не хотілося, щоб у них сталося водне отруєння¹²⁶.

Перед першою процедурою людині опускали на обличчя чорну футболку, затуляючи ніс.

— Це мало ось такий вигляд, — показує Мітчелл.

Потім футболку піднімають, тоді опускають знову, і ще раз, і ще раз, і ще раз.

Коли футболку піднімають з обличчя, воду припиняють лити. Поруч стоїть людина з секундоміром і лічить секунди, щоб я знав, скільки часу минуло. Також поруч є лікар.

На допиті було багато людей. Як правило, приходив директор бази, а також аналітик розвідки, відповідальний за справу, психолог тощо. Ще група людей розташовувалася ззовні та стежила за процесом на моніторі: інші спеціалісти ЦРУ, юрист, охоронці, словом, чимала юрба.

В процесі жодних питань не ставили. Питання ставили пізніше.

Мітчелл: Ніхто не кричав на затриманого. Йому просто лили на обличчя воду і казали — не агресивно, а досить-таки буденним тоном: «Це зовсім не обов'язково

терпіти. Нам потрібна інформація, щоб зупинити операції у США. Ми знаємо, що всього ти не знаєш, але щось ти знаєш». Я в процесі повторював: «Це зовсім не обов'язково терпіти. Все залежить від тебе».

МГ: Як ви дізнавалися — в цілому, — що досягли свого і продовжувати не треба?

Мітчелл: Вони починали говорити.

«Говорити» означає розповідати конкретні речі — подробиці, імена, факти.

Мітчелл: Показували йому фото і питали: «Хто це?» І він відповідав: «Це — оцей, а он там на задньому плані — оцей, а перебувають вони там і там...» Словом, людина розповідала більше, ніж у неї питали.

Мітчелл і Джессен домагалися співпраці. Вони хотіли, щоб допитуваний охоче видавав інформацію і відповідав на питання. Починаючи працювати з ХШМ, вони гадали, що до нього доведеться застосувати повний арсенал методів. То не був рядовий солдат Аль-Каїди, чиє ставлення до участі в терактах неоднозначне. З рядовими все просто. Вони мало що можуть розповісти — і мало що втрачають, розповідаючи. Вони ідуть на співпрацю, бо розуміють, що це найпевніший шанс здобути свободу.

Але ХШМ знав, що свободи не побачить у жодному разі. Він не мав причин співпрацювати. Мітчелл знався на всіх методах, які застосовували люди, що не вірять в інтенсивний допит, і вважав, що вони ефективні, коли йдеться про «рядових терористів, яких беруть у полон на полі бою, про отих звичайних джигадистів, що б'ються проти американців». Але з «фанатиками» все було інакше.

ХШМ був якраз фанатиком. Мітчелл і Джессен мусили застосовувати до нього лише биття об стінку і позбавлення сну, бо — неймовірно, але факт — імітація утоплення на нього не діяла. Він був здатний розтуляти носові пазухи так, що вода просто стікала йому в рот. Ніхто не розумів, яким чином він це робить. Мітчелл казав, що це якась магія. За кілька сесій ХШМ зрозумів схему, за якою його поливали водою, і знущався з допитувачів, рахуючи секунди на пальцях, а тоді вимахував рукою, показуючи, що час припиняти. Одного разу під часу допиту Мітчелл і Джессен вийшли з кімнати поговорити з колегою, а коли повернулися, то почули хрюпіння.

— Він просто заснув, — сміється Мітчелл. — Я розумію, що сміюся над страшними речами, але було і таке... — він недовіжливо хитає головою. — Я ніколи навіть не чув про подібне. Кажу вам, коли ЦРУ проводило перевірку, то викликало Спільну агенцію з відновлення персоналу.

Ця агенція здійснює моніторинг програм ВУСУ, що їх проводять різні підрозділи. Вони мають спеціальний архів, присвячений імітації утоплення.

— Представник агенції сказав, що ця техніка на сто відсотків ефективна. Абсолютно всі учасники програми капітулювали.

Мітчелл і Джессен обробляли ХШМ протягом трьох тижнів, і кінець кінцем він припинив чинити спротив. Але важко здобута співпраця не означала, що його справа стала легкою. Насправді складнощі лише починалися.

За кілька років до подій одинадцятого вересня психіатр Чарльз Морган відвідав армійську конференцію з нейробиології. Він досліджував посттравматичний стресовий розлад, намагаючись зрозуміти, чому в одних ветеранів розвивається ПТСР, а в інших, попри такий самий досвід, — ні. Морган говорив про складність вивчення явища, оскільки зручно було б дослідити групу людей до отримання травматичного досвіду, а тоді простежити їхні реакції в реальному часі. Але як це зробити? Війни тоді не було, а влаштувати своїм «піддослідним» усім водночас озброєне пограбування чи нищівні втрати теж не вийшло б. Морган пожартував, що найреалістичніший варіант — це досліджувати пари напередодні весілля.

Після виступу до Моргана підійшов один полковник і заявив, що може вирішити його проблему. Цей полковник працював у тренувальному центрі ВУСУ у Форт-Брагу, що в Північній Кароліні. Він запросив Моргана завітати до центру. То був аналог центру ВПС у Спокані, де працювали Джессен і Морган, тільки в наземних військах.

— Враження були сюрреалістичні, — розповідає Морган. Армія збудувала копію табору для бранців війни в дусі Північної Кореї чи старих таборів СРСР. — Мені влаштували екскурсію територією до початку навчання — сірого туманного ранку. Було схоже на якесь кіно про війну, на кадри з порожнім концтабором.

Морган провадить:

У кінці кожного циклу тренувань до класу звертався ветеран, який насправді побував у полоні:

— Це було зі мною. Ви провели в крихітній клітці три години. Я жив у такій чотири роки. Ось як вони хотіли мене зламати.

Морган зацікавився, але був налаштований скептично. Він досліджував травматичний стрес. Програма ВУСУ реалістично симулювала потрапляння в полон і процес допиту ворогом, та все ж це була симуляція. Кінець кінцем, усі учасники програми лишалися в Північній Кароліні й по закінченню навчання могли піти з друзями в кіно чи на пиво.

— Вони знали, що це навчання, тренування. Де тут стрес? — питав він. Інструктори ВУСУ у відповідь лише посміхалися. — Потім мене запросили півроку поспостерігати за процесом. Щомісяця я по два тижні робив нотатки, ніби маленький антрополог.

Морган почав із симулювання допитів і брав зразки слини та крові в солдатів після допиту. Ось як Морган описує результати в статті для журналу «Біологічна психіатрія»:

Реалістичний стрес у навчальній лабораторії спричинявся до стрімкої і сильної зміни рівнів кортизолу, тестостерону і тиреоїдних гормонів. Масштаб змін порівнюваний з тим, що спостерігався в індивідів, підданих дії фізичних стресорів — таких як серйозне хірургічне втручання чи реальні бойові дії¹²⁷.

Допит був несправжній, сеанс тривав близько години. Здебільшого учасниками

були зелені берети і сили спеціальних операцій — вершки спільноти. І реагували вони так, ніби побували в реальному бою. Шокований Морган дивився, як солдати плачуть.

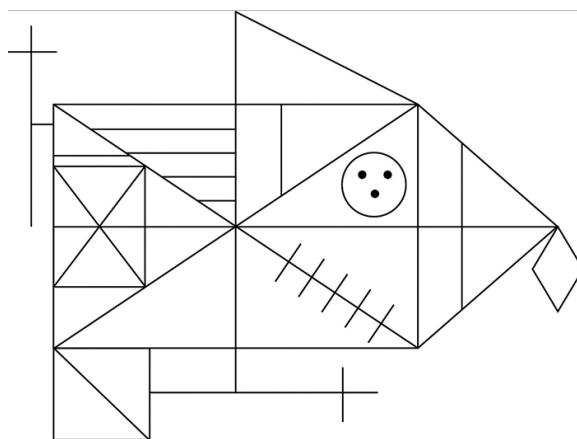
— Мене це вразило, — пригадує він. — Це просто важко було досягнути.

Я думав собі: це дуже міцні люди, їм це все має бути як гра. Я не чекав, що побачу стрес, сльози. І це було не через фізичне навантаження, а просто через те, що їх закували в кайданки.

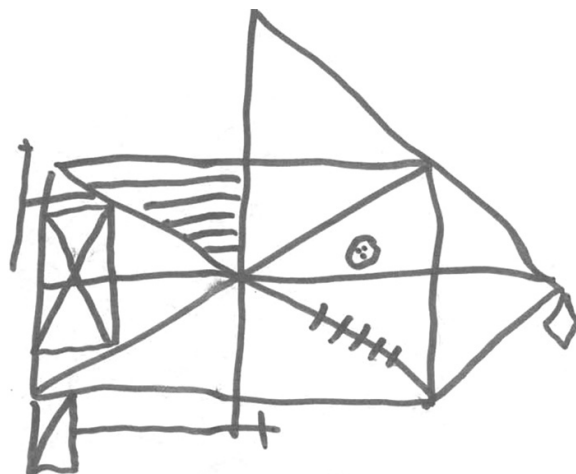
Йшлося про солдатів — організованих, дисциплінованих, мотивованих, — і Морган зрозумів, що їх лякає непевність ситуації як така.

Багато з них завжди керувалося думкою, що коли вивчити устав, то все завжди буде зрозумілим. Гадаю, значна частина стресу, який я бачив, походила від внутрішнього відчуття справжньої загрози, від стривоженості: «Я не розумію, яка відповідь правильна».

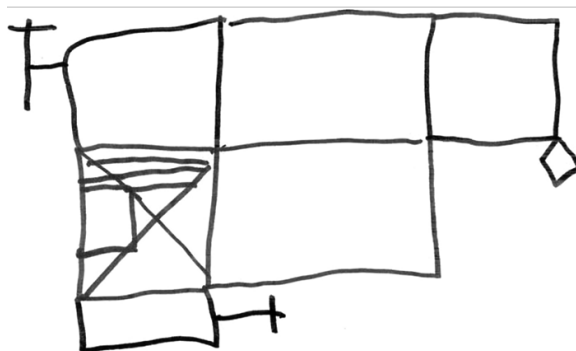
Морган вирішив провести з учасниками програми так званий тест комплексної фігури Рея — Остерица¹²⁸. Людині показують цей малюнок:

Спершу його слід просто перемалювати. Потім оригінал ховають і просять намалювати ще раз, із пам'яті. Більшість дорослих успішно виконує це завдання і застосовує, як правило, таку стратегію: спершу малюють загальні обриси фігури, а тоді додають дрібніші деталі. Інакше діють діти: вони хаотично рухаються між різними елементами малюнка. Перед допитом учасники програми ВУСУ тріумфально виконували завдання. Врешті-решт, зелених беретів і спецпризначенців навчають запам'ятовувати і відтворювати складні візуальні схеми. Ось типове виконання фігури Рея — Остерица солдатом з пам'яті — до допиту. Виходить чудово.

Але ось що солдат намалював за п'ятнадцять хвилин після допиту!

Морган розповідає, що в ході одного з експериментів 80% учасників після важкого допиту малювали фігуру так, як її малюють «маленькі діти — тобто в них якийсь час не функціонувала префронтальна кора».

У будь-кого, хто займається допитами, робота Моргана мала б викликати серйозне занепокоєння. Мета допиту — змусити людину говорити, тобто відкрити її пам'ять і отримати доступ до вмісту цієї пам'яті. Але ж процес примушування до співпраці ставав для людини таким стресом, що спотворювалася її здатність запам'ятовувати! На очах у Моргана дорослі люди перетворювалися на дітей.

— Я щойно був на базі, збирав у солдатів зразки слини, — розповідає Морган, пригадуючи випадок, який стався на початку його роботи у ВУСУ.

Я вийшов, саме відчинили ворота, приїхали рідні. Всі віталися. Я підійшов до групи курсантів:

— О, приємно бачити вас за нормальних умов.

Пам'ятаю, як хтось із них спитав мене:

— А коли ви приїхали?

— В якому сенсі «коли приїхав»? — запитав я. — Я ж двадцять хвилин тому брав у вас зразки слини, просив заповнити...

— Не пам'ятаю такого.

— І ще я вас бачив учора ввечері, коли вас допитували, — додав я.

— Ні, не пригадую.

Я глянув на одного з інструкторів.

— Божевілля якесь.

— Таке часто буває, — відповів він. — Вони навіть мене не пригадують, мене — який півгодини тому на них кричав.

Морган був настільки вражений, що вирішив провести швидке польове випробування. Він вишикував інструкторів, офіцерів і просто чужих людей і влаштував упізнання, як у поліції.

— В частину якраз повернувся лікар з відпустки, і я попросив його теж взяти участь у впізнанні.

Потім Морган проінструктував солдатів:

— Нас цікавить особа людини, яка керувала табором і катувала вас. Якщо вона тут, будь ласка, вкажіть на неї. Якщо її серед цих людей немає, так і скажіть.

Морган хотів, щоб солдати упізнали коменданта, тобто головного.

— З п'ятдесяти двох курсантів двадцять вказали на лікаря... Він був просто вражений. «Та я ж щойно повернувся! Я був на Гаваях!²⁷»

Якби помилився один солдат, це можна було б зрозуміти — людині властиво помилятися. Два, три випадки неправильного впізнання можна було б списати на помилку. Але лікаря «впізнало» двадцяттеро курсантів! Будь-який суд запроторив би бідолаху за ґрати.

Після подій одинадцятого вересня Морган почав працювати на ЦРУ. Там він намагався донести до колег важливість своїх відкриттів. Агенція мала шпигунів і конфіденційні джерела по цілому світі, отримувала інформацію від людей, яких полонила чи схилила до співпраці. Часто-густо «джерела» говорили дуже впевнено. Деяким довіряли, дехто надавав інформацію, яку вважали надійною. Але Морган намагався донести, що інформація, надана в стресі, під тиском, отримана від людини, яка щойно пройшла крізь пекло в Іраку, Афганістані чи Сирії, могла бути неправдивою, облудною — і навіть саме джерело про це не знало! Курсанти наполягали: «То лікар. Так, він був за тисячу миль звідси, але я певний, що то був лікар».

— Я казав аналітикам: «Знаєте, наслідки такого лякають».

То як відреагував Морган, коли дізнався про методи допиту, яким Мітчелл і Джессен збиралися піддати ХІМ на секретній базі?

Я казав — ще до того, як потрапив у ЦРУ, і коли там був, теж казав: «Намагатися витягнути інформацію з людини, якій ви не даєте спати, — це як намагатися видобути добрий сигнал з радіоприймача, по якому ви гамселите молотком. Це абсурд».

Перше зізнання перед широким загалом ХШМ зробив десятого березня 2007 року, за чотири роки після того, як ЦРУ схопило його в Ісламабаді¹³⁰. Це сталося під час засідання трибуналу на базі ВМС США у затоці Гуантанамо. Крім ХШМ, на слуханні було ще восьмеро людей: «персональний представник» бранця, лінгвіст, офіцери від усіх чотирьох гілок армії США.

У ХШМ запитали, чи він розуміє суть процедур. Він відповів ствердно. Було зачитано висунуті проти нього обвинувачення. Через представника ХШМ вніс деякі дрібні корективи:

— Ви неправильно записали моє ім'я.

Він попросив перекласти вірш з Корану. Було вирішено ще кілька питань адміністративного штибу. Персональний представник ХШМ зачитав його зізнання:

Цим я без примусу визнаю і підтверджую таке:

Я приніс *баят* [тобто клятву] шейхові Усамі бен Ладену проводити джигад...

Я керував організацією, плануванням, контролем виконання і виконанням операції одинадцятого вересня для Усами бен Ладена...

Під моїм прямим керівництвом після смерті шейха Абу Хафса аль-Масрі перебували управління і контроль Комірки з виробництва біологічної зброї, серед них сибірської виразки тощо, і контроль виконання операцій з розташування брудних бомб на американській землі.

Далі ХШМ перелічує всі операції Аль-Каїди, в яких був (за власними словами) «відповідальним учасником, відповідальним керівником, інструктором, фінансувальником (через Скарбницю військової ради), виконавцем чи в яких особисто брав участь». У цьому переліку тридцять один пункт: і атака на Вілліс-Тауер у Чикаго, і теракт в аеропорту Гітроу, і атака на Біг-Бен у Лондоні, численні атаки на посольства США й Ізраїлю, замах на вбивство президента Білла Клінтона і папи Йоанна Павла II тощо. Все описано з жахливими подробицями. Ось, до прикладу, пункти 25–27:

25. Я відповідав за розвідку для завдання ударів по ядерних електростанціях, які постачають електрику в декілька штатів США.

26. Я відповідав за планування, підготовку і фінансування атаки на штаб-квартиру НАТО в Європі.

27. Я відповідав за планування і підготовку операції «Божинка», метою якої було підірвати дванадцять американських літаків з пасажирами. Я особисто відстежував рейс авіакомпанії «Панамерикан» Маніла — Сеул в обидва кінці.

Свідчення закінчилися. Суддя звернувся до ХШМ:

— Перш ніж ми продовжимо, Халід Шейх Мухаммад, скажіть, чи свідчення, зачитані персональним представником, — це ваші слова?

ХШМ відповів, що це правда, а тоді виголосив довгу і пристрасну промову на захист своїх дій. Він пояснив, що був воїном у бою, таким самим, як і інші солдати:

Війна триває з часів Адама, коли Каїн убив Авеля, до нашої доби. Вона завжди вбиватиме людей. Такий шлях мови. Американці почали війну за свою революцію, тоді війну з Мексикою та Іспанією, тоді Першу світову, тоді Другу світову. Ви

читали історію. Ви знаєте, що війни не припиняються. Це життя.

Неймовірне зізнання ХШМ стало тріумфом Мітчелла і Джессена. Чоловік, сповнений гніву і зухвальства в 2003 році, тепер охоче розкривав своє минуле.

Проте співпраця ХШМ зі слідством лишила одне важливе питання: чи було те, що він розповів, правдою? Коли людина стає жертвою подібного стресу, вона опиняється на території Чарльза Моргана. Чи можливо, що ХШМ зізнався в усіх тих злочинах лише для того, щоб Мітчелл і Джессен більше не мучили його? За деякими свідченнями, Мітчелл і Джессен не давали ХШМ нормально спати цілий тиждень. Чи міг ХШМ після таких знущань відрізнити справжні спогади від облудних? У книзі «Чому тортури не ефективні» нейробіолог Шейн О'Мара пише, що довге позбавлення сну «може схилити до позірної покірливості», але винятково ціною «тривалої структурної перебудови систем мозку, що підтримують саме ті функції, до яких хоче отримати доступ допитувач»¹³¹.

Роберт Баер, колишній високопоставлений офіцер ЦРУ, прочитав зізнання і дійшов висновку, що ХШМ «вигадує»¹³². Серед цілей, які він називає, — будівля «Плаза-банку» в діловому центрі Сіетла. Однак компанію «Плаза-банк» було засновано за кілька років після арешту ХШМ. Інший ветеран ЦРУ, Брюс Рейдел, заявляє, що причина, з якої було так важко домогтися від ХШМ співпраці, — а саме, той факт, що він не мав шансів вийти на волю, — робить сумнівними його зізнання.

— Йому тільки й лишилося, що зробити себе великим терористом у пам'яті людей, — каже Рейдел. — Він виставляє себе важливим. Ця проблема існує з тієї миті, коли його схопили¹³³.

Якщо решту життя доведеться провести за ґратами, чому б не зробити з себе історичну постать? Свідчення ХШМ рясніють зізнаннями:

9. Я відповідав за планування, інструктаж, розвідку і фінансування операції, метою якої був підриг Панамського каналу.

10. Я відповідав за розвідку і фінансування операції з убивства кількох колишніх президентів Америки, включно з президентом Картером.

Чи є хоч щось, за що ХШМ не взяв відповідальності? Ніхто з критиків не піддавав сумніву необхідність допитати його. Той факт, що незнайомців важко розгадати, не означає, що не варто намагатися. Не можна, щоб світом розгулювали шахраї та педофіли. Відповідальність за розуміння поведінки Аманди Нокс лежала на італійській поліції. І чому Невілл Чемберлен так прагнув зрозуміти Гітлера? Бо коли на горизонті бовваніє війна, слід спробувати домогтися миру з ворогом.

Та що затише ми намагаємося розгадати незнайомців, то невловимішими вони стають. Чемберлен краще б узагалі не зустрічався з Гітлером, а лишився б удома і почитав «Майн кампф». Поліція два роки шукала жертв Сандускі по всіх усядах, і що вийшло з її старань? Ніякої ясності, тільки суцільна плутанина: свідчення змінювалися, обвинувачення поставали й заперечувалися, жертви приводили власних дітей знайомитися з Сандускі, а за хвилину вже винували його в страшних злочинах.

Джеймс Мітчелл опинився в точно такому самому становищі. ЦРУ мало причини підозрювати, що після одинадцятого березня Аль-Каїда планує нову хвилю терактів — можливо, з застосуванням ядерної зброї. Мітчелл мав змусити ХШМ говорити. Та що старанніше він «розколював» його, то сумнівнішою ставала якість цього спілкування. Мітчелл тиждень не давав ХШМ спати, і після того останній зізнався в усіх злочинах на світі. Та чи справді він планував підірвати Панамський канал?

Те, що ми намагаємося дізнатися про незнайомців поруч з нами, не має чіткої форми. «Правда» про Аманду Нокс, Джері Сандускі чи ХШМ — це не якась блискуча коштовність, яку можна добути, якщо копати глибше і дивитися пильніше. Те, що ми хочемо знати про незнайомця, — предмет украй крихкий. Його легко розтоптати, зробивши необережний крок. І тому ось друга пересторога: потрібно розуміти, що намагання розгадати незнайомця має реальні межі. Повної правди ми не дізнаємося ніколи. З незнайомцями потрібно розмовляти обережно і сумирно. Багатьох криз і конфліктів, які я описую вище, можна було б уникнути, якби ми серйозно ставилися до цього уроку.

Ми вже скоро повернемося до подій того дня біля Прері-В'ю у Техасі, коли Браян Енсинія зупинив Сандру Бланд. Та перш ніж це станеться, маємо розглянути ще дещо — а саме явище залежності поведінки від контексту, про яке на диво часто забувають.

ЧАСТИНА П'ЯТА

КОНТЕКСТ

Розділ десятий

Сильвія Плат

1

Восени 1962 року американська поетеса Сильвія Плат виїхала з заміського будинку в Англії до Лондона. Вона потребувала нового старту. Чоловік, Тед Г'юз, покинув її заради іншої жінки, лишивши саму з двома малими дітьми. Плат орендувала квартиру в районі Примроуз-Гілл на двох верхніх поверхах міського котеджу. «Пишу з Лондона, і бракне слів, яка я щаслива, — повідомила вона матері. — І ти не повіриш — тут мешкав Вільям Батлер Єйтс. Над дверима висить пам'ятна табличка!¹³⁴»

У будинку на Примроуз-Гіллі Плат писала рано-вранці, поки діти ще спали. Вона була неймовірно працююча. В грудні Плат закінчила збірку віршів, і видавець сказав, що їй світить Пулітцерівська премія. Плат мала посісти місце серед найславніших молодих поетів світу — і в прийдешні роки ця репутація тільки зміцниться.

Наприкінці грудня в Англії стало страшенно холодно. То була чи не найхолодніша зима за останні триста років. Сніжило без упину. Люди каталися на ковзанах на замерзлій Темзі. Замерз водопровід. Були перебої з електрикою, страйки. Ціле життя Плат боролася з депресією, і тепер п'ятьма повернулася. Її друг, літературний критик Альфред Альварес, приїхав до Плат у гості на Святвечір.

«Вона змінилася», — пригадує він у книзі спогадів «Дикий бог»:

Волосся, зазвичай зібране у вчительську гулю, тепер було розпущене. Воно наметом вкривало її до талії, і разом з блідим обличчям і схудлою фігурою надавало їй дивно спустошеного і захопленого вигляду — вона була ніби жриця, виснажена ритуалами. Коли Сильвія йшла переді мною коридором... я відчув, як її волосся пахне — ядуче, тваринно.

Квартира Плат була простора і холодна; зовсім трохи меблів, трохи різдвяних оздоб для дітей. «Для нещасливих, — писав Альварес, — Різдво завжди гіркий час: зусібіч суне жахлива награна веселість, мекання про добру волю, мир і родинне щастя, й самотність і депресія стають нестерпними. Я ще ніколи не бачив її такою змученою»¹³⁵.

Альварес і Плат випили по келиху вина, і за усталеною між ними традицією вона зачитала нові вірші — темні. Настав новий рік, погода ще погіршилася. Плат воювала з колишнім чоловіком, звільнила хатню помічницю. Забравши дітей,

пішла до Джиліян і Джері Бекерів, які мешкали неподалік.

— Я почуваюся жахливо, — повідомила вона.

Прийнявши антидепресанти, Плат заснула, а прокинулася в сльозах. Був четвер. У п'ятницю Плат написала колишньому чоловіку Тедові Г'юзу листа, який він пізніше назве «прощальною запискою». В неділю на прохання Плат Джері Бекер відвіз її та дітей назад до їхнього помешкання. Він поїхав під вечір; Плат уклала дітей спати. Далі вона лишила в дитячій кімнаті харчі й питво і відчинила там вікно. Записала ім'я і телефон свого лікаря і прикріпила записку на дитячий візочок у коридорі. Потім Плат узяла рушники, ганчірки для посуду, клейку стрічку і запечатала цим усім двері на кухні. А тоді відкрутила газ, поклала голову в духовку і вкоротила собі віку.

2

Поети помирають молодими. Це не стереотип: загалом тривалість життя в поетів помітно менша, ніж у драматургів, романістів чи авторів документальної прози. Поширеність «емоційних розладів» у середовищі поетів вища, ніж серед акторів, музикантів, композиторів і романістів. А ще серед поетів значно більша, ніж у будь-якій іншій групі, кількість самогубців — їх тут аж у п'ятеро більше, ніж серед населення в цілому¹³⁶. Написання поезії ніби приналежить людям з душевними ранами чи завдає нових — і мало хто втілює образ приреченого генія настільки ж повно, як Сильвія Плат³⁸.

Плат була одержима суїцидом. Вона писала про нього, думала про нього. «Про самогубство вона говорила десь таким самим тоном, як і про інші ризиковані й непрості речі: схвильовано, навіть з розпачем, але загалом не жаліючи себе, — писав Альварес. — Здавалося, що вона вважає смерть таким собі фізичним випробуванням, яке раз у раз витримує. Чимось подібним до того, як з'їхати небезпечним засніженим схилом, не вмючи до ладу кататися на лижах».

Плат відповідала всім критеріям, за якими визначають підвищений ризик самогубства. Вона вже пробувала вкоротити собі віку. Мала психіатричний анамнез. Була американкою, яка жила на чужині, далеко від рідних і друзів. Походила з розбитої сім'ї. Її щойно покинув чоловік, якого Плат обожнювала³⁹.

У ніч смерті Плат лишила пальто і ключі в оселі Бекерів. У книзі про Плат (усі, хто знав Плат бодай побіжно, написали про неї мінімум одну книжку) Джиліян Бекер тлумачить це як знак, що Плат прийняла остаточне рішення:

Чи чекала вона, що вночі хтось із нас, я чи Джері, завезе їй пальто і ключі? Ні. Вона не чекала і не бажала несподіваного порятунку від смерті, яку собі заподіяла.

У звіті судмедексперта написано, що Плат устромила голову якнайглибше в духовку, ніби рішуче налаштувалася домогтися свого. Бекер провадить:

Вона заткала щілини під дверима на сходи і до вітальні, відкрутила всі конфорки, поклала в духовку акуратно складеного рушника й опустила на нього голову¹³⁸.

Чи можуть бути сумніви щодо намірів Плат? Просто подивіться, які вірші¹³⁹ вона

писала за кілька днів до самогубства.

Тепер ця жінка досконала.

Її мертво

Тіло вдягнуло вдоволену усмішку...

Її босі

Ноги неначе говорять:

Ми дійшли так далеко, тепер уже все.

Ми дивимося на поезію і на історію Сильвії Плат, де ніби проблискує її внутрішнє життя, і думаємо, що розуміємо її. Але дещо ми проґавили — і це третя з помилок, яких ми припускаємося, розгадуючи незнайомців.

3

Після Першої світової війни в оселях британців з'явився так званий «міський газ», на якому працювали плити і нагрівачі води. Це була отримувана з вугілля суміш водню, метану, вуглекислого газу, азоту і, що найважливіше, чадного газу — убивчого і без запаху. Останній факт давав практично кожному скоїти самогубство дуже просто, навіть не виходячи з дому. «Жертв у більшості випадків знаходять з накинутими на голову пальтами чи ковдрами, під які заведено шланг, з'єднаний з газовою трубою», — писав у 1927 році лікар; це було одне з перших свідчень про смертельну дію міського газу.

У кількох випадках люди сиділи на стільці, піднісши до обличчя чи встромивши в рота кінець газового шланга, який так і тримали в руці; або ж лежали на підлозі, поклавши голову в газову духовку.

В одному випадку на жінці була маска, зроблена з грілки на чайник, яку вона закріпила в себе на обличчі й завела в отвір газовий шланг¹⁴¹.

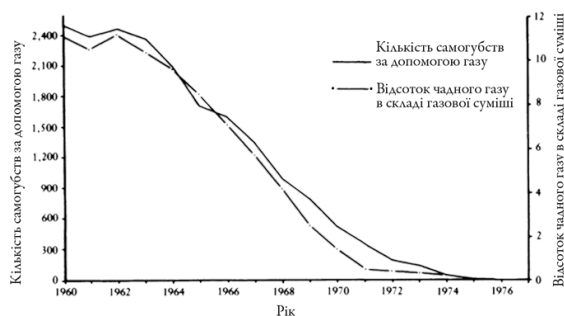
У 1962 році, коли вкоротила собі віку Сильвія Плат, в Англії та Вельсі вчинили самогубство 5588 людей, з яких 2469 — тобто 44,2% — зробили це точно в той самий спосіб, що і Сильвія Плат. На той час отруєння чадним газом було головним засобом заподіяння собі смертельної шкоди в Британії. Інші способи — передозування ліків чи стрибок з мосту — навіть близько не стояли¹⁴².

Й у той сам час, у шістдесяті, в британській газовій галузі почалися зміни. Міський газ був неймовірно дорогий і дуже брудний. У Північному морі відкрили великі родовища природного газу, і було ухвалене рішення перейти з міського газу на природний. Проект був дуже масштабний. Хімічні властивості природного газу помітно відрізняються від властивостей міського газу: для чистого горіння потрібно вдвічі більше кисню, полум'я рухається повільніше, подавати його слід під більшим тиском. Разом ці факти означали, що розмір і форма отворів для виходу газу і газових пальників на плитах по всій Британії застаріли. Потрібно було оновити чи замінити абсолютно всі газові прилади: лічильники, плити, нагрівачі води, холодильники, переносні обігрівачі, бойлери, пральні машини,

каміни на твердому паливі тощо. Слід було збудувати нові очисні заводи і газогони. Один з тогочасних чиновників без перебільшення назвав процес «найбільшою мирною операцією в історії країни»¹⁴³.

Тривалий процес замін розпочався в 1965 році, коли на крихітному острові за тридцять миль від Лондона було запущено пілотний проєкт із залученням 7850 користувачів газу. Наступними стали Йоркшир і Стафордшир, далі Бірмінгем — і поступово всі квартири, будинки, контори і фабрики країни переобладнали. На це пішло понад десять років. Процес завершився восени 1977 року¹⁴⁴. Міський газ — суміш водню, метану, вуглекислого газу, азоту і чадного газу — було замінено природним, який має у складі метан, етан, пропан, невеликі кількості азоту, вуглекислого газу і сірководню, а чадного газу не містить зовсім. Після 1977 найгіршими наслідками, які чекали на людину, що поклала голову в духовку і відкрутила газ, стали головний біль і затерпла шия.

Подивіться, як змінювалася кількість «газових» самогубств у міру того, як у 1960–1970 роках міський газ потроху виводили з ужитку.

Постає питання: коли спосіб суїциду номер один в Англії став недоступним, чи переключилися самогубці на інші методи? Чи люди, які за інших обставин поклали б голову в духовку, взагалі не стали вкорочувати собі віку?

Певність, що люди просто знайдуть інший спосіб, — це заміщення. Заміщення передбачає, що коли людина надумала вчинити таку серйозну річ, як самогубство, її вже не спинити. Якщо забрати один доступний варіант, це мало що змінить. Наприклад, Сильвія Плат мала давню історію емоційної невірноваженості. Ще в студентські роки її лікували від депресії електроконвульсивною терапією. Перший замах на власне життя вона здійснила в 1953 році та провела півроку в психіатричній клініці при шпиталі Маклін біля Бостона. За кілька років Плат умисно заїхала на машині в річку, а потім, як годиться, написала про це вірш:

Я, ніби кицька, маю дев'ять смертей.

Ця — номер три.

Вона ретельно заткала всі шпарини в дверях, відкрутила конфорки на повну і поклала голову якнайглибше в духовку. Плат була налаштована рішуче. Якби вона не мала цього засобу самогубства, то знайшла б інший, авжеж?

Інакший погляд на питання твердить, що самогубство — це вчинок, залежний від

певного контексту. Контекстозалежність означає, що наша поведінка прив'язана до конкретних обставин і умов. Коли ми з братами були малими, батько читав нам «Повість двох міст» Чарльза Діккенса і в кінці, коли Сидней Картон помирає в оселі Чарльза Дарнея, плакав. Мій батько не мав схильності до сліз. Не в його натурі було бурхливо виявляти емоції у важливі моменти. Він не плакав, коли дивився сумні фільми, не плакав, коли його діти поїхали вчитися до університету. Може, іноді в нього і виступала волога на очах, але ніхто, крім, може, мами, цього не бачив. Щоб заплакати, йому треба було, щоб на дивані сиділи діти і слухали, як він читає твір одного з найсентиментальніших романістів у історії. Якщо прибрати котрийсь із факторів, його сліз ніхто б не побачив. Оце і є залежність від контексту. Якщо суїцид контекстозалежний, то це не просто вчинок людини в депресії. Це вчинок, який людина в депресії робить у певний момент граничної вразливості й за наявності конкретного готового способу заподіяти собі смерть.

То що правильно — заміщення чи контекстозалежність? Модернізація газової галузі в Британії дає майже ідеальний матеріал для відповіді на це питання. Якщо суїцид іде шляхом заміщення — тобто самогубці налаштовані настільки рішучо, що коли забрати один спосіб, людина знайде інший, — то кількість самогубств мала б залишитися десь на тому самому рівні, хіба тільки на неї вплинули б потрясіння в суспільстві (бо самогубств стає менше, наприклад, під час війни і більше — в часи економічного занепаду). А якщо суїцид контекстозалежний, то кількість самогубств має бути пов'язана з доступністю певних засобів для їхнього скоєння. Коли з'являється новий простий метод — як-то міський газ, — самогубств має стати більше; а коли цей метод зникає з доступу, їх має ставати менше. Крива самогубств повинна нагадувати американські гірки.

Погляньмо.

Це таки американські гірки.

Самогубств стає більше, коли в британських оселях з'являється міський газ. І різко менше, коли наприкінці шістдесятих його змінює природний газ. За ті десять років, коли міський газ потроху відводять, не сталися тисячі смертей.

«Міський газ як смертельний засіб має унікальні переваги», — пише кримінолог

Рональд Кларк у класичній праці 1988 року, де викладено аргументи на користь контекстозалежності суїциду.

Він [міський газ] був широко доступний (наявний у 80% осель у Британії) і не потребував підготовки чи спеціальних знань, тож до нього легко вдавалися маломобільні особи і люди, яких спіткав раптовий екстремальний стрес. Це смерть без болю, без калічення тіла, «чиста» (що, зокрема, дуже важливо для жінок)... Повішення, задушення чи утоплення треба планувати, а брутальніші способи — застрелитися, зарізатися, розбитися на машині, стрибнути з висоти, кинутися під поїзд чи автобус — вимагають певної сміливості.

Є в цих словах якийсь кошмарний прагматизм, правда? Ніде в статті Кларк не пише про самогубців зі співчуттям, не торкається коріння їхніх страждань. Він аналізує саму дію, як інженер вивчав би механічну задачу.

— Ідея в цілому не була популярна серед психіатрів і соціальних працівників, — пригадує Кларк.

Їм здавалося, що це дуже поверхові висновки. Самогубці — нещасні й деморалізовані люди; просто образливо думати, ніби можна зарадити проблемі, лише зробивши суїцид менш доступним. Мене багато скубали за цю ідею⁴⁰.

Говорити про суїцид у подібному тоні не годиться; ми вдаємо, що спосіб не має значення. Коли в 1920-х роках газ тільки з'явився в британських оселях, було створено дві державні комісії, які мали вивчити наслідки нової технології, але жодна не сказала нічого про небезпеку зростання кількості самогубств. Коли в 1970 оприлюднили офіційний звіт британського уряду про модернізацію, в ньому йшлося про позитивний наслідок переходу на природний газ: зменшення кількості нещасних випадків з летальними наслідками. Про самогубство не було сказано нічого — хоча порівняно з кількістю людей, які вкоротили собі віку за допомогою газу, кількість жертв нещасних випадків була дуже мала. У 1981 році була опублікована ґрунтовна наукова праця з цього питання, «Історія британської газової індустрії». Вона ретельно висвітлює всі аспекти запровадження і розвитку газового опалення і газових плит у житті англійців. Та чи згадується там суїцид — бодай побіжно? Ні.

Згадаймо також незбагненну сагу мосту Голден-Гейт у Сан-Франциско¹⁴⁶. З часу відкриття в 1937 році на ньому було скоєно більш ніж півтори тисячі самогубств. У жодному іншому місці на світі не набралось стільки суїцидів за схожий проміжок часу⁴¹.

Що скаже про Голден-Гейт теорія контекстозалежності? Що все було б інакше, якби на ньому встановили бар'єр, щоб люди не стрибали, чи сітку, яка не давала б їм упасти. Люди, що не загинули на Голден-Гейті, не підуть стрибати деінде. Їхнє бажання вкоротити собі віку існує в контексті конкретного мосту.

Здається, так воно і є, якщо вірити дуже глибокому детективному розслідуванню психолога Ричарда Сейдена. Сейден простежив долі 515 людей, які намагалися стрибнути з мосту між 1937 і 1971 роками, але їм несподівано завадили¹⁴⁸. З 515 лише двадцять п'ятеро таки наклали на себе руки в інакший спосіб. А загалом

люди, які хотіли стрибнути з Голден-Гейту в певний момент, хотіли стрибнути тільки з Голден-Гейту і тільки в той момент.

То коли муніципальна влада врешті-решт встановила на мосту бар'єр для самогубців? У 2018 році, за більш ніж вісімдесят років після відкриття Голден-Гейту. У книзі «Останній стрибок» Джон Бейтсон відзначає, що було витрачено кілька мільйонів доларів на спорудження на мості огорожі для захисту велосипедистів від машин, хоча на Голден-Гейті не було збито на смерть жодного велосипедиста. Ще кілька мільйонів витратили на бар'єр між смугами з протилежним рухом з міркувань «громадської безпеки». На південному кінці мосту поставили височезну сітку, щоб люди не скидали сміття на Форт-Бейкер, колишню армійську базу під мостом. Сітку встановлювали навіть на початку спорудження мосту задля безпеки будівельників. Ця сітка врятувала від смерті дев'ятнадцять осіб. Потім її прибрали. Але для порятунку самогубців більше вісімдесятьох років не породжували нічого.

Чому так? Невже люди, які опікуються мостом, такі черстві й нечуйні? Зовсім ні. Просто нам справді важко повірити, що поведінка може бути так тісно пов'язана з контекстом місця. Адміністрація мосту за ті вісімдесят років кілька разів питала громадськість, чи варто побудувати бар'єр від самогубців. Отримані листи розпадалися на дві категорії. У тих, хто виступав за спорудження бар'єру, як правило, вкоротила собі віку дорога людина, тож вони розуміли психологію самогубця. А решта респондентів — власне, більшість — просто відкидала ідею контекстозалежності.

Ось приклад:

«Якщо зроблять бар'єр, я не здивуюся, коли за три місяці якийсь суїцидник піде на північну вежу мосту і там застрелиться через неможливість стрибнути. І куди тоді підуть мільйони, витрачені на спорудження бар'єра?»

«Люди, схильні до самогубства, знайдуть інші способи заподіяти собі смерть — наковтаються пігулок, повісяться, переріжуть вени, стрибнуть з іншого мосту чи будинку. Чи не краще витратити ці гроші на охорону психічного здоров'я багатьох, ніж піклуватися про меншість, яка вирішить стрибнути з мосту?»

«Я проти спорудження бар'єру від самогубців, бо це — марнування грошей ні на що. Кому не дадуть стрибнути з Голден-Гейту, той знайде інакший, більш деструктивний спосіб укоротити собі віку. Людина, яка стрибає з високої будівлі, може вбити перехожого, — на відміну від людини, яка стрибне з мосту в воду».

«Це просто сила-силенна грошей і спотворений міст. Є купа способів вчинити самогубство. Якщо відібрати один, людина знайде інший»¹⁴⁹.

Згідно з національним опитуванням¹⁵⁰, три чверті американців вважали, що коли на мості Голден-Гейт буде споруджено бар'єр, більшість охочих стрибнути з мосту просто знайде інший спосіб самогубства⁴². Але це не так. Суїцид контекстозалежний.

Перші помилки, яких ми припускаємося в спробах розгадати незнайомців, — апріорна правда, ілюзія прозорості, — пов'язані з нашою нездатністю зрозуміти незнайомця як особистість. Але до цих помилок ми додаємо ще одну, і проблема з

незнайомцем перетворюється на кризу. Ми не розуміємо важливості контексту, в якому існує незнайомиць.

4

Сімдесят другий відділок поліції у Брукліні обслуговує район Грінвудського цвинтаря — від автостради Проспект-Експресвей на півночі до Бей-Риджу на півдні. На вузькій смузі між західним периметром цвинтаря і берегом бухти Аппер-Нью-Йорк-Бей збігає до води ряд вулиць. Посередині цього району звивається стара швидкісна естакада. Нині тут відбувається реконструкція району. Тридцять років тому, коли Девід Вайсберд присвятив рік дослідженню цих вулиць¹⁵¹, нічого подібного не було.

— То був інший світ, — пригадує Вайсберд. — Страшнувате місце. У багатоквартирних будинках просто в фое стояли холодильники і валялося сміття. У дворах завали того сміття сягали людського зросту. Вулицями блукали такі персонажі, що страшно було дивитися.

Вайсберд за освітою кримінолог. Він отримав диплом Єльського університету, написавши роботу про насильство в середовищі поселенців на Західному березі річки Йордан. Народився Вайсберд у Брукліні й після випуску розпочав дослідницький проєкт у своєму старому районі.

Штабом дослідження стала будівля поліцейного відділку на Четвертій авеню: квадратна споруда в модерністському стилі, ніби збудована на випадок вторгнення загарбників. У дослідженні брало участь дев'ятеро поліціантів, кожен з яких патрулював від десятих до тридцятих кварталів.

— Вони мали ходити районом і спілкуватися з людьми, щоб придумати способи вирішення їхніх проблем, — розповідає Вайсберд. Сам Вайсберд тільки записував те, що дізналися поліціанти. Цілий рік чотири рази на тиждень він складав товариство патрульним. — Я ходив у костюмі та при краватці, мав поліцейну посвідку. Люди на вулицях думали, що я детектив, а я казав: «Ні, що ви».

Раніше Вайсберд вивчав злочинність у бібліотеці, а тепер вийшов «у поле» разом з копами. І дещо одразу здалося йому дивним. Загальноприйнятою є думка, ніби високий рівень злочинності пов'язаний з певними районами. Де є злидні, наркотики, неблагополучні сім'ї та інші проблеми, там і злочинність: у громадах, де панують економічні й соціальні негаразди, народжуються беззаконня і хаос.

У Лос-Анджелесі таким районом вважається Південно-центральный. У Парижі — дальнє передмістя. В Лондоні — який-небудь Брикстон. Вайсберд опинився в нью-йоркській варіації на тему поганого району, але все тут було не так, як він уявляв.

— Я виявив, що коли ми освоїлися в районі, то весь час проводили на одній-двох вулицях, — розповідає він. — Це був поганий район, але на більшості вулиць не було злочинності.

Невдовзі почало здаватися, що патрулювати всі вулиці немає сенсу, бо на більшості з них нічого не відбувалося. Вайсберд не розумів, чому так. Злочинці не

знають соціальних обмежень. Ними керують темні поривання: психічні захворювання, жадібність, відчай, гнів. Вайсберда вчили, що найкращий спосіб зрозуміти, чому злочинці коять злочини, — це зрозуміти, що вони за люди.

— Я це називаю «моделлю Дракули», — розповідає Вайсберд. — Є люди, які ніби Дракула — просто мусять коїти злочини. Згідно з цією моделлю, люди мають такий сильний мотив до злочинної діяльності, що все інше не має значення.

Але якби злочинці були «мов Дракула» і керувалися б винятково невгамовним бажанням сіяти хаос, то злочини коїлися б по всьому сімдесять другому району. Соціальні умови, що годують дракул, тут були повсюдними. А от дракули повсюдними не були: вони водилися лише на певних вулицях, точніше, в одному кварталі, який займав лише частину вулиці. Ось квартал, де аж кишить злочинність — а буквально за перехрестям уже все нормально. Контраст був разучий. Невже злочинці не мали ніг, машин, жетонів на метро?

— Ось тоді я і почав переосмислювати своє сприйняття кримінології, — розповідає Вайсберд. — Я, як і більшість учених, вивчав людей. Але подумав: а може, краще вивчати місця?

5

По закінченню бруклінських досліджень Вайсберд об'єднався з Ларі Шерманом, іншим молодим кримінологом. Шерман міркував у тому ж самому ключі¹⁵².

— Надихнула мене на той час мапа поширення СНІДу по країні, — пригадує Шерман, — згідно з якою більше половини випадків захворювання на СНІД у США припадала на п'ятдесят районів з п'ятдесятьох тисяч.

Шерман не сприймав СНІД як пошесть, яка хаотично шириться землею. На його погляд, захворювання було пов'язане з конкретними соціальними умовами і конкретними місцями. Ця епідемія мала свою внутрішню логіку.

Збирання даних, потрібних для вивчення географічної складової злочинності, виявилось нелегкою справою. Доповіді завжди приписували злочини до території певного відділку в цілому, без конкретного місця. Але Вайсберд зовсім нещодавно патрулював сімдесять другий район і розумів, що такі неконкретні географічні дані йому не допоможуть. Потрібні були адреси. На щастя, у Шермана в Міннеаполісі був знайомий шеф поліції, який зголосився допомогти.

— Ми обрали Міннеаполіс, бо де б ще знайшовся божевільний, який згодився б нам допомогти в цій справі?¹⁵³ — сміється Вайсберд.

Шерман зробив підрахунки і виявив неймовірне: більше половини викликів поліції припадало на 3,3% кварталів міста. Тоді Вайсберд і його студенти в Рутгерському університеті повісили на стіну мапу Міннеаполіса і почали наклеювати аркушки, позначаючи місця, звідки надходили повідомлення про злочини. Стало неможливо заперечувати реальність неймовірного відкриття. З досвіду патрулювання сімдесять другого району Вайсберд очікував, що будуть осередки злочинності, але таке!

— «Боже мій!» — тільки і вигукували ми з Ларі, коли це обговорювали.

Приблизно в той сам час схоже дослідження проводив інший кримінолог — у Бостоні. Виявилося, що половина злочинів у місті відбувалася на 3,6% його території¹⁵⁴. Вже два приклади! Вайсберд почав вивчати інші міста — Нью-Йорк, Сіетл, Цинциннаті. Шерман узяв на себе Канзас-Сіті й Даллас. Вони проводили підрахунки для всіх, хто звертався. І щоразу бачили одну і ту саму ситуацію: в усіх містах злочинність концентрувалася в кількох кварталах. Вайсберд вирішив дослідити місто десь за кордоном, відмінне в географічному, економічному, культурному плані. Його родина була з Ізраїлю, тож Вайсберд обрав Тель-Авів. Там було те саме.

— І тоді я сказав: «Боже мій, ви тільки подивіться! Як таке може бути, що половина злочинів у Тель-Авіві відбувається на п'ятьох відсотках його вулиць? Одне і те саме має місце в зовсім різних містах».

Вайсберд називає це відкриття законом концентрації злочинності⁴³. Як і суїцид, злочинність прив'язана до певних місць і контекстів. Те, що бачив Вайсберд у сімдесят другому районі Брукліна і в Міннеаполісі, не щось унікальне. Ці явища відображають фундаментальну рису людської поведінки. Тож коли ви маєте справу з незнайомцем, зверніть увагу на те, де і коли це відбувається — бо ці два параметри справлять потужний вплив на ваше сприйняття того, що цей незнайомець за один.

6

Отже, Сильвія Плат. Естер, головна героїня роману «Під скляним ковпаком» (це не дуже і замаскована автобіографія Плат), розповідає про своє занурення в божевільня. Вона думає про самогубство точно так само, як уявляв це Рональд Кларк (який пов'язав суїцид і міський газ). Її дуже хвилює питання про те, як саме вкоротити собі віку. «Якщо ти вирішиш накласти на себе руки, то в який спосіб це зробиш?» — питає Естер у Кела, молодика, з яким відпочиває на пляжі.

Кела це потішило.

— Я про це часто думаю. Виб'ю собі мізки з пістолета.

Мене ця відповідь розчарувала. Дуже по-чоловічому. Мені навряд чи вдасться добути пістолет. А навіть коли і вдасться, то я гадки не маю, в яку частину тіла з нього стріляти.

Розмова відбувається після того, як уранці Естер намагалася повіситися на шовковому поясі від матиного халата, але нічого не вийшло. «Щоразу як я затягувала зашморг, у вухах починало гудіти, в обличчя вдаряла кров, руки ставали слабкі, відпускали шнур, і я знову почувалася нормально». Вони з Келом ідуть плавати, Естер вирішує втопитися і пірнає на дно.

Я пірнала знову і знову — і щоразу виринала, мов корок.

Сіра скеля сміялася з мене, коливаючись на поверхні, наче буй.

Я зрозуміла, що програла.

І попливла назад¹⁵⁶.

Головна героїня Плат шукала не самогубства як такого, а способу його вчинити. І пасував їй не всякий спосіб. У цьому суть залежності від контексту: поведінка людини дуже конкретна. Героїня шукала засіб, який їй згодиться. А засіб, який підійшов Сильвії Плат, знайшовся тієї холодної ночі в лютому просто на її власній кухні.

Ти не знаєш, як ці серпанки вбивають мене.

Для тебе то просто прозорості, чисте повітря.

Це рядки з «Подарунку на день народження», вірша, який Плат написала у вересні 1962 року, на початку останніх страждених місяців свого життя в Лондоні.

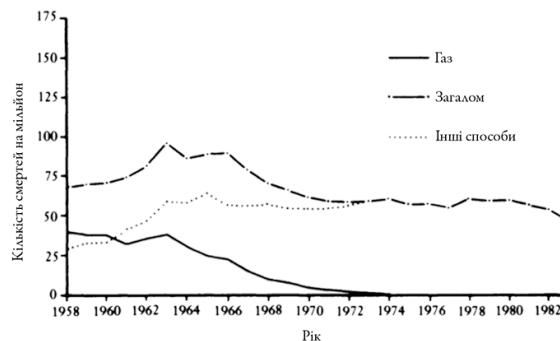
Але Боже мій, хмари — мов вата.

Цілі армії хмар. Вони з чадного газу.

Я вдихаю так солодко, солодко

І виповнюю вени невидимостями...

Подивіться на цей графік. Він показує статистику суїциду серед британок віком від двадцяти п'ятих до сорока чотирьох років (Плат загинула в тридцять) з 1958 до 1982 року.

На початку шістдесятих, коли Плат укоротила собі віку, рівень суїциду в середовищі її одноліток в Англії сягнув разючої цифри — десять жінок зі ста тисяч, і більшість цих трагічних смертей припадала на отруєння газом. Це найвищий рівень поширення самогубств серед англійських жінок в історії¹⁵⁷. На 1977 рік, коли міський газ замінили на природний, рівень самогубств серед жінок того самого віку зменшився майже вдвічі. Плат дуже не пощастило. Якби вона народилася на десять років пізніше, то не було б уже хмар «чадного газу», не було б що вдихати «так солодко, солодко».

7

Восени 1958 року, за два роки після весілля, Сильвія Плат з чоловіком Тедом Г'юзом переїхала до Бостона. До віршів, які принесуть їй славу, лишалося ще кілька

років. Плат працювала реєстраторкою у психіатричному відділенні Массачусетської загальної лікарні. Вечорами вона відвідувала семінари з літературної творчості в Бостонському університеті й там познайомилася з іншою молодією поетесою — Енн Секстон. Секстон була на чотири роки старша за Плат: гламурна, харизматична, дуже вродлива. Потім вона отримає Пулітцерівську премію з поезії за книжку «Жити чи померти» і посяде місце в пантеоні найбільших сучасних американських поетів. Плат і Секстон потоваришували. Після занять вони затримувалися, ходили випити з іншим молодим поетом, Джорджем Старбаком.

«Ми залазили всі разом на переднє сидіння мого старенького „форда“, і я мчала до „Ритцу“, — пригадує Секстон у нарисі, який написала невдовзі по смерті Плат.

Я порушувала, паркувалася в зоні, де машини ставали на завантаження, і весело казала: «От зараз як навантажимося!»

Під руки з Джорджем ми з Сильвією заходили всередину. Випивали по три, чотири, два мартіні.

І Секстон, і Плат були молоді, неймовірно обдаровані й одержимі смертю:

Часто, дуже часто ми з Сильвією здалеку починали розмову про наші перші самогубства; говорили про них розлого, детально, докладно, пригощаючись безкоштовними чипсами. Власне, самогубство — це протилежність вірша. Ми з Сильвією часто говорили про протилежні речі. Про смерть — з палкою напруженістю, бо нас обох смерть приваблювала, мов електрична лампочка — комашок¹⁵⁸.

У родині, з якої походила Секстон, були випадки психічних захворювань. Сама вона страждала від шалених перепадів настрою, анорексії, депресії та алкоголізму і зробила щонайменше п'ять спроб накласти на себе руки. Секстон викрала з аптечки батьків пляшечку «Нембуталу» — убивчого у великих дозах барбітурату — і носила її в сумочці. Діана Вуд Мідлбрук, авторка біографії Енн Секстон, вважає, що Секстон хотіла «бути готовою накласти руки у всяку мить, як буде настрій».

Після тридцятьох Секстон стало гірше. Вона почала більше пити. Шлюб не склався, з літературною творчістю не складалося.

Вранці 4 жовтня 1974 року Секстон поснідала з давнім другом, потім пообідала з іншим давнім другом — ніби прощалася.

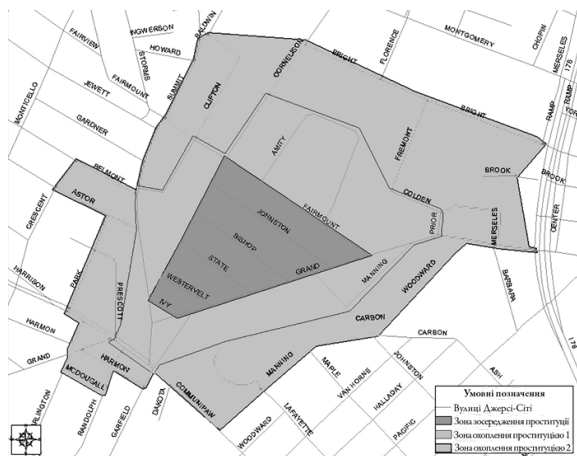
Мідлбрук пише:

Вона познімала каблучки і скинула їх у велику сумочку, а далі дістала з шафи материну стару шубу. День був сонячний, але прохолодний. Потерта атласна підкладка, мабуть, швидко нагрілася від людського тіла; смерть мала стати схожою на обійми — ніби заснути в обіймах близької людини.

Секстон налила собі трохи горілки і забрала власне життя. Як і Сильвія Плат, її подруга, Секстон назавжди посіла місце в категорії приречених геніїв. «Ті, хто знав Енн Секстон, анітрохи не здивувалися тому, що вона вкоротила собі віку», — пише Мідлбрук.

Сподіваюся, що після всього, написаного вище, цієї оповіді про самогубство Секстон вам замало. Якщо суїцид — контекстозалежна дія, то вчинок Секстон лише почасти спричинений її характером і станом здоров'я. Те саме й у випадку Плат. На думку Альфреда Альвареса, її друга, Плат надто часто змальовували як «жертву до заклання, яка віддає себе як офіру мистецтву», — і він цілком правий. Така думка викривляє її образ: виходить, що «я» Плат зводилося тільки до саморуйнівних поривань. А думка про контекстозалежність примушує нас поглянути на незнайомця в усій його неоднозначності та складності.

Вайсберд має мапу, яка, гадаю, ще ясніше доносить цю ідею. На ній — Джерсі-Сіті, що лежить на протилежному від Мангеттена березі річки Гудзон¹⁵⁹.

Темна зона в центрі, окреслена вулицями Корнелісон-авеню, Гранд-стріт і Фейрмаунт-авеню — давній осередок проституції. Кілька років тому Вайсберд у рамках експерименту залучив до патрулювання цих кількох кварталів десять поліціантів додатково (це дуже багато). Не дивно, що рівень проституції знизився на дві третини.

Втім, Вайсберда цікавило інше, а саме — що сталося на світлішій частині мапи, за межами темного трикутника. Коли побільшало патрулів, чи перемістилися секс-працівниці на сусідні вулиці? В тих місцях Вайсберд мав інформаторів, які спілкувалися з секс-працівницями. То чи сталося заміщення однієї місцини іншою? Ні. Виявилося, що міняли не локацію, а взагалі звичну поведінку, пробували себе в іншому. Вони не просто залежали від контексту місця, а були до нього прив'язані.

Ми чули від жінок таке:

— Я тут працюю, я нікуди не піду, бо тут же клієнти.

Або:

— Та ні, то ж доведеться бізнес із нуля будувати.

Тобто називали цілком об'єктивні причини, через які вирішили не переміщуватися. Або ще казали таке:

— В інших місцях наркотою торгують. Там уже свої люди, мене там уб'ють.

Щоб зрозуміти секс-працівницю, слід усвідомити, що це людина, яка мусить повсякчас викручуватися, — заручниця економічних і соціальних обставин. У цьому вона не схожа на більшість людей. Але яке пояснення своїй поведінці надають секс-працівниці? Що переїздити на нові місця — то стрес. Те саме сказали б ми всі.

Вайсберд провадить:

Вони говорили про те, що переїзд зашкодить бізнесу. Доведеться облаштовуватися на новому місці. Говорили про небезпеки, про незнайомців. Про незнайомців казали так:

— Тут я знаю, хто викличе поліцію, а хто ні.

Для цих жінок такі речі важливі... У знайомому місці вони легко прогнозують поведінку людей. А на новому місці люди незнайомі. Хтось на вигляд сумнівний, а насправді безпечний. Хтось, на їхній погляд безпечний, може виявитися небезпечним.

Інтерв'юер питає:

— А чого не переїхати за чотири квартали? Там теж осередок проституції.

Відповідь:

— Та там такі дівчата... Мені там буде незатишно.

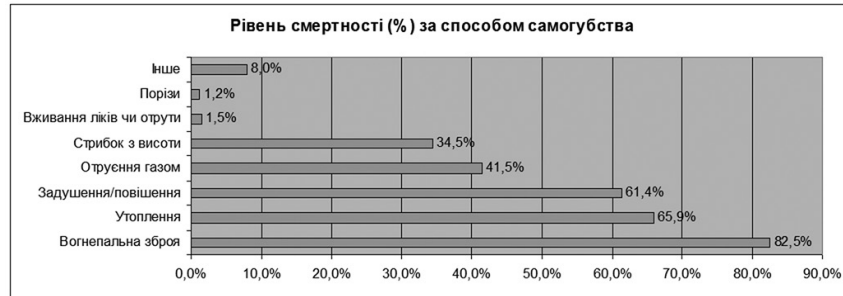
Мене це вразило. Навіть оці жінки з такими величезними проблемами, такими труднощами в житті давали точно такі самі відповіді, які дали б ви чи я.

У когось із жінок діти ходили в найближчу школу. Вони звикли купувати харчі в тутешніх крамницях, мали тут подруг, мусили доглядати батьків — словом, мали чимало причин не йти в інші місця. На той момент вони заробляли на життя, надаючи секс-послуги. Але в першу чергу вони мами і доньки, подруги, громадянки. Розуміння контексту примушує нас бачити незнайому людину в усій її неоднозначності та складності.

Чи Енн Секстон справді хотіла вкоротити собі віку в будь-який можливий спосіб? Аж ніяк. Вона ніколи не пробувала застрелитися.

— Пустити собі кулю в лоба, як Ернест Гемінгвей, — то, мабуть, найсміливіший учинок, який я можу уявити, — казала вона своєму психотерапевту. — Я переймаюся через останні миті перед смертю, через страх смерті. З пігулками боятися немає чого, але якби я взяла пістолет, була б оця мить жахливого страху. Я на все піду, щоб тільки не було цього страху.

Секстон обрала для себе пігулки й алкоголь — вона це називала «виходом для жінки». Подивіться на цю таблицю, де різні способи самогубства порівнюються за ефективністю в заподіянні смерті¹⁶⁰.

Люди, що заживають велику дозу ліків, помирають у 1,5% випадків. Секстон перебувала в контексті вкрай неефективного методу самогубства. Це не випадковість: подібно до інших людей із суїцидальними нахилами, вона неоднозначно ставилася до самогубства. Снодійне Секстон приймала щовечора, наближаючись до межі між дозою і передозуванням, але не перетинаючи її. Тільки погляньте на її власне пояснення — вірш «Наркоманка»:

*Рознощиця сну,
Рознощиця смерті,
щовечора з капсулами в долоні (їх по вісім на раз, у гарненьких аптечних
пляшечках)
я рушаю у пінтову подорож.
Я — королева цих станів,
я знаюсь на подорожах,
а вони тепер кажуть, що я наркоманка. І питають навіщо.
Навіщо!*

*Та хіба їм не видно,
що я присяглася померти! І тренуюся,
просто підтримую форму.
Ці пігулки — як мама, лиш кращі,
кольорові, смачні, мов льодяники.
Я сиджу на дієті від смерті¹⁶¹.*

Однак смерть Плат змусила Секстон переглянути свій вибір.

— Мене так захопила смерть Сильвії! — казала вона психотерапевту. На думку Секстон, Плат обрала ще більш «жіночий» вихід з життя. Вона пішла «мов Спляча Красуня» — непорочна навіть у смерті. Секстон хотіла померти без болю і слідів, і на 1974 рік уже вирішила, що їй ідеально підійде смерть від вихлопу автомобіля. Це буде її міський газ. Секстон багато думала про це, обговорювала свою ідею з друзями.

І саме в такий спосіб Секстон укоротила собі віку, спершу знявши всі каблучки і надягнувши мамину шубу. Вона пішла в гараж, зачинила двері, сіла на переднє сидіння свого червоного «меркурі-кугуара» 1967 року і запустила двигун. Відмінність між первісним вибором — передозуванням снодійного — й отруєнням

чадним газом полягала, звісно, в тому, що перший варіант рідко вбиває, а от чадний газ убивчий без варіантів. За п'ятнадцять хвилин Енн Секстон уже померла.

І тут історія Секстон знову перетинається з історією Плат. Починаючи з 1975 року — за рік після самогубства Секстон — на всі автомобілі, що продаються в США, почали обов'язково ставити каталітичні нейтралізатори. Це апарати у вихлопній системі двигуна внутрішнього згоряння, які випалюють чадний газ, перш ніж він вийде через вихлопну трубу. Вихлопи машини Секстон, виробленої 1967 року, містили значну частку чадного газу. Саме завдяки цьому вона змогла просто зачинити двері гаража, запустити двигун і за п'ятнадцять хвилин уже померти. Вихлоп тієї самої машини у версії 1975 року містив мінімум удвічі менше чадного газу. Сучасні автівки викидають так мало чадного газу, що його заледве можна виділити у вихлопі. Нині вкоротити собі віку, замкнувшись у гаражі й запустивши двигун, стало значно складніше.

Енн Секстон не пощастило так само, як і її подрузі Сильвії Плат. Її поривання збіглося з контекстом доступного убивчого засобу, який уже за рік перестав бути таким убивчим. Якби важким роком її життя став не 1974, а 1984, Секстон, можливо, теж прожила б значно довше¹⁶².

Випадково почувши розмову двох блискучих молодих поеток, які в барі при «Ритці» обговорюють свої перші спроби самогубства, ми б сказали, що їм не жити. Але контекстозалежність каже нам інше. Не робіть поспішних висновків, щойно глянувши на незнайомця. Дивіться на світ, у якому незнайомиць живе.

Розділ одинадцятий

Експерименти в Канзас-Сіті

1

Сто років тому О. В. Вілсон, легенда американської поліції, вигадав «профілактичне патрулювання»⁴⁴. Вілсон вважав, що коли поліційні машини постійно їздитимуть містом за непередбачуваними маршрутами, злочинності стане менше. Потенційним правопорушникам доведеться повсякчас думати: а чи немає за рогом патруля?

Проте самі поміркуйте: чи ви думаєте про поліцію за рогом, коли йдете вулицею у своєму районі? Місто — величезне, хаотичне. Неочевидно, що поліція — навіть якщо її багато — може створити враження повсюдної присутності.

На початку 1970-х років це питання постало перед поліцією Канзас-Сіті. Планувалося взяти на роботу більше поліціантів, але не було згоди щодо того, як саме їх використовувати. Дослухатися до поради Вілсона, і нехай їздять містом за випадковими маршрутами? Чи краще нехай патрулюють конкретні місцини — території біля шкіл, проблемні райони? Шукаючи рішення для цієї дилеми, місто запросило кримінолога Джорджа Келлінга.

— Одні казали, що від випадкових патрулів користі не буде, — згадує Келлінг. — Інші — що це необхідно. З цього вийшло протистояння, а тоді приїхав я.

Келлінг вирішив обрати п'ятнадцять ділянок патрулювання в південній частині міста і поділити їх на три групи. Територія була велика: тридцять дві квадратні милі, сто п'ятдесят тисяч населення, хороші й погані райони, навіть фермерські угіддя на околиці. Одна група патрулів мала стати контрольною. На півдні міста робота поліції триватиме як зазвичай. В іншому районі, згідно з планом Келлінга, профілактичних патрулів узагалі не буде — поліція тільки приїжджатиме на виклики. В третьому районі кількість патрульних машин на вулицях збільшили вдвічі, а подекуди і втричі.

— Нічого подібного в поліційній справі ще не робили, — згадує Келлінг. — Це був 1970 рік. Про поліційні тактики ще нічого не написали... То була дуже примітивна стадія розвитку поліційної справи.

Таким людям, як О. В. Вілсон, спадали на думку якісь здогади, проте загалом роботу поліції вважали мистецтвом, а не наукою, яку можна досліджувати, як нові ліки.

Келлінг розповідає, що багато хто пророкував його експерименту провал, бо

«поліція просто не готова до досліджень, у мене нічого не вийде, всі саботуватимуть процес». Проте Келлінг мав підтримку шефа поліції міста. Той довго служив у ФБР і був вражений тим, наскільки поліція не розуміє, що робить.

— У міській поліції в багатьох було відчуття, — пізніше зізнаватиметься він, — що ми навчаємо, екіпіруємо й посилаємо людей на роботу, про яку нічого не знаємо — ані ми самі, ані хтось інший¹⁶³.

Шеф поліції схвалив плани Келлінга.

Експеримент тривав рік. Келлінг ретельно збирав усі статистичні дані про злочинність в обраних трьох районах. Результати були нульові. Крадіжок зі зломом у кожному районі була однакова кількість — так само, як і викрадень авто, пограбувань і випадків вандалізму. В районі з посиленням патрулювання громадяни почувалися в безпеці не більше, ніж у районі взагалі без патрулів. Вони навіть не помітили змін.

— Усі результати показували приблизно одне — що відмінності немає, — розповідає Келлінг. — Задоволеність громадян не змінилася, статистика злочинів не змінилася, взагалі нічого не змінилося.

З результатами експерименту ознайомилися шефи поліції по всій країні. Попервах у прочитане не повірили. Багато хто з міських поліціантів свято вірив у ідеї Вілсона. Келлінг згадує, що на одній конференції правоохоронців шеф поліції Лос-Анджелеса підвівся й заявив: «Якщо це правда, то в поліції Канзас-Сіті всі спали на роботі. Можу вас запевнити — в Лос-Анджелесі все не так».

Але потроху спротив змінило прийняття. Дослідження вийшло на початку важкого періоду довжиною два десятки років, коли в Штатах відбувся сплеск насильницьких злочинів, і підживило думку, чимдалі більш поширену серед поліціантів: що перед ними стоїть непідйомне завдання. Вони думали, що патрулі допоможуть запобігти скоєнню злочинів, але науковець з Канзас-Сіті перевіряв цю ідею на практиці — і виявилось, що то пшик. А якщо патрулювання неефективне, то що взагалі ефективне? Лі Браун, шеф поліції Нью-Йорка, в розпал «крекової епідемії» дав знамените інтерв'ю, в якому фактично опустив руки.

— Соціальні проблеми нашої країни лежать за межами здатності поліції, — заявив тоді Браун. Він читав доповідь Келлінга про експерименти в Канзас-Сіті. Ситуація була безнадійна. За словами Брауна, не має значення, скільки поліціантів є у місті. — Традиційних методів поліції недосить, щоб запобігати злочинам... Офіцер поліції має бути в кожному куточку міста повсякчас, а інакше шанс, що патрульний натрапить на злочин у процесі скоєння, дуже низький¹⁶⁴.

У 1990 році президент Джордж Буш-старший приїхав до Канзас-Сіті. Він провів ранок в одному з найбільш небезпечних районів міста і виголосив промову перед поліціантами. Президент старався підбадьорити їх, але нічого не вийшло. Того року рівень убивств у Канзас-Сіті втричі перевищив середні показники по країні. Він виріс ще у 1991 році, а тоді в 1992-у і в 1993-у. Що тут було сказати? Десь на середині промови Буш-старший почав просто перелічувати всі ті жахи, які коїлися на вулицях міста:

Чотирирічного хлопчика застрелено в гаданому наркокублі; біля іншого нарколігва застрелено одинадцятирічного — і зробив це, як гадають, чотирнадцятирічний охоронець; мати продала немовля за крек у барі; три покоління родини, включно з бабусею і малими дітьми, закидали пляшками з горючою сумішшю. Ці заголовки жахають і обурюють¹⁶⁵.

Але на початку 1990-х років — за двадцять років після першого експерименту — в Канзас-Сіті вирішили спробувати знову. Цього разу запросили іншого блискучого молодого кримінолога на ім'я Лоренс Шерман. Йому, як і Джорджеві Келлінгу, дали повну свободу дій. Прийшов час для другого експерименту в Канзас-Сіті. Чому б і ні? Все інше не діяло.

2

Лоренс Шерман вирішив зосередитися на вогнепальній зброї. На його думку, епідемію насильства в місті підживлювала сама кількість зброї. Він вирішив послідовно застосувати кілька ідей, строго оцінити результативність кожної (як це робив Келлінг), а тоді обрати найкращу. На планерку було скликано групу старших офіцерів поліції. За полігон для експерименту було обрано патрульний район 144: невелику територію зі скромною малоповерховою забудовою між Тридцять дев'ятою вулицею на півдні та трасою 71 на заході¹⁶⁶. Район 144 був зразково поганим, як на Канзас-Сіті дев'яностих. Рівень убивств тут у двадцять разів перевищував середні показники по країні. В середньому тут відбувався один тяжкий кримінальний злочин на день і двадцять чотири перестрілки на рік. Третина житлових ділянок стояла порожня. За кілька місяців до початку експерименту патрульний у районі 144 побачив дітей, які грали в баскетбол просто на проїжджій частині. Він зупинив машину, вийшов і попросив дітей переміститися в інше місце. Один з баскетболістів пожбури в м'яча йому в голову, решта двоє накинулися бити. Ось такі були справи в цьому районі.

Спершу Шерман вирішив, що поліція парами обходитиме всі будинки в районі протягом трьох місяців. Поліціанти представлятимуться, говоритимуть про злочини з застосуванням вогнепальної зброї і видаватимуть листівки з номером телефону, за яким можна анонімно повідомити про зброю. Все пішло як по маслу. Незрідка поліціантів супроводжував студент-кримінолог Джеймс Шоу, чиїм завданням було оцінити успішність програми. Іноді поліціанти по двадцять хвилин говорили з людьми, до яких раніше поліція приходила тільки з метою арештувати. Шоу багатослівно описує, як це було:

Поліціанти заходили до кожного будинку — іноді по кілька разів — і розмовляли з жителями дружньо, без погроз. Люди чудово це сприймали і раділи, що поліція ходить по оселях. Часто вони казали таке:

— Благослови вас Боже, давно вже треба було таку програму!

Або:

— Слава Богу! Ми вже й не чекали, що ви колись прийдете¹⁶⁷.

Врешті-решт 88% пообіцяли, що подзвонять на гарячу лінію, якщо їм на очі трапиться вогнепальна зброя. Та чи багато було дзвінків після 858 візитів поліції за три місяці? Аж два. Обидва — про вогнепал в іншому районі.

Невдовзі всі зрозуміли, що проблема не в небажанні жителів району 144 допомогти. Допомогти вони якраз хотіли. Просто ці люди ніколи нікуди не виходили.

— Ми тут як у Бейруті, — поскаржився Шоу один з мешканців. А якщо людина боїться навіть з дому вийти, звідки їй знати, в кого по сусідству є вогнепальна зброя? Шоу писав:

Як і в багатьох інших середмістях, ці люди живуть у власних оселях, ніби тварини в клітці; ґрати на вікнах — норма. Не дивно бачити ґрати навіть на вікнах другого поверху. Ще більше лякає той факт, що в будинках опускають жалюзі й запинають фіранки, повністю відгороджуючись від зовнішнього світу. Літні люди замикаються в будинках. Вони чують зовнішній світ — і звуки линуть такі, ніби там точиться війна. Але вони нічого не бачать.

Далі група придумала навчити поліціантів тонкого мистецтва помічати приховану зброю. Натхненником став Роберт Т. Ґаллахер, поліціант з Нью-Йорка, який за вісімнадцять років служби роззброїв тисячу двісті людей. Приголомшлива цифра! Ґаллахер розробив ретельні теорії, підтверджені роками служби: вуличні злочинці здебільшого ховали зброю за поясом (праворукі — ліворуч) і через це ледь помітно припадали на одну ногу. Нога з того боку, де була захована за поясом зброя, робила коротші кроки, і так само коротшу траєкторію описувала відповідна рука. Ступаючи з тротуару чи виходячи з машини, носії прихованої зброї, за спостереженнями Ґаллахера, обов'язково кидали погляд у бік пістолета чи несвідомо поправляли його.

За місяць після провального експерименту з гарячою лінією Ґаллахер з великою помпою прибув до Канзас-Сіті. Було проведено семінари, знято відео. Поліціанти робили нотатки. Телепередача «20/20» вислала на вулиці Канзас-Сіті знімальну групу, яка мала зафіксувати новий метод у дії. Ніхто нічого не виявив. Знімальна група зробила нову спробу — і знову нічого. Магічні здібності Роберта Т. Ґаллахера, вочевидь, не передалися поліціантам Канзас-Сіті. Два плани протидії злочинам з вогнепальною зброєю провалилися. Лишався один — останній.

3

Методика, перемогу якої довели експерименти в Канзас-Сіті, виявилася оманливо простою. Вона спиралася на курйоз в американській правоохоронній системі.

Четверта поправка до Конституції США захищає громадян від «безпідставних обшуків і арештів». Саме тому поліція не має права обшукувати житло без ордеру. Так само поліціантові потрібно мати серйозні підстави — «обґрунтовану підозру», — щоб обшукати людину на вулиці⁴⁵. Але якщо людина в машині, для поліціанта все стає дуже просто. Правила дорожнього руху в США (і, власне, у

багатьох інших країнах) дають правоохоронцям безліч підстав для зупинення автомобіліста.

«Це і порушення правил дорожнього руху: перевищення швидкості, проїзд на червоне світло. Це і технічні порушення: не працює фара, негаразди з колесом», — пише правознавець Девід Гаррис.

Є і просто всеохопні положення — правила, які дозволяють поліції зупиняти водія за поведінку, яка відповідає всім вимогам, але є, на погляд поліціанта, «необережною» за даних обставин, чи просто сформульовані настільки широко, що поліціант робить висновок про порушення на підставі власного суб'єктивного судження, яке не підлягає оскарженню¹⁶⁹.

У Верховному суді навіть розглядалася така справа: поліціант у Північній Кароліні зупинив підозрілого, на його думку, водія на тій підставі, що в машині не працював один зі стоп-сигналів. У Північній Кароліні, виявляється, дозволено їздити з непрацюючим стоп-сигналом, якщо працює другий. Що ж сталося, коли водій подав позов за неправомірне зупинення? Верховний суд ухвалив рішення на користь поліціанта¹⁷⁰. Останній вирішив, що їхати з одним стоп-сигналом, — порушення, і це визнали достатньою підставою. Іншими словами, поліціанти в США не просто мають майже невичерпний перелік причин, з яких можуть зупиняти автомобілістів; їм також вільно вигадувати будь-які нові причини, тільки б звучали більш-менш адекватно. А коли водія вже зупинили, поліція має законне право обшукати машину, якщо має підстави думати, що водій озброєний чи небезпечний.

Саме цим вирішили скористатися в Канзас-Сіті. Шерман запропонував екіпірувати дві команди по чотири поліціанта на двох машинах. Вони мали патрулювати район 144, не виїжджаючи за його межі. Від інших правоохоронних обов'язків їх звільнили. Ці поліціанти не мали реагувати на виклики по рації чи мчати на місце дорожньої пригоди. Їм дали чіткі інструкції: видивлятися підозрілих водіїв, зупиняти їх на будь-якій підставі, якщо підозра не розвіялася — обшукувати машину й конфіскувати всю знайдену зброю. Ці команди працювали щовечора з сьомої вечора до першої ночі, сім днів на тиждень, протягом двохсот днів. Чи був результат? За межами району 144, де поліція працювала як зазвичай, рівень злочинності не впав. Проте в самому районі 144 цілеспрямована робота поліції призвела до того, що злочинів із застосуванням вогнепальної зброї — перестрілок, убивств, поранень — стало вдвічі менше.

Не забувайте — поліція на той момент майже опустила руки. На гарячу лінію ніхто не дзвонив. Команда з «20/20» двічі виходила «в поле» для виявлення прихованого носіння зброї і двічі спіймала облизня. У Нью-Йорку Лі Браун оплакував нездатність поліції зупинити насильницькі злочини. Всі пам'ятали перший експеримент у Канзас-Сіті, після якого правоохоронці поринули в двадцятирічну безвихідь. Але тепер місто знову подає голос — і цього разу звітує про перемогу!

— Не знаю, чому нам не спало на думку просто вилучати зброю — заявив шеф

поліції Канзас-Сіті, отримавши звіт про результати. Він був не менше за інших вражений досягненнями екіпажів усього двох поліцейських машин. — Ми зазвичай намагаємося схопити поганців, які скоїли злочин. Мабуть, просто роззброєння нам здалося надто простим¹⁷¹.

Перший експеримент у Канзас-Сіті показав, що профілактичне патрулювання не приносить результатів, що байдуже, чи їздить поліція вулицями. Другий експеримент у Канзас-Сіті вніс корективи. Насправді збільшення кількості патрулів давало результат — але тільки за умови, що патрульні виявляють ініціативу і зупиняють усіх, хто їм здається підозрілим, виходять з машин, шукають зброю. Патрулі ефективні тоді, коли поліціанти працюють. Статистичні дані з останнього звіту про експеримент вражали. Протягом сімох місяців кожна патрульна машина в середньому за вечір виписувала 5,45 штрафу за порушення ПДД і здійснювала 2,23 арешту. За двісті днів четверо поліціантів зробило більше поліцейської роботи, ніж тодішні правоохоронці виконувала за цілу службу: 1090 штрафів за порушення ПДД, 948 зупинень автомобілів, 616 арештів, 532 зупинення пішоходів і 29 конфіскованих одиниць зброї. Кожні сорок хвилин відбувалося одне втручання поліції. За вечір патрульна машина наїжджала тридцять сім миль крихітним п'ятачком району 144. Поліція не стояла на розі, поїдаючи пончики з кавою. Поліція працювала.

Поліціанти нічим не відрізняються від решти людей. Вони теж хочуть бачити, що докладені зусилля не марні, що вони на щось впливають, що важка праця принесе плоди. Те, що сталося в районі 144, дало саме те, чого так прагнули правоохоронці в своїй професії: відчуття цінності.

«Офіцери, які відбирали зброю, зажили слави в поліції, і з часом кількість відібраної зброї майже стала мірилом успішності, — писав Шоу в звіті про програму. — Часто поліціанти казали таке: „От сьогодні відібрав ствола!“ чи „Досі жодного ствола не відібрав; сьогодні вже пощастить!“».

У 1991 році газета «Нью-Йорк таймс» опублікувала передовицю про диво в Канзас-Сіті¹⁷². Ларі Шерман розповідає, що наступні кілька днів його телефон розривався від дзвінків: триста поліцейських відділень з усієї країни хотіло знати, як йому це вдалося. Одне по одному міста наслідували приклад Канзас-Сіті. Наприклад, дорожній патруль штату Північна Кароліна за сім років збільшив кількість зупинень на рік удвічі: з чотирьохсот тисяч до восьмисот¹⁷³.

Управління по боротьбі з наркотиками розробило програму «Операція „Шляхопровід“» і навчило тисячі поліціантів у США зупиняти машини за зразком Канзас-Сіті й ловити наркокур'єрів. Представники міграційної служби почали зупиняти машини, щоб ловити незаконних мігрантів.

Сьогодні поліція США проводить двадцять мільйонів зупинень автомобілів на рік. Це 55 000 зупинень на день. По всій території Америки поліціанти намагаються відтворити диво Канзас-Сіті — і ключове слово тут «намагаються». Коли досвід Канзас-Сіті спробували поширити на цілу країну, якийсь ключовий елемент експерименту Лоренса Шермана було втрачено.

Лоуренс Шерман з Канзас-Сіті — це той самий Лоуренс Шерман, який за кілька років до того працював з Девідом Вайсбердом у Міннеаполісі й відкрив закон концентрації злочинності. Шерман і Вайсберд дружили і певний час навчалися разом у Рутгерському університеті, де в них викладав не хто як Рональд Кларк, піонер дослідження суїциду. Кларка, Вайсберда і Шермана — які цікавилися хто міським газом в Англії, хто мапою злочинності в Міннеаполісі, хто вогнепальною зброєю в Канзас-Сіті — об'єднувала одна і та сама революційна ідея про контекстозалежність.

А який головний наслідок цієї ідеї? Такий, що робота правоохоронних органів має ставати не ширшою, а сфокусованішою. Якщо злочинці діють здебільшого на окремих невеликих територіях, то саме там має бути більше поліції, ніж будь-де в місті, й саме там поліція має застосовувати стратегії, відмінні від призначених для місць, де злочинності практично немає.

— Якщо злочинність концентрується на кількох відсотках території міста, — питає Вайсберд, — нащо марнувати ресурси деінде? Тим більше, що вона перебуває в контексті тих місцевостей і не вирізняється мобільністю.

Теоретики контекстозалежності вважають, що проблему, яка завадила ініціативі з профілактичного патрулювання, розгадано. Як ефективно патрулювати величезне місто, якщо у вас є кількасот поліціантів? Не треба наймати більше правоохоронців чи робити з міста поліцейну державу. Слід просто зосередитися на тих конкретних місцях, де концентрується злочинність.

Згадаймо статистику з Північної Кароліни. Якщо з чотирьохсот тисяч зупинень транспорту стає вісімсот тисяч, це схоже на прицільне патрулювання? Чи скидається радше на те, що дорожній патруль штату Північна Кароліна набрав людей і наказав зупиняти більше автомобілістів будь-де за всяких обставин? Правоохоронні органи на прикладі Канзас-Сіті збагнули, що ефективно працює наполегливіший патруль. Але вони не зважили на те, що наполегливі патрулі ефективні в місцях концентрації злочинності. Експеримент у Канзас-Сіті стосувався контекстозалежності.

За словами Вайсберда і Шермана, вони показували колегам мапи і цифри і намагалися донести до них ідею про закон концентрації злочинності, але марно. Коли Вайсберд працював у сімдесят другому відділку в Брукліні, то після цілого дня пішого патрулювання, бувало, питав у поліціантів, з якими ходив:

— Хіба не дивно, що ми раз у раз повертаємося в один і той самий квартал?

Патрульні дивилися на нього без розуміння.

Вайсберд згадує:

Я був на зустрічі з заступником комісара поліції Ізраїлю. І хтось сказав:

— Отже, Девід вважає, що злочинність не переміститься на сусідню вулицю. І що через це потрібно діяти прицільно.

А заступник розвернувся і каже:

— Зі свого досвіду я знаю, що це не так. Я в це не вірю.

Та й по тому⁴⁶.

То що, з заступником комісара поліції Ізраїлю щось не так? Зовсім ні. Він реагує так само, як і патрульна служба в Північній Кароліні чи управлінці мосту Голден-Гейт, чи літературознавці, які повсякчас говорять про приречений геній Сильвії Плат. Ідея контекстозалежності — ідея того, що поведінка незнайомця тісно пов'язана з місцем і контекстом, — чомусь вислизає від нас. Саме тому ми не розуміємо своїх великих поетів, байдуже ставимося до суїцидальних нахилів, висилаємо поліцію на безцільні блукання.

Що ж трапляється, коли поліціант є носієм цього глибокого нерозуміння — а тоді ще додаються проблеми апріорної правди і прозорості?

Трапляється Сандра Бланд.

Розділ дванадцятий

Сандра Бланд

1

Десятого липня 2015 року о 16.27 на трасі 1098 в окрузі Воллер, що в штаті Техас, Сандру Бланд зупинив працівник поліції штату. Бланд була за кермом срібного «хюндая-азери» на іллінойських номерах. Вона мала двадцять вісім років, щойно приїхала з рідного Чикаго й отримала роботу в Університеті Прері-В'ю. Поліціанта звали Браян Енсинія. Він зупинився трохи позаду, повільно підійшов до авто Бланд і нахилився поговорити з нею через опущене вікно з пасажирського боку.

Браян Енсинія: Добридень, мем. Я з патрульної служби штату Техас і зупинив вас тому, що ви не подали сигнал, що перелаштовуєтеся в інший ряд. Ви маєте водійські права, реєстрацію? У вас усе добре? Ви давно в Техасі?

Сандра Бланд: Учора приїхала.

Енсинія: Зрозуміло. Ви маєте права? *(Пауза).* Добре, а куди їдете? Чекайте кілька хвилин.

З правами Сандри Бланд Енсинія іде до патрульної машини. Минає кілька хвилин. Тоді поліціант повертається, цього разу підходячи до машини Бланд з водійського боку.

Енсинія: Добре, мем. *(Пауза).* Щось не так?

Бланд: На вас чекаю. Чекаю, поки зробите свою роботу. Скоро мене відпустите?

Енсинія: Не знаю, щось ви дуже роздратована.

Бланд: Ще б пак! Ви мене штрафуйте за фігню. Я ж просто вас пропускала. Ви позаду набирали швидкість, я від'їхала вбік, а ви мене спинили. Тож я таки трохи серджуся, але коли ви все одно мені випикуєте штраф, то вже *(не розібрати слів)* той штраф.

На розборах справи Бланд це здебільшого вважають першою помилкою Енсинії. Бланд сердиться дедалі сильніше. Він міг би спробувати її заспокоїти. Потім стане відомо, що Енсинія не планував випикувати їй штраф — лише попередити. Він міг би їй про це сказати — але не сказав. Міг би детально пояснити, чому варто було подати сигнал. Міг би усміхнутися, пожартувати. «Ой, мем, ви ж не думаєте, що я справді випику штраф?» Бланд хоче висловитися, хоче бути почутою. Енсинія міг би показати, що готовий слухати. Натомість виникає довга незручна пауза.

Енсинія: Ви все сказали?

Першу нагоду втрачено. Але ось друга.

Бланд: Ви спитали, чи щось не так. От я й сказала, що не так.

Енсинія: Угу.

Бланд: От тепер все сказала.

Бланд висловилася, озвучила своє роздратування. Далі вона бере цигарку і підкурює, бо треба заспокоїтися. На відео ми цього не бачимо, бо камеру встановлено на приладовій панелі патрульного авта Енсинії; ми бачимо лише задню частину машини Бланд і Енсинію поруч. Якщо на цьому місці зупинити відео і показати його сотні людей, дев'яносто дев'ять скажуть, що епізод на цьому вичерпано.

Але ні.

Енсинія: Можете, будь ласка, загасити цигарку? Якщо ви не проти?

Його тон беземоційний, наполегливий. «Якщо ви не проти» сказано вже з притиском.

Помилка № 2: Енсинії слід було б зробити паузу, дозволити Бланд зібратися на думці.

Бланд: Я в своїй машині, чого це мені не можна курити?

Вона, звісно, права. Поліціант не має права забороняти людині курити. Енсинія мав би сказати щось таке: «Так, ви праві, але чи не могли б ви почекати до кінця розмови? Я не переносю цигарковий дим». Можна було б узагалі облишити цю тему — то ж усього-на-всього цигарка. Але нічого такого Енсинія не робить. Тон Бланд його зачепив, вона зазіхає на його авторитет. Енсинія зривається. Це помилка №3.

Енсинія: Ну то можете вийти з машини.

Бланд: А можу і не виходити.

Енсинія: Вийдіть з машини.

Бланд: А чого б це я мала...

Енсинія: Вийдіть з машини!

Бланд: Ні, ви не маєте такого права. Не маєте права.

Енсинія: Вийдіть з машини.

Бланд: Ви не маєте такого права. Ви не маєте права на це.

Енсинія: Маю. Виходьте, бо відберу права.

Бланд: Я відмовляюся з вами розмовляти, крім як для ідентифікації моєї особи... (говорять водночас, не розібрати) ...заберете права, бо перестроїлася в інший ряд без сигналу?

Енсинія: Виходьте, бо відберу права. Це наказ. Виходьте з машини, бо заберу права.

На форумах поліціантів у інтернеті після розголосу справи дехто підтримав дії Енсинії. Але багато кого подальший розвиток подій шокував.

Чувак, виписуєш той сраний штраф, і баста. ВОНО ТОГО НЕ ВАРТЕ... витягаємо жінку з машини, бо, бачте, зачепило за живе, що вона не труситься перед тобою і не гасить ту цигарку??? Таке питання... от вона вийшла з машини, як ти просив, А ДАЛІ ЩО??? Насвариш її за цигарку??? Що він собі думав?? Нащо було вимагати,

щоб вона вийшла з машини?¹⁷⁵

Але Енсинія віддав наказ, а Бланд відмовилася підкоритися поліціантові.

Енсинія: Виходьте, бо відберу права. Це наказ. Виходьте з машини, бо заберу права.

Бланд: Так, усе, я дзвоню адвокату.

Енсинія: Я вас зараз звідти витягну. *(Тягнеться у вікно машини)*.

Бланд: Ти мене тягнеш з моєї машини? Ти ба!

Енсинія тягнеться у вікно, просовує руку, хапає Бланд.

Бланд: Ну вперед! Вперед!

Енсинія: Так і буде! *(Хапає Бланд)*.

На записі чути ляпас, а тоді зойк Сандри Бланд — наче її вдарили.

Бланд: Ану не чіпай мене!

Енсинія: Вилізай з машини!

Бланд: Не чіпай мене! Не чіпай! Я не арештована, ти не маєш права витягати мене з машини!

Енсинія: Тепер арештована!

Бланд: Арештована? Та за що? За що, га? За що?

Енсинія *(в рацію)*: 2547, автострада 1098. *(Нерозбірливо)*. Висилайте підмогу. *(До Бланд)*. Вилізай з машини! Взяла і вилізла!

Бланд: За що мене затримують? Ти мені хочеш вгатити штраф, бо я...

Енсинія: Я сказав, вийшла з машини!

Бланд: За що мене затримують? Ти відчинив...

Енсинія: Виконуй наказ. Я тебе зараз звідти витягну.

Бланд: Ти погрожуєш витягнути мене з моєї власної машини?

Енсинія: Вийди з машини!

Бланд: А потім *(не розібрати, говорять водночас)* мене?

Енсинія: Зараз шокером отримаєш! Вилізай! Негайно! *(Дістає шокер і спрямовує на Бланд)*.

Бланд: Ого! Ох ти ж! *(Виходить з машини)*.

Енсинія: Вийшла! Взяла і вийшла! Негайно!

Бланд: Бо перестроїлася без сигналу? Ти отаке коїш, бо я перестроїлася без сигналу?

Енсинія: Отуди іди.

Бланд: Добре! Хай дійде до суду, вперед!

Енсинія: Пішла!

Сцена триває ще кілька хвилин. Бланд аж кипить. Енсинія надягає на неї кайданки.

Прибуває підмога. Крики, спротив — усе продовжується.

Енсинія: Ану припини! Припини спротив!

Поліціантка: Мем, припиніть спротив.

Бланд *(плаче)*: І це за сране дрібне порушення! Ах ви ж засранці!

Поліціантка: Сама така. Не пручайтесь.

Енсинія: На землю!

Бланд: За звичайне порушення!

Енсинія: Ви вириваєтеся, пручаєтеся, це спротив при затриманні.

Бланд: Що, задоволений? Мучиш жінку за дрібне порушення. Радієш із себе, офіцере Енсинія? Оце так справжній чоловік! Кинув мене головою об землю! В мене, щоб ти знав, епілепсія! Скотина.

Енсинія: От і добре.

Бланд: Добре? Добре?

Бланд помістили під варту за звинуваченням у нападі на поліціанта. За три дні її знайшли мертвою в камері: вона повісилася на поліетиленовому пакеті. По недовгому розслідуванню Енсинію звільнили з органів за порушення пункту 05.17.00 розділу 5 «Посадової інструкції працівника поліції штату Техас»:

Працівники управління громадської безпеки повинні бути ввічливими з громадянами і колегами. Під час виконання службових обов'язків слід поводитися тактовно, контролювати свою поведінку, виявляти максимум терпіння і розважливості. Працівникам не можна вступати в суперечки, навіть коли їх активно провокують на це¹⁷⁶.

Браян Енсинія — неотеса і грубіян. Те, що сталося десятого липня 2015 року, показує, що поліціантам слід бути розважливими і ввічливими в розмовах з незнайомцями. Справу закрито. Так?

Ні, не так.

Гадаю, що тепер ми здатні краще зрозуміти ситуацію.

2

Обшуки машин у стилі Канзас-Сіті — це пошук голки в копиці сіна. Поліціант користується порушеннями, які трапляються повсюдно, щоб виявити порушення рідкісне — наявність зброї і наркотиків. Від самого початку — щойно створені в Канзас-Сіті концепції пішли світом — було очевидно, що поліційна робота такого стибу потребує нової ментальності.

До прикладу, коли ваш багаж оглядають в аеропорту, це теж пошуки голки в копиці сіна. Час до часу управління транспортної безпеки влаштовує в аеропортах Америки перевірки¹⁷⁷. Вони ховають у багажі пістолет чи макет бомби. І що виявляється? 95% пістолетів і бомб так і не виявляють! Справа не в тому, що в аеропорту працюють нездари і ледаща. Просто такі пошуки кидають прямий виклик людській схильності до апіорної правди. Операторка бачить щось ніби підозріле, тоді дивиться на цілу чергу цілком звичайних пасажирів і пригадує, що за два роки на цій посаді жодного разу не бачила пістолета в багажі. Також їй відомо, що управління транспортної безпеки перевіряє 1,7 мільярда одиниць ручного багажу на рік, проте знаходить лише кілька тисяч одиниць зброї. Це одна десятитисячна відсотка — тобто є великий шанс, що вона не побачить жодного пістолета, навіть пропрацювавши ще п'ятдесят років. Глянувши на підозрілий

предмет, захований у багажі перевірниками з управління, вона вирішує не зважати.

Щоб закладені в Канзас-Сіті принципи стали ефективними, поліціант має думати абсолютно інакше. Він мусить у кожному випадку підозрювати найгірше. Він мусить думати як Гаррі Маркополос.

Біблія поліційної роботи після другого експерименту в Канзас-Сіті — це «Тактика патрулювання для запобігання злочинам», написана Чарльзом Ремсбергом. Ця інструкція, опублікована в 1995 році, описує, як саме має діяти новий поліціант, який не спирається на апріорну правду. На думку Ремсберга, поліціант повинен проявляти ініціативу й «активно шукати порушення»¹⁷⁸. Це означає, що треба, по-перше, виглядати «зачіпки» — тобто аномалії, які можуть натякати на можливе порушення. В поганому районі водій зупиняється на світлофорі й пильно дивиться на щось на сусідньому сидінні. Що це може бути? Поліціант помічає шматок пакувального паперу між панелями чистої охайної автівки. Може, то захований пакунок? Під час сумнозвісного інциденту в Північній Кароліні, коли поліціант зупинив водія за непрацюючий сигнал (помилково думаючи, що то порушення), підозру в патрульного викликала поведінка водія — той «нервувався і здавався напруженим»¹⁷⁹. Досвідчені злочинці уникають порушувати дорожні правила, тож патрульним доводиться підходити до питання творчо — зупиняти за тріщини на склі, переїзд в інший ряд без сигналу, недотримання дистанції.

Ремсберг пише:

Один офіцер, знаючи, що наркотиками в місті торгують здебільшого в глухих провулках, паркується поблизу і спостерігає. Часто водії під'їжджають, тоді раптом помічають його машину і різко гальмують (що можна вважати порушенням) чи задкують (це теж порушення). «Таким чином, — коментує він, — я маю два порушення ще до початку переслідування».

Коли поліціант нового типу зупинив машину і підійшов до неї, треба знову-таки видивлятися найменші дрібниці¹⁸⁰. Часто наркокур'ери використовують освіжувачі повітря — особливо підвісні, у формі ялинки, — щоб приховати запах наркотиків. Якщо в машині є пакування від їжі на виніс, можна виснувати, що водій поспішає і не хоче залишати машину (і цінний вантаж) без нагляду. Про таємні сховки зі зброєю чи наркотиками можуть сигналізувати інструменти на задньому сидінні. А який пробіг у машини? Чи не занадто великий для цієї конкретної моделі цього конкретного року? Може, нові шини на старому авті? В замку запалювання ключ у зв'язці з іншими — що нормально — чи один-єдиний, ніби машина підготовлена для одного водія? Чи не забагато багажу для короткої поїздки? Чи не замало багажу для довгої? Коли патрульний зупиняє машину, йому радять розпитувати водія якнайдовше. Звідки ви? А куди їдете? До Чикаго? У вас там рідні? А де саме? Нехай водій почне затинатися, нервувати, дасть неадекватну відповідь. Патрульний має вирішити, чи зробити наступний крок — чи обшукувати машину.

Звісно ж, переважна більшість людей, у яких є залишки їжі чи освіжувачі повітря в салоні, велика цифра на одометрі, нові шини на старому авті, забагато багажу чи замало багажу, не перевозить ні зброї, ні наркотиків. Але якщо поліціант хоче

знайти злочинну голку в копиці сіна, то мусить свідомо відкидати всезагальну переконаність у тому, що світ — місце загалом чесне.

То хто такий Браян Енсинія? Він — поліціант, який відкидає апріорну правду. Ось випадково обраний день Браяна Енсинії на роботі: 11 вересня 2014 року¹⁸¹.

О 15.52 починається його зміна. Енсинія зупиняє водія фури і виписує йому штраф за неправильно розміщену світловідбивальну стрічку на причепі.

О 16.20 він зупиняє жінку за неправильно розміщені номери.

О 16.39 зупиняє іншу жінку, в якій теж негаразд із номерами.

О 16.54 помічає водія з простроченою реєстрацією, зупиняє, штрафує за прострочені права.

О 17.12 Енсинія зупиняє жінку за незначне перевищення швидкості.

О 17.58 він зупиняє іншу людину за значне перевищення швидкості.

О 18.14 зупиняє чоловіка з простроченою реєстрацією і виписує три штрафи, бо в того не все гаразд з правами, а в машині є відкоркована пляшка з алкоголем.

О 20.29 зупиняє водія вантажівки, в якого не працюють габаритні ліхтарі.

І так далі. За десять хвилин Енсинія зупиняє жінку за невідповідні технічним вимогам фари, протягом наступної години мають місце ще два перевищення швидкості. О десятій вечора він зупиняє людину за відсутність запасного ланцюга, під кінець зміни — знову за невідповідні фари.

В цьому переліку фігурує аж одне кричущє порушення — значне перевищення швидкості о 17.58. На це зреагував би будь-який поліціант. Але решта рішень Енсинії відповідає сучасним вимогам до ініціативності патрульного, коли водія вантажівки зупиняють за неправильно розміщену стрічку, когось іншого — за проблеми з габаритними ліхтарями, проте шукають щось інше — свідомо шукають «зачіпки», як заповідає Ремсберг.

Важлива порада для ініціативних патрульних, покликана захистити їх від обвинувачень в упередженні чи расизмі, — це свідомо зупиняти всіх. Якщо зупиняєш водіїв за дрібні надумані порушення, потрібно зупиняти всіх водіїв. «Якщо вас обвинувачують у цілеспрямованому зупиненні на основі упередження, потрібно представити в суді обліковий журнал, який засвідчить, що зупиняти водіїв за дрібниці — ваша усталена практика, — пише Ремсберг, — а не щось, про що ви принагідно згадали, щоб виставити себе у вигідному світлі в цій конкретній справі».

Саме так і вчинив Енсинія. Зміна по зміні він працював точно так само, як 11 вересня 2014 року. Технічно невідповідні брызговики, відсутність ремня безпеки, їзда між рядами, дрібні несправності фар — за все це він зупиняв водіїв. Він не зник сидіти в машині. Менш як за рік роботи Енсинія виписав 1557 штрафів. Протягом двадцяти шістьох хвилин до зупинення Сандри Бланд він встиг зупинити ще трьох водіїв.

Отже: 10 липня Енсинія звертає увагу на машину Сандри Бланд. У ході подальшого розслідування, яке проводить офіс головного інспектора служби громадської безпеки Техасу, Енсинія свідчитиме, що звернув увагу на те, як Бланд

не зупинилася перед знаком «стоп» на виїзді з території університету. Це й стало для нього зачіпкою. Зупинити її просто тоді Енсинія не міг, бо йшлося про приватну територію Прері-В'ю. Вона виїхала на кільцеву трасу 1098, Енсинія рушив слідом. Побачив іллінойські номери. Друга зачіпка! Що людина з іншого кінця країни робить у Техасі?

— Я придивився до автомобіля — яка марка, модель, чи є номери тощо¹⁸², — заявив Енсинія. Він шукав приводу зупинити Бланд.

— Чи ви раніше доганяли машини, щоб придивитися до них? — спитав у Енсинії його допитувач Клів Ренфро.

— Так, сер, — відповів Енсинія. Для нього це була усталена практика.

Побачивши Енсинію у дзеркало заднього огляду, Бланд пропустила його. Але не ввімкнула поворотний сигнал! Бінго! Енсинія отримав привід її зупинити згідно з «Транспортним кодексом штату Техас», частина (а) пункту 545.104 підрозділу С розділу 7: «щоб повідомити про намір зробити поворот, перейти в інший ряд або зрушити з місця, водій повинен подати сигнал за допомогою засобу, дозволеного пунктом 545.104». (Енсинія мав запасний варіант на той раз, якщо Бланд не забуде просигналізувати: у частині (b) пункту 545.104 зазначено, що «водій перед поворотом транспортного засобу ліворуч чи праворуч повинен подавати відповідний сигнал протягом останніх ста футів руху до здійснення повороту»¹⁸³. Тобто Енсинія міг зупинити Бланд і за неподання сигналу, і за недостатньо тривале подавання сигналу⁴⁷).

Енсинія виходить з патрульної машини і повільно обходить «хюндай» Бланд з пасажирського боку, приглядаючись, чи немає всередині чогось цікавого. Може, щось не так? Десять на підлозі упаковка з-під їжі? Під дзеркалом заднього огляду мотилляється наркокур'єрська ялинка? Є інструмент на задньому сидінні? Самотній ключ у замку запалювання? Бланд щойно приїхала до Техасу з Чикаго; звісно, вона дорогою щось їла. В нормі цього вистачить, щоб розвіяти сумніви. Але Браян Енсинія — поліціант нового типу. А ми вже вирішили, що краще нехай наші керманічі та правоохоронці перевіряють свої підозри, а не відкидають їх. Енсинія нахиляється до вікна, пояснює, чому зупинив Бланд, — і його підозри негайно загострюються.

3

Ренфро: Гаразд. Отже, ви попросили Бланд показати права, тоді спитали, куди вона їде. Вона відповіла: «Це не має значення». У звіті ви написали: «Тоді, виходячи з її поведінки, ситуація здалася мені підозрілою».

Енсинія дає свідчення. Питання ставить слідчий з бюро розслідувань штату Клів Ренфро.

Ренфро: Поясніть для протоколу: чому ви вирішили, що ситуація підозріла?

Енсинія: ...Агресивна мова тіла, загальне враження агресії. Ніби з нею було щось не так.

Браян Енсинія вірив у прозорість — у те, що поведінка людини дає точне уявлення про її емоції і характер. Ми вчимо цього одне одного і наших поліціантів. Наприклад, найвпливовіша система підготовки правоохоронців на світі називається «метод Рейда». За її принципами навчають дві третини поліціантів США, а також агентів ФБР і працівників правоохоронних органів у інших країнах світу — і система Рейда базується безпосередньо на ідеї прозорості: поліціантів учать у спілкуванні з незнайомцями робити висновки про їхню провину чи невинуватість на підставі поведінки.

Наприклад, про зоровий контакт у підручнику з методу Рейда пишуть таке:

У західній культурі підтримання зорового контакту виражає відкритість, прямоту, довіру. Коли підозрювані брешуть, вони відводять погляд і дивляться не в очі допитувача, а в підлогу, вбік, у стелю, ніби шукаючи там підказки для подальших відповідей...

Підозрювані, які кажуть правду, тримаються і діють відкрито. Вони легко підтримують зоровий контакт зі слідчим¹⁸⁴.

Підручник, виданий уже після другого експерименту в Канзас-Сіті, вчить офіцерів поліції проводити «прихований допит» на основі перших вражень від підозрюваного.

Мовчки аналізуючи слова, тон і мову тіла суб'єкта, ви шукаєте натяки на брехню і водночас намагаєтеся показати, що взагалі нічого не підозрюєте... Чим довше ви не даєте суб'єкту зрозуміти, що насправді ви оцінюєте його, машину і причини перебування в дорозі, тим вища вірогідність, що суб'єкт мимоволі надасть докази злочину.

Саме це і робить Енсинія. Він помічає, що Бланд притупує і соває ногами, і починає розтягувати розмову. Питає, чи давно вона в Техасі. Бланд відповідає: «Оце вчора приїхала». Енсинії стає чимдалі незатишніше. Вона на іллінойських номерах. Що вона робить у Техасі?

Ренфро: Чи виникла у вас на той момент тривога за безпечність ситуації?

Енсинія: Я бачив, що тут щось підозріле, але не знав, що саме. Не знав, відбувся злочин чи якраз відбувається.

Енсинія повертається до патрульної машини, щоб перевірити права і реєстрацію Бланд по базі, та спостерігає за нею через заднє скло «хюндая». За його словами, Бланд «почала робити метушливі рухи, в тому числі кілька разів зникала з поля зору». Це — ключовий момент; він пояснює один незрозумілий факт з відеозапису. Чому спершу Енсинія підходить до машини Бланд з пасажирського боку, а другий раз заходить з боку водія? Бо він тривожиться. У звіті Енсинія пише: «На тренуваннях з безпеки мене навчили, що поліціанта простіше застрелити, коли він стоїть з пасажирського боку».

Ренфро: Поясніть для протоколу, чому від формулювання: «Це звичайне зупинення на дорозі, але порушниця роздратована, відмовляється від співпраці, видається стривоженою», ви перейшли до думки, що слід наблизитися до машини з водійського боку, бо на тренуваннях учили, що так менша вірогідність бути

застреленим.

Енсинія: Добре. Річ у тім, що з патрульної машини я бачив численні рухи праворуч. Вона нахилилася до приладової панелі, до правого боку свого тіла, а ще зникала з очей.

Енсинія негайно вирішив, що Бланд могла тягнутися по зброю. Саме тому він насторожився.

Енсинія: Вікна в її машині були прозорі, без тонування, тож я б побачив будь-який предмет у її руках, якби вона потягнулася через плече. Саме тому я зайшов з водійського боку...

На думку Енсинії, поведінка Бланд відповідає профілю небезпечного злочинця. Вона знервована, дратується, не співпрацює, робить багато рухів. Він вирішив, що Бланд щось приховує.

Такий хід думок навіть за сприятливих умов небезпечний, бо людська поведінка не прозора. Але найбільш небезпечною така логіка стає тоді, коли поведінка людини не відповідає нашим очікуванням у даній ситуації. Невідповідність була в Аманді Нокс. Надягаючи бахіли на місці злочину, вона крутить стегнами і вигукує: «Та-дам!» Невідповідність була в Берні Мейдоффі, соціопаті під маскою порядної людини.

А що Сандра Бланд? У ній теж була невідповідність. В очах Енсинії вона поводить, як злочинниця. Проте вона нічого не зробила. Бланд просто засмучена. Після її самогубства виявилось, що в дорослому віці Бланд десятків разів спілкувалася з поліцією. Зокрема, її п'ять разів зупиняли на дорозі й виписали штрафи на загальну суму вісім тисяч доларів. За рік до події вона вже намагалася накласти на себе руки, коли втратила дитину. На її руках були сліди численних порізів. У одному своєму відео (всього за кілька місяців до виїзду в Техас) Бланд натякає, що в житті в неї не все добре:

Вибачте. Вибачте, мої королі й королеви. Мене не було два тижні, зникла безвісти. Але вам я не брехатиму. Мабуть, дехто з вас страждає на те саме, що і я: на депресію і посттравматичний стресовий розлад. Останні кілька тижнів я зовсім розклеїлася¹⁸⁵...

Отже, перед нами людина неблагополучна, з медичними і психіатричними розладами, яка намагається навести лад у власному житті. Вона приїхала до нового міста, знайшла нову роботу. І просто на початку нового розділу в своєму житті Бланд зупиняє патрульний — тобто повторюється старий сценарій, унаслідок якого вона влізла у великі борги. І за що! За те, що не подала сигнал, коли пропускала поліційну машину! Зненацька непевний початок нового життя стає геть туманним. Протягом трьох днів у камері, по яких Сандра Бланд наклала на себе руки, вона була у відчаї, невпинно плакала, все дзвонила і дзвонила людям. Її стан був кризовим.

Проте Енсинія сприйняв її емоційність і неврівноваженість як знак загрози — з усією облудною впевненістю, яку дає нам віра в прозорість іншої людини.

Ренфро ставить питання про ключовий момент, коли Енсинія просить Бланд

загасити цигарку. Чому він просто не сказав, що на нього летить попіл?

Енсинія: Я хотів бути певний, що вона її загасить, а не кине в мене, не нападе.

Ренфро питає, чому, коли вже до цього дійшло, Енсинія не арештував Бланд одразу.

Енсинія: Бо я хотів захиститися і тримати її під контролем.

Енсинія її злякався. Страх перед безневинною незнайомкою з цигаркою у руці — це ціна, яку ми платимо за відмову від апріорної правди. Саме тому Гаррі Маркополос замкнувся в будинку, озброївшись до зубів, і чекав, що по нього прийде спецназ.

Ренфро: Раніше я не ставив вам цього питання, але тепер спитаю. Коли Бланд сказала вам: «Ну вперед!» — ви відповіли: «Так і буде». Що ви мали на увазі?

Енсинія: Коли я нахилився до неї, то побачив такий жест у свій бік, і навіть не будучи поліціантом, я б зрозумів, що коли людина стискає кулаки, то буде протидія, потенційна шкода мені чи іншій людині.

Ренфро: Є причина, чому ви одразу не застосували силу?

Енсинія: Так, сер.

Ренфро: І чому?

Енсинія: Вона уже замахнулася на мене. Ніщо б їй не завадило знову мене вдарити, вирубати.

Втручається інший слідчий.

Луїс Санчес: Ви злякалися?

Енсинія: Моя безпека не раз опинялася під загрозою.

І далі:

Санчес: Не хочу вкладати вам у уста власні думки, але коли це сталося, чи довго потім у вас був прискорений пульс, підвищений адреналін? Коли ви заспокоїлися після цих подій?

Енсинія: Мабуть, дорогою додому, вже за кілька годин.

У розборах справи Бланд Енсинію загалом зображали нечуйним поліціантом. Однак ця характеристика не відповідає дійсності. Нечуйній людині байдуже до чужих почуттів, але Енсинії до почуттів Бланд байдуже не було. Підійшовши до її машини, він майже одразу спитав: «У вас усе добре?» Коли він перевіряв її права і повернувся, то спитав: «Щось не так?» Енсинія одразу звертає увагу на її емоційний дискомфорт, однак абсолютно неправильно трактує почуття Бланд. Він вирішує, що ситуація прямує до конфлікту з небезпечною жінкою, злочинницею.

А що в таких випадках рекомендує робити поліціантові «Тактика патрулювання для запобігання злочинам»? «Дуже часто копи не встановлюють контроль над ситуацією, не поспішають казати людям, що робити. Людині дозволено рухатися на свій розсуд, стояти де завгодно, а потім поліціантам доводиться пристосовуватися до поведінки підозрюваного». Енсинія не хоче допустити такої ситуації.

Енсинія: Виходьте, бо відберу права. Це наказ. Виходьте з машини, бо заберу права.

Браян Енсинія старався бути ініціативним копом. Він уміє помічати зачіпки, знає

все про непомітний огляд і прихований допит. Коли ситуація, як йому здалося, почала виходити з-під контролю, Енсинія твердо взяв справу в свої руки. Тож коли щось і пішло в той день не так в історії Сандри Бланд, то не через те, що Енсинія не виконував своїх обов'язків. Якраз навпаки. Все сталося саме через те, що він робив точно те, що мав, точно так, як його навчили.

4

9 серпня 2014 року, за рік до смерті Сандри Бланд у камері в Прері-В'ю, штат Техас, у Фергюсоні, штат Міссурі, білий поліціант застрелив вісімнадцятирічного афроамериканця Майкла Брауна. Останнього підозрювали в пограбуванні сусіднього гастроному. Коли Даррен Вілсон — той поліціант — спробував його зупинити, почалася бійка. Браун ударив Вілсона через вікно поліційної машини. Врешті-решт Вілсон шість разів вистрілив у Брауна. Потім було сімнадцять днів протестів, але прокуратора відмовилася висувати обвинувачення проти офіцера Вілсона.

Події у Фергюсоні поклали початок дивній інтерлюдії в житті Америки: зненацька поведінка поліціантів вийшла на перший план. Це мало б стати попередженням. Департамент юстиції США негайно відіслав до Фергюсона слідчу групу. Її звіт, опублікований за півроку після тих подій, — неймовірний документ¹⁸⁶. Один з очільників слідчої команди, юрист Чирааг Бейнс, говорить, як його вразило те, що гнів жителів Фергюсона був викликаний не вбивством Брауна. Він узагалі стосувався не Брауна, а того стилю, в якому роками працювала поліція міста. Відділення поліції у Фергюсоні відповідало золотому стандарту принципів Канзас-Сіті. В цьому місті філософія поліції полягала в тому, щоб зупиняти якнайбільше людей на підставі якомога різноманітніших приводів.

— Це було дуже тривожно, — згадує Бейнс.

Один поліціант сказав: «Це все через суди». Інший додав: «Так, у нас щомісяця вивішували списки офіцерів і вказували, хто скільки талонів виписав». Ми зрозуміли, що головною метою тут була продуктивність.

У Фергюсоні всі поліціанти були як Браян Енсинія. Бейнс провадить:

Вони всі знали, що мають виписувати штрафи й арештовувати людей, які не платять штрафи, і що їх оцінюватимуть саме за цим критерієм.

Бейнс розповідає, що один інцидент його особливо вразив. Чорношкірий юнак грав у баскетбол на спортмайданчику, а тоді відпочивав у власній машині, аж тут під'їхав патруль. Поліціант підійшов до машини і зажадав побачити документи, заявивши, що юнак — розтлитель малолітніх.

Наскільки я зрозумів, офіцер сказав щось типу такого: «Там діти граються, а ви тут сидите на стоянці, чи ви не педофіл?» Офіцер наказує йому вийти з машини, хлопець йому на це: «Та я ж нічого не роблю. Слухайте, в мене є конституційні права. Я просто сиджу собі тут після гри в баскетбол».

Після цього поліціант дістав пістолет, став погрожувати хлопцеві, вимагати, щоб

він вийшов з машини. Кінець кінцем він виписав хлопцю аж вісім штрафів, у тому числі за те, що той сидів у машині не пристебнутий, що взагалі сидів у машині, що не мав прав і що його права були тимчасово недійсні (так, поліціант примудрився поєднати два останніх обвинувачення!).

Хлопець навіть отримав штраф за «брехливу заяву», бо назвався не повним іменем — «Майкл» — а зменшувальним варіантом — «Майк».

У результаті на ньому довго висіла та купа обвинувачень. Хлопець отримав обвинувачення по вісьмох пунктах з Міського кодексу Фергюсона і спробував захиститися. Врешті-решт він втратив роботу, а працював як підрядник на федеральний уряд. Той арешт поламав йому життя.

Арешт Майка — просто один до одного історія Сандри Бланд, правда? Поліціант підходить до громадянина чи громадянки під надуманим приводом, шукає голку в копиці сіна — і в результаті хвиля підозри поглинає стільки безневинних людей, що довіра між людьми і поліцією втрачається повністю. Саме це породило протести у Фергюсоні: те, що роками офіцери поліції робили педофілів з баскетболістів⁴⁸.

І йдеться тут не про Фергюсон у штаті Міссурі чи Прері-В'ю у штаті Техас. Тільки згадайте, наскільки частіше стали зупиняти машини в Північній Кароліні: за сім років з чотирьохсот тисяч стало вісімсот тисяч. Невже автомобілісти Північної Кароліни раптом почали масово їздити на червоне світло, пиячити за кермом і перевищувати швидкість? Звісно ж, ні. Просто поліція штату змінила тактику. Почали активніше шукати голки в копицях, відучили поліціантів від природної схильності до апріорної правди і навчили уявляти найгірші варіанти: що молода жінка, яка повертається зі співбесіди, — небезпечна й озброєна, а юнак, який відпочиває після баскетболу, — педофіл.

Чи багато зброї і наркотиків вилучила дорожня служба Північної Кароліни завдяки тим чотирьомстам тисячам зайвих обшуків? Аж сімнадцять одиниць¹⁸⁸. Невже відчуження і стигматизація 399 983 майків і сандр вартували тих сімнадцятьох упійманих паршивих овець?

Ларі Шерман усвідомлював цю проблему, коли планував другий експеримент у Канзас-Сіті.

— Не можна сказати лікарям: ріжте всіх людей з вулиці, може, в когось проблеми з жовчним міхуром, — говорить Шерман. — Перш ніж виконувати будь-яку небезпечну процедуру, слід провести широку діагностику. А зупинення й обшуки — це якраз небезпечна процедура. Вона породжує вороже ставлення до поліції.

На погляд Шермана, заповідь Гіппократа медикам — «Не нашкодь» — стосується і правоохоронної діяльності.

— Я купив собі мармуровий бюст Гіппократа, аби щодня нагадувати собі, що слід мінімізувати шкоду від роботи поліції, — провадить він. — Потрібно розуміти, що будь-які дії поліції — це зазіхання на чийсь свободу. Тож мало просто кидати поліціантів на гарячі точки. Треба також думати про ту ідеальну точку, до якої

можна доводити зазіхання на свободу — і не йти ані на йоту далі.

Саме тому поліціянти, які брали участь у Шермановому експерименті в Канзас-Сіті, пройшли спеціальне навчання.

— Ми розуміли, що ініціативність поліції тягне за собою сумніви в легітимності, і я неодноразово на цьому наголошував, — каже Шерман⁴⁹.

Ба більше — саме через ці речі експеримент у Канзас-Сіті обмежувався тільки районом 144, осередком злочинності.

— Ми старанно визначали справжні «гарячі точки» міста, — розповідає Шерман. І навіть коли йшлося про поганий район, його було вивчено з додатковою ретельністю — точно як у Міннеаполісі, де Вайсберд ретельно визначав саме ті квартали, де зосереджувалася злочинність. Саме на них потім мала зосередитися увага поліції. Шерман не став би агресивно шукати зброю в місцях, не схожих на зону бойових дій.

У районі 144 проблема «майків і сандр» нікуди не зникала. Але експеримент у Канзас-Сіті обмежувався найгіршими зонами поганих районів саме для того, щоб копиця сіна була меншою, а неминуча ціна боротьби зі злочинністю — залякування безневинних людей — трішки нижчою. У нормальних громадах та агресивна поведінка, якої вимагав від поліціянтів Шерман, стала б запрошенням до біди. Та коли йшлося про людей на тих 3-4% міських вулиць, де гніздилася злочинність, розрахунок — згідно з теорією контекстозалежності — мав бути інший.

— У чому суть патрулювання гарячих точок міста? Патрульним кажуть: «Ось десять вулиць зі ста чи тисячі в тому районі. Ідіть туди і патрулюйте їх», — пояснює Вайсберд. — І тоді, скоріш за все, тамтешні жителі скажуть: «Так, вони молодці, що втрутилися. Не хочеться, щоб завтра мене тут застрелили».

Перше питання до Браяна Енсинії: чи правильно він учинив? А друге таке: чи в правильному місці він опинився?

5

Прері-В'ю в Техасі, де зупинили Санду Бланд, незрідка описують як передмістя Г'юстона. Проте насправді до Г'юстона аж п'ятдесят миль, а Прері-В'ю — містечко в сільській місцевості.

Воно маленьке: кілька тисяч жителів, короткі вулиці зі скромними приватними будиночками. Університет стоїть у кінці центральної вулиці — автостради FM1098, а студмістечко тягнеться вздовж її західного боку. Якщо об'їхати цю територію по колу, то ліворуч буде невеличка церква, праворуч — університетський футбольний стадіон, а далі — широкі пасовиська, на яких де-не-де трапляються корови чи коні. Населення в окрузі Воллер, де міститься Прері-В'ю, здебільшого голосує за республіканців, біле, належить до середнього чи робітничого класу.

Ренфро: Розкажіть мені про ті місця. Там високий рівень злочинності?

Енсинія: Саме на тій ділянці FM1098 високий рівень злочинності, присутні

наркотики. Там... за моїм досвідом, у подібних ситуаціях, коли я бачив такі самі речі, я виявляв наркотики, зброю, стикався зі спротивом.

Далі Енсинія розповідає Ренфро, що арештував багатьох людей, «бо на них було розпорядження суду, а також через наркотики і купу зброї, і майже всіх — у тому районі».

Однак в офіційному послужному списку Енсинії нічого подібного не знаходимо. З першого жовтня 2014 року і до історії з Сандрою Бланд десятого липня наступного року на тому відрізку довжиною в одну милю він зупинив двадцятьох сімох автомобілістів. Шістьом було виписано штрафи за порушення швидкості. Зупинення були правомірні: мабуть, у міру уважний працівник поліції з доби до експериментів у Канзас-Сіті вчинив би так само. Але загалом Енсинія просто прискіпувався до всіх. У березні 2015 року він виписав штраф, прирівняний до кримінального правопорушення, чорному водієві, який «їхав між смугами». П'ять разів Енсинія зупиняв людей за порушення «пункту Федеральних стандартів про безпеку моторних транспортних засобів 571.108», у якому йдеться про вимоги до поворотних сигналів, підсвітки номерного знаку і стоп-сигналів. Найсерйознішими порушеннями виявилися два випадки водіння в нетверезому стані — але це дорога біля університетського студмістечка.

Ось так. Автострада FM1098 — це аж ніяк не «високий рівень злочинності та присутність наркотиків»¹⁸⁹. Треба проїхати три милі, щоб потрапити на Лорілейн — вулицю з мобільними будинками-трейлерами, яка так-сяк тягне на місцевий криміногенний осередок.

— Нащо зупиняти людей там, де немає злочинів? — питає Вайсберд. — Як на мене, в цьому немає жодного сенсу.

Шерман так само вражений.

— Не було жодних підстав зупиняти Сандру Бланд за неправильний переїзд в інший ряд о тій годині й у тій місцевості, — каже він.

Навіть під час оригінального експерименту в Канзас-Сіті в районі, який був у сто разів гірший за Прері-В'ю, поліціанти, за словами Шермана, зупиняли машини і шукали зброю винятково ввечері та вночі. Тільки в цей час доби рівень злочинності був достатньо високим, щоб такі агресивні заходи мали сенс. А Сандру Бланд зупинили серед білого дня.

Можливо, Енсинія навмисне перевищив небезпеки тієї ділянки, щоб виправдати своє поведіння з Сандрою Бланд. А можливо, йому просто ніколи не спадало на думку, що злочинність прив'язана до певних місць. Залежність від контексту важко дається і літературознавцям, і доглядачам мостів, і шефам поліції. Чому патрульні мають бути іншими?

Таким чином, Браян Енсинія опинився там, де не мав бути, зупинив людину, яку не мав зупиняти, і дійшов висновків, яких не мав доходити. Смерть Сандри Бланд — це наслідок відсутності в суспільстві вміння розмовляти з незнайомцями.

Це — книжка про парадокс. Ми не можемо не розмовляти з незнайомцями, надто в сучасному світі без кордонів. Світ більше не складається з сіл. Поліціантам доводиться зупиняти незнайомих людей. Розвідникам — боротися з обманом і непевністю. Молодь ходить на вечірки саме з метою зустріти незнайомих людей, відчутти трем романтичного відкриття. Однак ми зовсім не вміємо виконувати ці необхідні завдання. Ми гадаємо, що можна легко і безболісно перетворити незнайомця на знайомця — але не здатні на це. Що ж робити?

По-перше, варто перестати картати одне одного за апіорну віру в правду. Якщо ваша дитина зазнала знущань від незнайомця — це не тому, що ви поганий батько чи мати. Якщо ви ректор університету й у відповідь на дивне повідомлення від одного з працівників не кидаєтеся підозрювати найгірше — це не злочин. Сучасне суспільство побудоване на прагненні думати про іншого якнайкраще. Коли нашу природну довірливість зраджують — це трагедія. Однак інший варіант — узагалі нікому не довіряти, щоб захиститися від обману і зради, — ще гірший.

Також слід прийняти, що наша здатність розуміти незнайомців обмежена. Згадаймо два боки допиту ХШМ. Джеймс Мітчелл і його колега Брюс Джессен керувалися бажанням змусити ХШМ говорити. Натомість Чарльз Морган переймався ціною за примус говорити: а раптом, «розколюючи» бранця, ви пошкодите його пам'ять, і те, що він скаже, виявиться неправдивим? Скромні очікування Моргана — добрий приклад для нас усіх. Немає ідеальної схеми, яка допомогла б ЦРУ розкрити шпигунів у своїх лавах, інвесторам — виявити шахраїв, а решті нас — зазирнути в голови незнайомим людям. Нам потрібно бути стриманішими і скромнішими. Можна ставити бар'єри на мостах, щоб з миттєвого поривання не зробилося постійне бажання. Можна пояснити молоді, що коли бездумно напиватися на вечірках, зрозуміти іншу людину стає практично неможливо. Розгадати незнайомця можна. Але «читати» відповідні знаки слід обережно й уважно.

На початку книги я сказав, що не хочу забувати про смерть Сандри Бланд. Я передивився відеозапис її зустрічі з Браяном Енсинією стільки разів, що й не полічити, — і щоразу дужче сердився через те, як саме справу «закрили». Її неймовірно применшили, перетворили на історію про поганого поліціанта і стражденну чорну жінку. Але насправді це інша історія. Те, що сталося того дня на автостраді FM1098 у Прері-В'ю, — наслідок колективної помилки. Хтось написав підручник, у якому нерозумно порадив Браянові Енсинії всіх підозрювати, — а той узяв цю пораду близько до серця. Хтось із керівників патрульної служби Техасу не розібрався з фактами і вирішив, що Енсинія і його колеги мають зупиняти машини а-ля експеримент у Канзас-Сіті в некриміногенному районі. Й усі на світі Енсинії діяли з упевненістю в тому, що автомобілістів на вулицях містечка в Техасі можна розгадати і категоризувати за тоном мовлення, метушливістю рухів і наявністю упаковок з-під фастфуду. За цими думками ховаються упередження, які ми надто часто поділяємо — і які надто рідко піддаємо сумніву.

Ренфро: А якби Бланд була білою, чи сталося б те саме?

Кінець свідчень. Енсинія і його допитувач досі продовжують безплідні спроби зрозуміти, що саме сталося того дня.

Енсинія: Колір шкіри значення не має... Ми зупиняємо машини і людей за порушення закону, а не через расові чи статеві ознаки. Ми зупиняємо за порушення.

«Ми зупиняємо за порушення» — це, мабуть, найчесніша думка, що прозвучала в цьому епізоді. Та замість поставити логічне питання: а нащо ми зупиняємо за порушення? — Ренфро просторікує собі.

Ренфро: Як, по-вашому, ображена людина має реагувати на питання: «Щось не так?» А коли Бланд видала вам цю реакцію, а ви їй на те: «Все сказали?» Тобто я хочу спитати — де тут спроба налагодити контакт?

Ренфро говорить твердо, але з розумінням, ніби батько, який сварить малого сина, бо той нагрубів гостям. Вони з Енсинією погодилися, що смерть Сандри Бланд — це наслідок зіткнення двох людей, яке зайшло не туди. Тепер вони на тій стадії, де Ренфро критикує невміння Енсинії поводитися за столом.

Енсинія: Я жодним чином не прагнув виявити нелюб'язність чи якимось принизити її реакцію. Я просто спитав, чи вона все сказала, щоб знати, чи людина висловилася і чи можу я продовжувати процедуру зупинення і з'ясування наявності чи відсутності якихось інших обставин.

Ренфро: Чи правильно буде припустити, що Бланд могла сприйняти ваші слова за сарказм?

Енсинія: Так, сер, це можливо. Але я не мав такого наміру.

Тобто що, це Бланд помилилася? Неправильно зрозуміла інтонацію? Якщо заплющити очі на ідеї, які стоять за нашими помилками в спілкування з незнайомцями, — а також на інституції і практики, побудовані навколо цих ідей, — то тільки і лишається говорити про особистості: ось вам довірливий Альпініст, ось халатний Ірем Спаньєр, ось зловісна Аманда Нокс, а ось приречена Сильвія Плат. І ось Сандра Бланд, яка — за результатами довгого посмертного розслідування того доленосного зупинення на FM1098 — чомусь виявилася антигероем історії.

Ренфро: Чи на той момент ви пригадували своє навчання? Чи спало вам на думку, що ви зупинили людину, яка просто не любить поліцію? Вам спадало таке на думку?

Енсинія: Так, сер. Цілком можливо, що вона просто не любила поліціантів.

Ми не вміємо розмовляти з незнайомцями, і що ми робимо, коли таке спілкування доводить до біди? Кажемо, що винний незнайомиць.

Подяки

«Розмови з незнайомцями», як і будь-яка книжка, — результат командної праці, і я радий, що маю найкращу команду. Було дуже приємно працювати з видавництвом «Літл, Браун»: з моєю чудовою редакторкою Асею Мучнік, з моїм захисником Рейганом Артуром та з іншими людьми, які підтримували цю книжку від самого початку: це Елізабет Гарріга, Памела Маршалл, Аллан Фаллоу й інші працівники найкращого видавництва в Америці. Від Гелен Конфорд я почув правдиво британську оцінку: «Стільки незручних питань! Чудово!» Особлива вдячність Елоїз Лінтон, яка безперервно перевіряла факти, Камілі Баптисті, яка відповідала на мільйони моїх питань, і моїй агентці Тіні Беннетт, без якої я писав би руками на пергаменті десь на холодному горіщі. Незліченні друзі приділили час прочитанню рукопису і дали цінні поради: Адам Алтер, Енн Банчофф, Талі Фарадіян, Генрі Файндер, Мала Гаонкар, Емілі Гант, всі Лінтони, Бріт Марлінг, Кейт Мур, Веслі Нефф, Кейт Тейлор, Лілі та Джейкоб Вайсберги та Дейв Віртшафтер.

Сподіваюся, я нікого не забув.

Як завжди, особливе «дякую» мамі, яка навчила мене писати чітко і просто. На жаль, тато помер до закінчення книжки. Він би прочитав її, обміркував, а потім сказав би щось глибоке чи дотепне — або глибоке і дотепне водночас. Ця книжка багато втратила без його думки.

Примітки

Я писав «Розмови з незнайомцями» три роки. В ході досліджень я провів численні інтерв'ю і прочитав чимало книжок і статей. Якщо не вказано інше, цитати в тексті взяті з моїх власних інтерв'ю.

Наведені далі джерела — це неповний перелік того, що вплинуло на хід моїх думок. Це просто список джерел, які я вважаю найважливішими. Майже напевно про щось я забув. Якщо побачите щось, на що я не зважив чи в чому просто помилився, напишіть мені на lbpublicity.generic@hbgusa.com, і я з радістю виправлю помилки.

ВСТУП. «ВИЙДІТЬ З МАШИНИ!»

1. За історією Сандри Бланд у 2018 році студія *HBO* зняла документальну стрічку «Назвіть її ім'я: життя і смерть Сандри Бланд». Продюсерами і режисерами виступили Кейт Девіс і Девід Гейлбронер. «Назвіть її ім'я» знімали з повною співпрацею з боку рідних Бланд; фільм дає картину її життя і духу. І все одно він спирається на припущення — досить поширене в різних кутках інтернету, — ніби в її смерті було щось підозріле. На мій погляд, цим підозрам бракує переконливості. Фільм не наводить доказів. Трагедія Сандри Бланд — як ви вже бачили — значно складніша і, на жаль, значно системніша за конспірологію.

2. «Говорить Санді: день народження! 7 лютого 2015 року». Ютуб, 7 лютого 2015, доступ на 10 січня 2019 року за посиланням <https://www.youtube.com/watch?v=KfrZM2Qjvtc>.

3. Див. відео від Техаського департаменту громадської безпеки (963 тисячі переглядів), перше відео «Волл-стріт джорналу» (42 тисячі переглядів), друге відео «Волл-стріт джорналу» (37 тисяч переглядів) плюс сайти, де кількість переглядів не рахується: nytimes.com і nbc.com.

4. Розшифровка відео “Sandra Bland Traffic Stop” від Техаського департаменту громадської безпеки, YouTube, 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=CaW09Ymr2BA>.

5. Rachel Clarke and Christopher Lett, “What happened when Michael Brown met Officer Darren Wilson,” CNN, November 11, 2014, <https://www.cnn.com/interactive/2014/08/us/ferguson-brown-timeline/>.

6. Peter Herman and John Woodrow Cox, “A Freddie Gray primer: Who was he, how did he die, why is there so much anger?” Washington Post, April 28, 2015, <https://www.washingtonpost.com/news/local/wp/2015/04/28/a-freddie-gray-primer-who-was-he-how-did-he-why-is-there-so-much-anger>. Про Філандо Кастиле читайте: Berman, “Minnesota officer charged with manslaughter for shooting Philando Castile during incident on Facebook,” Washington Post, November 16, 2016,

https://www.washingtonpost.com/news/post-nation/wp/2016/11/16/prosecutors-to-announce-update-on-investigation-into-shooting-of-philando-castile/?utm_term=.1e7914da2c3b. Про Ерика Гарнера: Deborah Bloom and Jareen Imam, “New

York man dies after chokehold by police,” CNN, December 8, 2014, <https://www.cnn.com/2014/07/20/justice/ny-chokehold-death/index.html>. Про Волтера Скотта: Michael Miller, Lindsey Bever, and Sarah Kaplan, “How a cellphone video led to murder charges against a cop in North Charleston, S.C.,” Washington Post, April 8, 2015, https://www.washingtonpost.com/news/morning-mix/wp/2015/04/08/how-a-cell-phone-video-led-to-murder-charges-against-a-cop-in-north-charleston-s-/?utm_term=.476f73934c34.

7. “Sandy Speaks—April 8th 2015 (Black Lives Matter),” YouTube, April 8, 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=CIKeZgC8lQ4>.

8. William Prescott, *History of the Conquest of Mexico* (New York: Modern Library, 1980).

9. Bernal Diaz del Castillo, *The Discovery and Conquest of Mexico* (London: George Routledge & Sons, 1928), c. 270, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.152204/page/n295>.

Оповідь про знайомство до слів: «Так, це я»: Hugh Thomas, *Conquest: Cortés, Montezuma, and the Fall of Old Mexico* (New York: Simon & Schuster, 1995), c. 279.

10. Thomas, *Conquest*, c. 280.

11. Camilla Townsend, “Burying the White Gods: New Perspectives on the Conquest of Mexico,” *American Historical Review* 108, no. 3 (2003): 659–87.

12. Matthew Restall, *When Montezuma Met Cortés: The True Story of the Meeting That Changed History* (New York: Harper Collins, 2018), c. 345.

Якщо вас цікавить історія Кортеса і Монтезуми, наполегливо рекомендую останні два джерела. Книга Ресталла чудова, а Таунсенд — рідкісна історикиня, яка пише в академічному стилі для наукових видань, але читається так, ніби написано для широкого загалу.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. ПОМСТА ФІДЕЛЯ КАСТРО

13. Цю історію взято з книги: Brian Latell, *Castro’s Secrets: Cuban Intelligence, the CIA, and the Assassination of John F. Kennedy* (New York: Palgrave Macmillan, 2013), c. 26.

14. Herald Staff, “Spy work celebrated at museum in Havana,” *Miami Herald*, July 16, 2001, <http://www.latinamericanstudies.org/espionage/spy-museum.htm>.

15. Benjamin B. Fischer, “Doubles Troubles: The CIA and Double Agents during the Cold War,” *International Journal of Intelligence and Counterintelligence* 21, no. 1 (2016): 48–74.

16. I. C. Smith, *Inside: A Top G-Man Exposes Spies, Lies, and Bureaucratic Bungling Inside the FBI* (Nashville: Nelson Current, 2004), cc. 95–96.

17. Herald Staff, “Spy work celebrated at museum in Miami,” *Miami Herald*, July 16,

2001.

18. Фішер цитує цю книгу: Markus Wolf, with Anne McElvoy, *Man Without a Face: The Autobiography of Communism's Greatest Spymaster* (New York: Times Books/Random House, 1997), с. 285.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ. ЗНАЙОМСТВО З ФЮРЕРОМ

19. Розповідь про Чемберлена й Гітлера скомпільовано з кількох джерел, але головню я користувався цією чудовою книгою: David Faber, *Munich, 1938: Appeasement and World War II* (New York: Simon & Schuster, 2008), с. 272–296; «така незвична і смілива... аж задихнувся» — с. 229; про думку 70% респондентів, що поїздка Чемберлена була «корисна для миру» і тости за здоров'я Чемберлена йдеться на сс. 284–285; про промову Чемберлена і реакцію на неї — на с. 296; «ознак божевілья... лише до певної міри» — с. 302; «між зібранням громади і буйним збіговиськом» — с. 300; «суміш подиву, огиди і співчуття» — с. 40, де Фабер цитує мемуари британського дипломата Івона Кіркпатрика (Ivone Kirkpatrick, *The Inner Circle* (London: Macmillan & Company, 1959), с. 97); «ніби вже перетнув межу божевілья» — с. 257.

20. Diana Mosley, *A Life of Contrasts: The Autobiography of Diana Mosley* (London: Gibson Square, 2002), с. 124.

21. Див. W. L. Mackenzie King's Diary, June 29, 1937, National Archives of Canada, MG 26 J Series 13, <https://www.junobeach.org/canada-in-wwii/articles/aggression-and-impunity/w-l-mackenzie-kings-diary-june-29-1937/>.

22. Лист Невілла Чемберлена до Іди Чемберлен від 19 вересня 1938 року, цит. за: Robert Self, ed., *The Neville Chamberlain Diary Letters: Volume Four: The Downing Street Years, 1934–1940* (Aldershot, UK: Ashgate, 2005), с. 346; «Скоро я... уже дав слово» — с. 348; «Коли я побачив Гітлера... показати дружні наміри» і «Гітлер кілька разів... які я приніс» — лист Невілла Чемберлена до Гільди Чемберлен від 2 жовтня 1938 року, цит. на с. 350.

23. Lois G. Schworer, "Lord Halifax's Visit to Germany: November 1937," *The Historian* 32, no. 3 (May 1970), сс. 353–375.

24. Peter Neville, *Hitler and Appeasement: The British Attempt to Prevent the Second World War* (London and New York: Hambledon Continuum, 2006), с. 150.

25. Abraham Ascher, *Was Hitler a Riddle? Western Democracies and National Socialism* (Stanford: Stanford University Press, 2012), с. 73.

26. Див. D. R. Thorpe, *The Life and Times of Anthony Eden, First Earl of Avon, 1897–1997* (New York: Random House, 2003).

27. Гадаю, в цьому є сенс: шахрай не обдурить людину, яка з ним не спілкувалася. З іншого боку, жертвами чарів Гітлера стали суцільно розумні чоловіки з дипломатичним досвідом, які від початку ставилися до переговорів підозріливо. Чому інформація про Гітлера, яку вони зібрали, готуючись до знайомства, не допомогла цим людям скласти реальнішу думку про нього? Див. також: Faber,

Munich, 1938, сс. 285, 302, 351; про третій і останній візит Чемберлена до Німеччини — с. 414; «герр Гітлер каже правду» — с. 302; «сьогодні вранці... і мій підпис» — с. 4; «спокійно спати в своїх ліжках» — с. 6–7.

28. Sir Nevile Henderson, *Failure of a Mission: Berlin 1937–39* (New York: G. P. Putnam and Sons, 1940), с. 82.

29. Jon Kleinberg et al., “Human Decisions and Machine Predictions,” NBER Working Paper 23180, February 2017; ця стаття — давніша версія іншої: Kleinberg et al., “Human Decisions and Machine Predictions,” *The Quarterly Journal of Economics* 133, no. 1 (February 2018), сс. 237–293.

30. Emily Pronin et al., “You Don’t Know Me, But I Know You: The Illusion of Asymmetric Insight,” *Journal of Personality and Social Psychology* 81, no. 4 (2001), сс. 639–656, APA PsychNET.

Я процитував висновки Пронін лише частково, але варто прочитати абзац повністю:

«Упевненість, ніби ми знаємо інших краще, ніж вони знають нас — і ніби ми можемо роздивитися в них речі, які вони не здатні побачити в нас (у жодному разі не навпаки), призводить до того, що ми говоримо тоді, коли краще б слухати, і виявляємо мало терпіння, коли інші кажуть, що то їх не так розуміють і судять несправедливо. Ця сама впевненість може спонукати нас не слухати порад людей, які не знають наших особистих думок, почуттів, поглядів на події чи мотивів, а проте охоче давати поради іншим, спираючись на їхні попередні вчинки і не маючи адекватного уявлення про їхні думки, почуття, погляди на події чи мотиви. Задokumentовані тут упередження незрідка заважають обмінюватися інформацією і, зокрема, уважно і з повагою слухати, а це могло б значно пом’якшити відчуття розпачу й образи, що ними супроводжуються конфлікти між індивідами та групами».

Дуже мудрі слова.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. КОРОЛЕВА КУБИ

31. Розшифровку запису взято з документальної стрічки «Shoot Down» режисерки Кристини Кулі (Palisades Pictures, 2007). З того самого джерела походить інформація про, що Хуан Роке був кубинським інформатором усередині «Hermanos al Rescate».

За деякий час до збиття літаків уряд США дізнався, що місії «Hermanos al Rescate» чимдалі сильніше дратують кубинців, і попередив організацію, поспілкувавшись із її керманичем Хосе Басульто. Влітку-восени 1995 року Федеральне авіаційне управління США зробило публічні заяви і попередило організацію про неприпустимість польотів на Кубу. Управління навіть намагалося призупинити ліцензію пілота Хосе Басульто. Уряд припинив активно попереджати Басульто восени 1996 року, бо чиновники вирішили, що подальші попередження «радше спровокують Басульто, ніж заспокоять». На той час між адміністрацією Клінтона і

«Hermanos al Rescate» виник конфлікт, оскільки з 1995 року Клінтон оголосив «політику сухих і мокрих ніг», згідно з якою кубинські біженці на плотах могли залишитися в США, тільки якщо їх помічали вже на березі; заскочені на воді, вони мали бути повернені на батьківщину або передані третій країні.

Державний департамент знав про загрозу збиття після розмови з контрадміралом Юджином Керролом 23 числа, проте не повідомив про неї «Hermanos al Rescate». Натомість напередодні збиття держдеп повідомив Федеральне авіаційне управління США, що, «можливо, „Hermanos al Rescate“ здійснять недозволений політ в авіапростір Куби завтра». Федеральне управління видало розпорядження радіолокаційним станціям приділяти особливу увагу перельотам над Флоридською протокою. Однак коли радары засікли «міги» 24 числа, пілотів не попередили. Американські винищувачі F-15 були готові піднятися в повітря, але наказу захистити літаки не надійшло. Пізніше уряд США нарікав на непорозуміння, через які не вдалося захистити пілотів з «Hermanos al Rescate». Басульто, який лишився живим після інциденту, натякав на те, що збиття стало результатом змови між урядом США і кубинськими лідерами. Цю інформацію взято з: Marifeli Pérez-Stable, *The United States and Cuba: Intimate Enemies* (New York: Routledge, 2011), с. 52.

32. CNN, February 25, 1996, Transcript #47-22, <http://www.hermanos.org/CNN%20Interview%20with%20Admiral%20Eugene%20Carroll.htm>.

33. Scott Carmichael, *True Believer: Inside the Investigation and Capture of Ana Montes, Cuba's Master Spy* (Annapolis: Naval Institute Press, 2007), с. 5.

34. Повний перелік експериментів Тима Лівайна з дослідження брехні знайдете тут: “Deception and Deception Detection,” <https://timothy-levine.squarespace.com/deception>, accessed March 7, 2019.

35. РУМО виявило, що вона носить шифри в сумочці та тримає в шафі радіопередавач; «кубинські куратори... заохочували її працювати на Гавану» — всі ці відомості походять зі статті: Jim Popkin, “Queen of Cuba’ Ana Montes did much harm as a spy. Chances are you haven’t heard of her,” *Washington Post*, April 8, 2013.

36. Див. T. R. Levine, *NSF funded cheating tape interviews* (East Lansing, Mich.: Michigan State University, 2007–2011).

37. Див. Експеримент 27 у розділі 13: Timothy R. Levine, *Duped: Truth-Default Theory and the Social Science of Lying and Deception* (Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press, 2019). Інші психологи проводили власні версії цього експерименту, і в них вийшла середня цифра в 54%: C. F. Bond, Jr. and B. M. DePaulo, “Accuracy of deception judgments,” *Review of Personality and Social Psychology* 10 (2006), сс. 214–234.

38. Timothy Levine, “Truth-Default Theory (TDT): A Theory of Human Deception and Deception Detection,” *Journal of Language and Social Psychology* 33, no. 4 (2014), сс. 378–392.

39. Stanley Milgram, “Behavioral Study of Obedience,” *Journal of Abnormal and Social Psychology* 64, no. 4 (1963), сс. 371–378.

40. Розповідь про ще один урок експерименту Мілгрема взята головню з книги: Gina Perry, *Behind the Shock Machine: The Untold Story of the Notorious Milgram Psychology Experiments* (New York: The New Press, 2013); «м'який і покірливий» — сс. 55-56; «Я боявся, що вбив того чоловіка в кріслі» — с. 80; «А може, воно й не підставне!» — сс. 127-129.

Повна статистика експерименту Мілгрема: Stanley Milgram, *Obedience to Authority: An Experimental View* (New York: Harper Torchbooks, 1969), с. 172.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ. ЮРОДИВИЙ

41. Наступні цитати походять з публічного звіту слідчого управління Комісії з цінних паперів і бірж США “Investigation of Failure of the SEC to Uncover Bernard Madoff’s Ponzi Scheme—Public Version,” August 31, 2009, www.sec.gov/news/studies/2009/oig-509.pdf: «конфіденційно повідомила» і «зважаючи на те, що аудит проводить родич» — с. 149; «я виявив, що... не підтримувалися жодними доказами» — с. 158; «я як менеджер... що це справді шахрайство» — с. 158; «Соллаццо не вважав... «такі вже абсурдні» — с. 211.

42. “Opening Statement of Harry Markopolos,” Public Resource Org, YouTube, video provided courtesy of C-SPAN, February 4, 2009, <https://www.youtube.com/watch?v=AF-gzN3ppbE&feature=youtu.be>, accessed March 8, 2019.

43. Біографічні дані про Маркополоса взято з його книги: Harry Markopolos, *No One Would Listen: A True Financial Thriller* (Hoboken, N.J.: John Wiley & Sons, 2010), с. 11; розповідь про спробу передати Спітцеру конверт описана на сс. 109–111.

44. Timothy R. Levine, *Duped: Truth-Default Theory and the Social Science of Lying and Deception* (University of Alabama Press, 2019).

45. Історію про те, як Джон Англітон ловив «крота», взято звідси: Tom Mangold, *Cold Warrior: James Jesus Angleton—The CIA’s Master Spy Hunter* (New York: Simon & Schuster, 1991), сс. 263–264.

46. Timothy R. Levine, *Duped: Truth-Default Theory and the Social Science of Lying and Deception* (University of Alabama Press, 2019).

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ. ХЛОПЧИК У ДУШОВІЙ

47. Джерело наступних матеріалів — справа «Співдружність Пенсильванія проти Грема Безіла Спаньєра», том 1 (21 березня 2017); розшифровка свідчень Макквірі до слів «О.: Животом до спини? Макквірі: Так» — сс. 105-108; свідчення батька Макквірі — сс. 141-142; розшифровка свідчень Макквірі до слів: «...і очі стали сумні» — сс. 115-116; кінцева заява обвинувачення — сс. 86-87; свідчення Дранова — сс. 155, 163-165; свідчення Вендела Кортні — сс. 174-175, 189; цитати зі слів Тима Керлі та Джона Райковіца (у примітці) — сс. 381, 203; свідчення Гарі Шульца — с. 442.

48. “Sandusky addresses sex abuse allegations in 2011 interview,” NBC News, June 21,

2012, <https://www.nbcnews.com/video/sandusky-addresses-sex-abuse-allegations-in-2011-interview-44570179907>, accessed March 12, 2019.

49. Malcolm Gladwell, "In Plain View," The New Yorker, September 24, 2012, <https://www.newyorker.com/magazine/2012/09/24/in-plain-view>.

50. Joe Posnanski, Paterno (New York: Simon & Schuster, 2012), c. 251.

51. Jerry Sandusky, Touched: The Jerry Sandusky Story (Champaign, Ill.: Sports Publishing Inc., 2000), cc. 33, 210.

52. Jack McCallum, "Last Call: Jerry Sandusky, the Dean of Linebacker U, is leaving Penn State after 32 years to devote himself to a different kind of coaching," Sports Illustrated, December 20, 1999, <https://www.si.com/vault/1999/12/20/271564/last-call-jerry-sandusky-the-dean-of-linebacker-u-is-leaving-penn-state-after-32-years-to-devote-himself-to-a-different-kind-of-coaching>.

53. Bill Lyon, "Penn State defensive coordinator Jerry Sandusky is the Pied Piper of his time," Philadelphia Inquirer, December 27, 1999.

54. В одному з численних аналізів справи читаємо таке: «Хлопчик сказав, що не хоче „проблем“ для Сандускі та що Сандускі нічого такого не мав на увазі. Хлопчик сказав, що не треба розмовляти про це з Сандускі, бо інакше той більше не запросить його гратися». Freeh Sporkin & Sullivan, LLP, Report of the Special Investigative Counsel Regarding the Actions of the Pennsylvania State University Related to the Child Sexual Abuse Committed by Gerald A. Sandusky, July 12, 2012, <https://assets.documentcloud.org/documents/396512/report-final-071212.pdf>, с. 42; «В цьому не було ніякого сексуального підтексту» — сс. 43–46.

55. Біографічні відомості про Аарона Фішера і його тривогу через поведінку Сандускі: Aaron Fisher, Michael Gillum, and Dawn Daniels, Silent No More: Victim 1's Fight for Justice Against Jerry Sandusky (New York: Ballantine Books, 2012).

56. Mark Pendergrast, The Most Hated Man in America: Jerry Sandusky and the Rush to Judgment (Mechanicsburg, Penn.: Sunbury Press, 2017), сс. 90, 52, 55; версія Фішера змінюється — с. 59; «Маєрс заявив... просто хоче грошей», цит. з допиту Аллана Маєрса поліцією штату Пенсильванія від 11 вересня, с. 147; відомості щодо звіту про Аллана Маєрса взято з додаткового звіту Ентоні Сассано (поліція штату Пенсильванія) від 11 квітня 2012 року — повна цитата міститься в книзі Пендерграта на с. 168 і має такий вигляд:

«Коррічеллі повідомляє, що адвокат Шубін зі слів Маєрса розповів йому про випадки оральної, анальної та пальцевої пенетрації останнього з боку Сандускі, — пише в звіті Сассано. — Шубін показав Коррічеллі документ на три сторінки — гадану розповідь Маєрса про сексуальні контакти з Сандускі. Вивчивши документ, Коррічеллі озвучив підозру, що його написав сам Ентоні Шубін. Я заявив, що мені не потрібна копія документу, якщо його написав адвокат Шубін». І далі: «На цей момент я не бачу перспектив подальшого розслідування щодо Аллана Маєрса».

Більше про суперечливість думки про придушення травматичних спогадів (у примітці) читайте, наприклад, у таких джерелах: C. J. Brainerd and V. F. Reyna, The Science of False Memory (Oxford: Oxford University Press, 2005); E. F. Loftus and K.

Ketcham, *The Myth of Repressed Memory: False Memories and Allegations of Sexual Abuse* (New York: St Martin's Press, 1994); R. J. McNally, *Remembering Trauma* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2003); R. Ofshe and E. Watters, *Making Monsters: False Memories, Psychotherapy, and Sexual Hysteria* (New York: Scribner, 1994); D. L. Schacter, *The Seven Sins of Memory: How the Mind Forgets and Remembers* (Boston: Houghton Mifflin, 2001).

57. «Співдружність проти Джеральда А. Сандускі», 11 червня 2012, с. 53; свідчення Брета Свішера Гауца від 11 червня 2012 — с. 70; свідчення Дороти Сандускі від 11 червня 2012 року — с. 257.

58. Geoffrey Moulton, Jr., Report to the Attorney General of the Investigation of Gerald A. Sandusky, May 30, 2014, Appendix J, http://filesource.abacast.com/commonwealthofpa/mp4_podcast/2014_06_23_REPORT_to_AG_ON_THE_SANDUSKY_INVESTIGATION.pdf.

Хочу внести чіткість. Справа Сандускі дуже дивна. Відколи Сандускі арештували і засудили, невелика група людей продовжує наполягати на його невинуватості. Серед найгучніших голосів — радіоведучий Джон Зіглер, журналіст із правим ухилом. Спільно ще з трьома активістами Зіглер веде сайт www.framingpaterno.com, на якому шукає дірки в обвинуваченнях проти Сандускі.

Як я вже згадував у розмові про справу Сандускі, Зіглер — один з тих, хто переконливо доводить наявність часового проміжку тривалістю щонайменше п'ять тижнів між моментом, коли Макквірі побачив Сандускі в душовій, і часом, коли він розповів про побачене керівництву університету. Див. John Ziegler, "New Proof that December 29, 2000, Not February 9, 2001, was the Real Date of the McQueary Episode," *The Framing of Joe Paterno* (blog), February 9, 2018, <http://www.framingpaterno.com/new-proof-december-29-2000-not-february-9th-2001-was-real-date-mcqueary-episode>. На думку Зіглера, це доводить, що Макквірі не міг бачити того, що нібито бачив. Я гадаю (в контексті схильності людей до апріорної правди), що тут ідеться про сумніви Макквірі щодо побаченого. Відмінність між цими двома тлумаченнями очевидна.

Зіглер виявив також інші факти, які я не став включати в розділ, щоб не збільшувати текст і не розпорошувати увагу. (Справа Сандускі неймовірно складна і закручена). На думку Зіглера, принаймні частині жертв Сандускі не слід вірити. Їх, вочевидь, принадила велика грошова компенсація від університету і відсутність розбірливості у виборі бенефіціарів.

Збираючи матеріал для розділу, я списувався з Зіглером і розмовляв з ним по телефону. Він люб'язно поділився зі мною матеріалами — зокрема, меморандумом від приватного детектива Кертиса Евергарта. Я не знаходжу кінцевий висновок Зіглера про невинуватість Сандускі переконливим. Проте погоджуюся, що справа набагато більш неоднозначна і незвичайна, ніж її представляють у пресі. Якщо хочете пірнути в хитросплетіння справи Сандускі, варто почати з матеріалів Зіглера.

Другий (мабуть, більш мейнстримний) скептик щодо справи Сандускі — це

письменник Марк Пендергаст, який опублікував «The Most Hated Man in America: Jerry Sandusky and the Rush to Judgment» у 2017 році. Пендергаст стверджує, що справа Сандускі — це класичний приклад «моральної паніки» і вразливості людської пам'яті. Розповідаючи про історії Аарона Фішера і Аллана Маерса, я головню спираюся на книгу Пендергаста. Варто відзначити, що книжка має чорну обкладинку, а на ній — цитати двох авторитетних у світі дослідників пам'яті, Ричарда Лео з Університету Сан-Франциско й Елізабет Лофтус із Каліфорнійського університету в Ірвайні.

Ось що пише Лофтус: «Ця книга розповідає справді примітну історію. Дивно, але ніхто з журналістів, які писали про справу Сандускі, не зважив на неї і нічого не сказав про ці речі, зокрема про «спогади», добуті терапією і судовими процесами. Мабуть, про чисте безумство, якого так багато в цій історії, хтось колись таки мав заговорити».

Якої думки я? Сам не знаю. Нехай хтось інший копирсається в кисілі суперечливих доказів, спекуляцій і двозначності, з якого складається справа Сандускі. Мене цікавить лише оце: якщо справа настільки незрозуміла, якого дідька Спаньєр, Керлі й Шульц сидять за ґратами?

59. Sandusky Grand Jury Presentment, November 5, 2011, <https://cbsboston.files.wordpress.com/2011/11/sandusky-grand-jury-presentment.pdf>, сс. 6–7.

60. Лист Макквірі до Джонель Ешбах виклав Рей Блегар, блогер з Пенсильванії: Ray Blehar, “Correcting the Record: Part 1: McQueary’s 2001 Eyewitness Report,” Second Mile — Sandusky Scandal (SMSS): Searching for the Truth through a Fog of Deception (Blog), October 9, 2017, <https://notpsu.blogspot.com/2017/10/correcting-record-part-1-mcquearys-2001.html#more>.

61. “Rachael Denhollander delivers powerful final victim speech to Larry Nassar,” YouTube, January 24, 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=7CjVOLToRIk>.

62. “Survivor reported sexual assault in 1997, MSU did nothing,” YouTube, January 19, 2018, https://www.youtube.com/watch?v=OYJIx_3hbRA.

63. Melissa Korn, “Larry Nassar’s Boss at Michigan State Said in 2016 That He Didn’t Believe Sex Abuse Claims,” Wall Street Journal, March 19, 2018, <https://www.wsj.com/articles/deans-comments-shed-light-on-culture-at-michigan-state-during-nassars-tenure-1521453600>.

64. Цитати з подкасту «Believed»: Kate Wells and Lindsey Smith, “The Parents,” Believed, NPR/Michigan Radio, Podcast audio, November 26, 2018, <https://www.npr.org/templates/transcript/transcript.php?storyId=669669746>.

65. Kerry Howley, “Everyone Believed Larry Nassar,” New York Magazine/The Cut, November 19, 2018, <https://www.thecut.com/2018/11/how-did-larry-nassar-deceive-so-many-for-so-long.html>.

66. “Lifelong friend, longtime defender speaks against Larry Nassar,” YouTube, January 19, 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=H8Aa2MQORd4>.

67. Розмова Аллана Маерса з приватним детективом Кертісом Евергартом (Allan

Myers interview with Curtis Everhart (Criminal Defense Investigator), November 9, 2011).

68. Commonwealth v. Gerald A. Sandusky (Appeal), November 4, 2016, c. 10.

69. Jeffrey Toobin, "Former Penn State President Graham Spanier Speaks," The New Yorker, August 21, 2012, <https://www.newyorker.com/news/news-desk/former-penn-state-president-graham-spanier-speaks>.

70. Jeffrey Toobin, "Former Penn State President Graham Spanier Speaks," The New Yorker, August 21, 2012, <https://www.newyorker.com/news/news-desk/former-penn-state-president-graham-spanier-speaks>.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ. ОБЛУДНІСТЬ «ДРУЗІВ»

71. Діалог узято з серіалу «Друзі», а саме з «Епізоду з забіякуватою подругою Джої» (15 серія 5 сезону), режисер Кевін Брайт, NBC, 1998.

72 Paul Ekman and Wallace V. Friesen, Facial Action Coding System, parts 1 and 2 (San Francisco: Human Interaction Laboratory, Dept. of Psychiatry, University of California, 1978).

У моїй другій книзі «Спалах!» чималу частину шостого розділу присвячено розмові про працю Пола Екмана, одного з найвпливовіших психологів минулого століття. Він — співавтор системи СКРО, за допомогою якої Дженніфер Фугате на моє прохання проаналізувала той фрагмент із «Друзів». СКРО стала золотим стандартом у питаннях розуміння й упорядкування людських емоцій, які відбиваються на обличчі. Головним науковим внеском Екмана в цю систему стала концепцію «просочування»: емоції, що їх ми переживаємо, часто несвідомо відбиваються на обличчі в певних м'язових конфігураціях. Якщо ви знаєте «мову обличчя» і готові розбирати вирази обличчя на відеозаписі мілісекунда по мілісекунді, то розпізнаєте ті конфігурації.

Ось що саме я пишу с. 210 «Спалаху!»: «Коли ми відчуваємо одну з базових емоцій, вона автоматично виражається через м'язи обличчя. Цю реакцію іноді видно на обличчі протягом частки секунди; іноді її можна виявити лише за допомогою електронних сенсорів, прикріплених на обличчя. Але вона завжди є».

Екман зробив дві гучні заяви. Перша — що емоції неодмінно проявляються на обличчі: відчуваєш — виражаєш. Друга — що подібні вияви емоцій універсальні, тобто всі й усюди однаково виражають те, що відчувають, на обличчі.

Ці судження завжди непокоїли частину психологів. Та з часу написання «Спалаху!» у психологічній спільноті супротивне ставлення до позиції Екмана ставало чимдалі відчутнішим.

Наприклад, чому Екман вирішив, що емоції універсальні? У 1960-х роках він з двома колегами вирушив до Папуа — Нової Гвінеї зі стосиком з тридцятьох фотографій. На фото були обличчя західних людей, що виражали основні емоції: гнів, сум, зневагу, огиду, подив, радість і страх.

Новогвінейське плем'я, до якого завітав Екман, називається форе. За якісь десять

років до його візиту вони ще жили практично в кам'яній добі й були повністю відрізані від решти світу. Екман гадав, що коли форе здатні визначити гнів чи радість за фотографією так само легко, як жителі Нью-Йорка чи Лондона, то це означає, що емоції універсальні. Звісно ж, у форе все вийшло.

«Наші відкриття підтверджують припущення Дарвіна про те, що вираження емоцій на обличчі однакове для всього людства, незалежно від культури, завдяки нашому еволюційному походженню», — написали Екман і колеги в статті для «Саєнсу», одного з найпрестижніших наукових журналів. (Див. P. Ekman et al., “Pan-Cultural Elements in Facial Display of Emotions,” Science 164 [1969], ss. 86–88).

Ця ідея — що існує універсальний набір людських емоційних реакцій — це принцип, який лежить в основі всього інструментарію, яким ми послуговуємося, коли намагаємося зрозуміти незнайомців. Саме тому в нас є детектори брехні. Саме тому закохані пари вдивляються одне одному в очі. Саме тому Невілл Чемберлен наважився здійснити візит до Гітлера в Німеччину. Саме тому суддя Соломон так приглядався до гаданого кривдника дитини.

І тут з'являється проблема. Екман дуже активно спирався на побачене в племені форе. Проте вправа на розпізнавання емоцій, яку він їм загадав, була навіть близько не такою вичерпною, як виходить з його власних слів.

Екман їздив до Нової Гвінеї разом з іншим психологом, Воллесом Фрізенем, і антропологом Ричардом Соренсеном. Ні Екман, ні Фрізен не володіли мовою форе. Соренсон знав її в межах, які дозволяли розуміти найпростіші речі. (Див. James Russell, “Is There Universal Recognition of Emotion from Facial Expression? A Review of the Cross Cultural Studies,” Psychological Bulletin 115, no. 1 [1994], с. 124). Й ось вони показують членам племені світлини білих людей. Повністю покладаючись на свого перекладача. Вони не мають змоги просто вислухати вільні асоціації кожного форе щодо фото, бо не зрозуміють їх. Доводиться зводити все до примітиву. Екман з колегами спирався на так званий «нав'язаний вибір». Вони показували кожному форе фото — одне по одному — і для кожного просили обрати правильний варіант із запропонованого переліку емоцій. Що перед вами — гнів, сум, зневага, огида, подив, радість чи страх? (У мові форе немає слів для «огиди» чи «подиву» як таких, тож доводилося імпровізувати: огида — це щось смердюче, подив — щось нове).

Наскільки ефективний нав'язаний вибір? Приміром, я хочу дізнатися, чи знаєте ви, як називається столиця Канади (з мого досвіду, чимало американців цього не знає). Я міг прямо спитати: як називається столиця Канади? Це буде питання з відкритим вибором. Щоб дати правильну відповідь, респондент має знати назву столиці Канади. А ось це саме питання з нав'язаними варіантами вибору:

Столиця Канади — це:

Вашингтон

Куала-Лумпур

Оттава

Найробі

Торонто

Можна здогадатись, авжеж? Це точно не Вашингтон: навіть американець, який не знає географії, в курсі, що то столиця США. Навряд чи це Куала-Лумпур чи Найробі — назви якісь не канадійські. Отже, лишаються Торонто й Оттава. Навіть якщо ви не в курсі, як називається столиця Канади, є 50% вірогідності, що ви вгадаєте правильну відповідь. Хіба не це сталося, коли Екман ставив питання форе?

Серхіо Ярильйо і Карлос Кривеллі — дослідники, про яких я пишу в шостому розділі — почали з того, що спробували повторити результати Екмана. Їхня ідея була така: виправимо недоліки вправи і подивимось, чи складеться результат. Спершу обрали ізольоване плем'я — тробріанців, чию культуру і мову добре знав один з дослідників (Ярильйо). Це була перша перевага Ярильйо і Кривеллі перед Екманом: вони значно краще за нього розуміли, з ким спілкуються. Також було вирішено відмовитися від нав'язаного вибору. Натомість звернулися до вільного вибору, що дає точніші результати. Ярильйо і Кривеллі викладали перед респондентом фотографії (з радісними, сумними, сердитими, наляканими і згидженими людьми) і питали: «Котре обличчя сумне?» А в іншого питали: «Котре обличчя сердите?» І так далі. Кінець кінцем усі відповіді було підсумовано.

І що виявили дослідники? Що коли повторити засадничий експеримент Екмана — тільки ретельніше й обґрунтованіше, — універсальність емоцій зникає. Протягом останніх кількох років розкрилися безодні, з яких і я взяв чимало відомостей, що про них розповідаю в цьому розділі.

І ще кілька моментів.

Стаття Екмана для «Саєнсу», якщо подумати, трошки дивна. Він стверджував, що відкриття в племені форе — доказ універсальності емоцій. Та якщо вивчити дані, які наводить автор, починає здаватися, що про універсальність не йдеться.

Форе чудово розпізнавали радісні обличчя, але лише половина респондентів правильно визначила, що «налякане» обличчя виражає страх. 45% вирішили, що страх виражає здивоване обличчя. 56% прочитали сум як гнів. То де ж тут універсальність?

Під час нашої розмови Кривеллі зробив дуже глибоку ремарку щодо людей, які, подібно до Екмана, вірять в універсальність емоцій. Багато з них належало до покоління, яке виросло невдовзі по Другій світовій. Світ, у якому вони народилися, був схиблений на відмінностях — чорні вважалися генетично нижчими за білих, євреїв вважали нищими і підступними, — тож ці люди тягнулися до теорії, яка стверджувала, що всі однакові.

Важливо відзначити, що праця антиуніверсалістів не відкидає надбань Екмана. В галузі вивчення людських емоцій усі так чи інакше стоять на його плечах. Ярильйо, Кривеллі й інші просто стверджують, що не можна зрозуміти емоції, не розуміючи культури.

Процитую психологиню Лайзу Фельдман Барретт, одну з провідних критиків теорії Екмана: «емоції... створюються, а не вмикаються» (див. її книжку «How Emotions Are Made» [New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2017], с. xiii). Протягом

життя кожний з нас напрацьовує власні «правила експлуатації» для обличчя, спираючись на культуру й оточення. Обличчя — символ відмінності, а не подібності між людьми, що стає проблемою в суспільстві, де незнайомців «тлумачать» з обличчя.

Чудовий підсумок цих досліджень знайдете тут: L. F. Barrett et al., “Emotional expressions reconsidered: Challenges to inferring emotion in human facial movements,” *Psychological Science in the Public Interest* (in press), а також у цитованій вище книзі.

73. Фото панамериканської і дюшенівської усмішок взято звідси: Jason Vandeventer and Eric Patterson, “Differentiating Duchenne from non-Duchenne smiles using active appearance models,” 2012 IEEE Fifth International Conference on Biometrics: Theory, Applications and Systems (BTAS) (2012), сс. 319–324.

74. Коди СКРО на обличчі Росса, який дивиться крізь шпарину: Paul Ekman and Erika L. Rosenberg, eds., *What the Face Reveals: Basic and Applied Studies of Spontaneous Expression Using the Facial Action Coding System (СКРО)*, Second Edition (Oxford University Press: New York, 2005), с. 14.

75. Charles Darwin, *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (London: J. Murray, 1872). Екман багато писав про внесок Дарвіна в розуміння того, як виражаються людські емоції. Див. Paul Ekman, ed., *Darwin and Facial Expression* (Los Altos, Calif.: Malor Books, 2006).

76. Ginnah Muhammad v. Enterprise Rent-A-Car, 3–4 (31st District, 2006).

77. Carlos Crivelli et al., “Are smiles a sign of happiness? Spontaneous expressions of judo winners,” *Evolution and Human Behavior* 2014, doi:10.1016/j.evolhumbehav.2014.08.009.

78. Carlos Crivelli et al., “Facial Behavior While Experiencing Sexual Excitement,” *Journal of Nonverbal Behavior* 35 (2011), сс. 63–71.

79. Про дослідження Ярильйо і Кривеллі на островах Тробріан читайте тут: Carlos Crivelli et al., “Reading Emotions from Faces in Two Indigenous Societies,” *Journal of Experimental Psychology: General* 145, no. 7 (July 2016), сс. 830–843, doi:10.1037/xge0000172. З цього джерела також узято порівняльні таблиці з даними про розпізнавання емоцій тробріанцями й іспанськими школярами.

80. Job van der Schalk et al., “Moving Faces, Looking Places: Validation of the Amsterdam Dynamic Facial Expression Set (ADFES),” *Emotion* 11, no. 4 (2011), с. 912. Researchgate.

81. Maria Gendron et al., “Perceptions of Emotion from Facial Expressions Are Not Culturally Universal: Evidence from a Remote Culture,” *Emotion* 14, no. 2 (2014), сс. 251–262.

82. Mary Beard, *Laughter in Ancient Rome: On Joking, Tickling, and Cracking Up* (Oakland: University of California Press, 2015), с. 73.

83. Achim Schützwohl and Rainer Reisenzein, “Facial expressions in response to a highly surprising event exceeding the field of vision: A test of Darwin’s theory of surprise,” *Evolution and Human Behavior* 33, no. 6 (Nov. 2012), сс. 657–664.

84. Schützwohl is drawing from a previous study: R. Reisenzein and M. Studtmann, “On

the expression and experience of surprise: No evidence for facial feedback, but evidence for a reverse self-inference effect,” *Emotion*, no. 7 (2007), cc. 612–627.

85. Associated Press, “‘Real Smart Kid’ Jailed, This Time for Killing Friend,” *Spokane (Wash.) Spokesman-Review*, May 26, 1995, <http://www.spokesman.com/stories/1995/may/26/real-smart-kid-jailed-this-time-for-killing-friend/>.

86. Kleinberg et al., “Human Decisions,” *oc. cit.*

РОЗДІЛ СЬОМИЙ. СПРАВА АМАНДИ НОКС

87. «Amanda Knox», фільм Рода Блекгерста і Браяна Макджинна (Netflix, 2016). З цієї документальної стрічки взято також: перелік коханців Аманди Нокс (у примітці); «Вона почала бити... запідозрив Аманду» (у примітці); «Немає до кінця беззаперечних доказів... оце було беззаперечно»; «Ані сліду мене... а не об’єктивний доказ».

88. Peter Gill, “Analysis and Implications of the Miscarriages of Justice of Amanda Knox and Raffaele Sollecito,” *Forensic Science International: Genetics* 23 (July 2016), cc. 9–18. Elsevier, doi:10.1016/j.fsigen.2016.02.015.

89. Levine, Duped, розділ 13.

90. Йдеться про експеримент номер 27, описаний у тринадцятому розділі книги: Timothy Levine, Duped. Див. також: Timothy Levine, Kim Serota, Hillary Shulman, David Clare, Hee Sun Park, Allison Shaw, Jae Chul Shim, and Jung Hyon Lee, “Sender Demeanor: Individual Differences in Sender Believability Have a Powerful Impact on Deception Detection Judgments,” *Human Communication Research* 37 (2011), cc. 377–403. З цього самого джерела походять відомості про розпізнавання професійними слідчими відповідної і невідповідної поведінки адресантів.

91. The Global Deception Research Team, “A World of Lies,” *Journal of Cross-Cultural Psychology* 37, no. 1 (January 2006), cc. 60–74.

92. Markopolos, No One Would Listen, с. 82.

93. Seth Stevenson, “Tsarnaev’s Smirk,” *Slate*, April 21, 2015, <https://slate.com/news-and-politics/2015/04/tsarnaev-trial-sentencing-phase-prosecutor-makes-case-that-dzhokhar-tsarnaev-shows-no-remorse.html>.

94. Barrett, How Emotions Are Made, с. 231.

95. Amanda Knox, *Waiting to Be Heard: A Memoir* (New York: Harper, 2013), с. 11–12; «Ого ви гнучка... з явною зневагою» — с. 109; «У Сіетлі всі б посміхнулися... можуть образити» (у примітці) — с. 26; історія про бахіли — с. 91.

96. John Follain, *Death in Perugia: The Definitive Account of the Meredith Kercher Case from Her Murder to the Acquittal of Raffaele Sollecito and Amanda Knox* (London: Hodder and Stoughton, 2011), cc. 90–91, 93, 94.

97. “Amanda Knox Speaks: A Diane Sawyer Exclusive,” *ABC News*, 2013, <https://abcnews.go.com/2020/video/amanda-knox-speaks-diane-sawyer-exclusive-19079012>.

98. Ian Leslie, "Amanda Knox: What's in a face?" The Guardian, October 7, 2011, <https://www.theguardian.com/world/2011/oct/08/amanda-knox-facial-expressions>.
99. Tom Dibblee, "On Being Off: The Case of Amanda Knox," Los Angeles Review of Books, August 12, 2013, <https://lareviewofbooks.org/article/on-being-off-the-case-of-amanda-knox>.
100. Nathaniel Rich, "The Neverending Nightmare of Amanda Knox," Rolling Stone, June 27, 2011, <https://www.rollingstone.com/culture/culture-news/the-neverending-nightmare-ofamanda-knox-244620/?print=true>.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ. СТУДЕНТСЬКА ВЕЧІРКА

101. Свідчення Йонсона й опис інциденту походять з матеріалів справи «Народ проти Тернера»: (People v. Turner), том 6 (18 березня 2016), сс. 274–319; Емілі Доу свідчить про пробудження в шпиталі — с. 445; Брок Тернер говорить про кількість випитого — том 9 (23 березня 2016), сс. 836, 838; поліція про рівень алкоголю в крові Тернера — том 7 (21 березня 2016), с. 554; свідчення Джулії про кількість випитого — том 5 (17 березня 2016), сс. 208-9, 213; рівень алкоголю в крові Доу і Тернера (у примітці) — сс. 553-554; свідчення Доу про кількість випитого — том 6, сс. 429, 433–434, 439; свідчення Тернера про розвиток сексуального контакту — том 9, сс. 846–847, 850–851, 851–853; заключні висновки обвинувачення — та сама справа, том 11, 28 березня 2016, сс. 1072–1073; свідчення Тернера про «тертя» — том 9, сс. 831–832; свідчення Доу про провал у пам'яті — том 6, сс. 439-440; свідчення Тернера про провал у пам'яті — том 11, сс. 1099-1100; свідчення Тернера про повідомлення Доу на автовідповідачі — том 9, с. 897.

102. Після 1987 року цю цифру підтвердили десятки досліджень, у тому числі дослідження газети «Вашингтон пост» за підтримки фонду родини Кайзерів у 2015 році. Дослідження, проведе в тому самому році Асоціацією американських університетів, показало, що сексуальному насильству в університеті піддається 23% студенток. Дослідження департаменту юстиції США 2016 року наводить навіть більшу цифру — 25,1%, тобто одна з чотирьох. Див. David Cantor et al., "Report on the AMO campus climate survey on sexual assault and sexual misconduct," Westat; 2015, https://www.aau.edu/sites/default/files/%40%20Files/Climate%20Survey/AMO_Campus_Climate_Survey_12_14_15.pdf; Christopher Krebs et al., "Campus Climate Survey Validation Study Final Technical Reports," U.S. Department of Justice, 2016, <http://www.bjs.gov/content/pub/pdf/ccsvsfr.pdf>.

103. Bianca DiJulio et al., "Survey of Current and Recent College Students on Sexual Assault," Washington Post/Kaiser Family Foundation, June 12, 2015, сс. 15–17, <http://files.kff.org/attachment/Survey%20Of%20Current%20And%20Recent%20College%20Students%20On%20Sexual%20Assault%20-%20Topline>.

104. Lori E. Shaw, "Title IX, Sexual Assault, and the Issue of Effective Consent: Blurred Lines—When Should 'Yes' Mean 'No?'," Indiana Law Journal 91, no. 4, Article 7 (2016), с. 1412. «Жертва не просто... „трохи напідпитку“» — с. 1416. Шоу цитує справу

«Народ проти Джардіно» (People v. Giardino) 98, Cal. Rptr. 2d 315, 324 (Cal. Ct. App. 2000) і Valerie M. Ryan, "Intoxicating Encounters: Allocating Responsibility in the Law of Rape," 40 CAL. W.L. REV. 407, 416 (2004).

105. Історію про Двайта Гіта в Болівії я вперше оповідаю тут: "Drinking Games," The New Yorker, February 15, 2010, <https://www.newyorker.com/magazine/2010/02/15/drinking-games>.

106. Dwight B. Heath, "Drinking patterns of the Bolivian Camba," Quarterly Journal of Studies on Alcohol 19 (1958), сс. 491–508.

107. Ralph Beals, Ethnology of the Western Mixe (New York: Cooper Square Publishers Inc., 1973), с. 29.

108. Claude Steele and Robert A. Josephs, "Alcohol Myopia: Its Prized and Dangerous Effects," American Psychologist 45, no. 8 (1990), сс. 921–933.

109. Tara K. MacDonald et al., "Alcohol Myopia and Condom Use: Can Alcohol Intoxication Be Associated With More Prudent Behavior?," Journal of Personality and Social Psychology 78, no. 4 (2000), сс. 605–619.

110. Helen Weathers, "I'm No Rapist . . . Just a Fool," Daily Mail, March 30, 2007, www.dailymail.co.uk/femail/article-445750/Im-rapist--just-fool.html.

111. R v Bree [2007] EWCA Crim 804 [16]–[17]; «М не знала... протягом невизначеного часу» [8]; «Обидві сторони — дорослі люди... не піддаються детальній юридичній структуризації» [25]–[35]; інші цитати з рішення суду (у примітці), [32], [35], [36].

112. Donald Goodwin, "AlcoholAmnesia," Addiction (1995), сс. 90, 315–317 (сучасні етичні норми не допускають таких експериментів). Історія про комівояжера з п'ятиденним провалом у пам'яті походить з цього самого джерела.

113. Robert Straus and Selden Bacon, Drinking in College (New Haven: Yale University Press, 1953), с. 103.

114. Joann Wells et al., "Drinking Drivers Missed at Sobriety Checkpoints," Journal of Studies on Alcohol (1997), сс. 58, 513–517.

115. Aaron M. White et al., "Prevalence and Correlates of Alcohol-Induced Blackouts Among College Students: Results of an E-Mail Survey," Journal of American College Health 51, no. 3 (2002), сс. 117–131, doi:10.1080/07448480209596339.

116. William Corbin et al., "Ethnic differences and the closing of the sex gap in alcohol use among college-bound students," Psychology of Addictive Behaviors 22, no. 2 (2008), сс. 240–248, <http://dx.doi.org/10.1037/0893-164X.22.2.240>.

117. Ashton Katherine Carrick, "Drinking to Blackout," New York Times, September 19, 2016, www.nytimes.com/2016/09/19/opinion/drinking-to-blackout.html.

118. "Body Measurements," National Center for Health Statistics, Centers for Disease Control and Prevention, U.S. Department of Health & Human Services, May 3, 2017, <https://www.cdc.gov/nchs/fastats/body-measurements.htm>.

119. Підрахунки зроблені за допомогою онлайн-калькулятора рівня алкоголю в крові: http://www.alcoholhelpcenter.net/program/bac_standalone.aspx.

120. Emily Yoffe, "College Women: Stop Getting Drunk," Slate, October 16, 2013,

slate.com/human-interest/2013/10/sexual-assault-and-drinking-teach-women-the-connection.html.

121. Статистика взята з опитування газети «Вашингтон пост» за підтримки фонду родини Кайзерів.

122. Craig MacAndrew and Robert B. Edgerton, *Drunken Comportment: A Social Explanation* (Chicago: Aldine Publishing Company, 1969), сс. 172–173.

123. Emily Doe's Victim Impact Statement, сс. 7–9, <https://www.sccgov.org/sites/da/newsroom/newsreleases/Documents/B-Turner%20VIS.pdf>.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ. ХШМ: КОЛИ НЕЗНАЙОМЕЦЬ — ТЕРОРИСТ

124. James Mitchell, *Enhanced Interrogation: Inside the Minds and Motives of the Islamic Terrorists Trying to Destroy America* (New York: Crown Forum, 2016), с. 7.

125. Sheri Fink and James Risen, “Psychologists Open a Window on Brutal CIA Interrogations,” *New York Times*, June 21, 2017, <https://www.nytimes.com/interactive/2017/06/20/us/cia-torture.html>.

126. З «Вікіпедії»: «Водне отруєння (також гіпергідратація, гіпергідрія) — потенційно смертельне порушення функції головного мозку, яке має місце тоді, коли нормальний електролітичний баланс в організмі небезпечно порушується через вживання надмірної кількості води».

127. Charles A. Morgan et al., “Hormone Profiles in Humans Experiencing Military Survival Training,” *Biological Psychiatry* 47, no. 10 (2000), сс. 891–901, doi:10.1016/s0006-3223(99)00307-8.

128. Charles A. Morgan III et al., “Stress-Induced Deficits in Working Memory and Visuo-Constructive Abilities in Special Operations Soldiers,” *Biological Psychiatry* 60, no. 7 (2006), сс. 722–29, doi:10.1016/j.biopsych.2006.04.021. Фігуру Рея — Остерица придумав Андре Рей і описав у статті: Andre Rey, “L'examen psychologique dans les cas d'encephalopathie traumatique (Les problemes),” *Archives de Psychologie* 28 (1941), сс. 215–285.

129. Charles Morgan et al., “Accuracy of eyewitness memory for persons encountered during exposure to highly intense stress,” *International Journal of Law and Psychiatry* 27 (2004), сс. 264–265.

130. Verbatim Transcript of Combatant Status Review Tribunal Hearing for ISN 10024, March 10, 2007, http://i.a.cnn.net/cnn/2007/images/03/14/transcript_ISN10024.pdf.

131. Shane O'Mara, *Why Torture Doesn't Work: The Neuroscience of Interrogation* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2015), с. 167.

132. Robert Baer, “Why KSM's Confession Rings False,” *Time*, March 15, 2007, <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,1599861,00.html>.

133. Adam Zagorin, “Can KSM's Confession Be Believed?” *Time*, March 15, 2007, <http://content.time.com/time/nation/article/0,8599,1599423,00.html>.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ. СИЛЬВІЯ ПЛАТ

134. Sylvia Plath to Aurelia Plath, November 7, 1962, in Peter K. Steinberg and Karen V. Kukil, eds., *The Letters of Sylvia Plath Volume II: 1956–1963* (New York: Harper Collins, 2018), с. 897.

135. Alfred Alvarez, *The Savage God: A Study of Suicide* (New York: Random House, 1971), с. 30–31; «Про самогубство... кататися на лижах», сс. 18-19; «жертву до заклання... як офіру мистецтву», с. 40.

136. Mark Runco, "Suicide and Creativity," *Death Studies* 22 (1998), сс. 637–654.

137. Stephen Spender, *The Making of a Poem* (New York: Norton Library, 1961), с. 45.

138. Jillian Becker, *Giving Up: The Last Days of Sylvia Plath* (New York: St. Martin's Press, 2003), с. 80, 291.

139. Вірші Плат: «Тепер ця жінка досконала...» — з вірша «Edge»: *The Collected Poems of Sylvia Plath*, edited by Ted Hughes (New York: Harper Perennial Modern Classics, 2008), с. 272; «Я, ніби кицька...» — «Lady Lazarus», сс. 244-245; «Ти не знаєш, як ці серпанки...» — «A Birthday Present», с. 207. (Переклад Н. Ференс — *ред.*).

140. Ernest Shulman, "Vulnerability Factors in Sylvia Plath's Suicide," *Death Studies* 22, no. 7 (1988), сс. 598–613. (Цитата в примітці «Сильвія, яка вкоротила собі віку... з такої сім'ї» походить з того самого джерела).

141. Douglas J. A. Kerr, "Carbon Monoxide Poisoning: Its Increasing Medico-Legal Importance," *British Medical Journal* 1, no. 3452 (March 5, 1927), с. 416.

142. Статистика самогубств у Британії у 1962 році: Ronald V. Clarke and Pat Mayhew, "The British Gas Suicide Story and Its Criminological Implications," *Crime and Justice* 10 (1988), с. 88, doi:10.1086/449144; графік «Зв'язок між газовими самогубствами в Англії та Вельсі й умістом чадного газу в міському газі, 1960–1970» — с. 89; графік «Кількість самогубств на мільйон населення в Англії та Вельсі й у США, 1900–1984» — с. 84; «Міський газ як смертельний засіб... вимагають певної сміливості» — с. 99; графік «Самогубства жінок віком від двадцяти п'ятих до сорока чотирьох років у Англії та Вельсі» — с. 91.

143. Malcolm E. Falkus, *Always under Pressure: A History of North Thames Gas Since 1949* (London: Macmillan, 1988), с. 107.

144. Перехід з міського газу на природний, 1965-1977: Trevor Williams, *A History of the British Gas Industry* (Oxford: Oxford University Press, 1981), с. 190.

145. Див., наприклад: Kim Soffen, "To Reduce Suicides, Look at Gun Violence," *Washington Post*, July 13, 2016, <https://www.washingtonpost.com/graphics/business/wonkblog/suicide-rates/>.

146. John Bateson, *The Final Leap: Suicide on the Golden Gate Bridge* (Berkeley: University of California Press, 2012), с. 8; історія бар'єру «від суїциду» і його відсутності на мосту, сс. 33, 189, 196.

147. Документальний фільм режисера Ерика Стіла так і називається — «Міст» (Eric Steel, *The Bridge*, More4, 2006).

148. H. Seiden, "Where are they now? A follow-up study of suicide attempters from the

Golden Gate Bridge,” *Suicide and Life-Threatening Behavior* 8, no. 4 (1978), сс. 203–216.

149. Ці п’ять цитат узято з листів громадян щодо пропозиції служби регіональних перевезень встановити бар’єр і завадити самогубцям: http://goldengatebridge.org/projects/documents/sds_letters-emails-individuals.pdf.

150. Matthew Miller et al., “Belief in the Inevitability of Suicide: Results from a National Survey,” *Suicide and Life-Threatening Behavior* 36, no. 1 (2006).

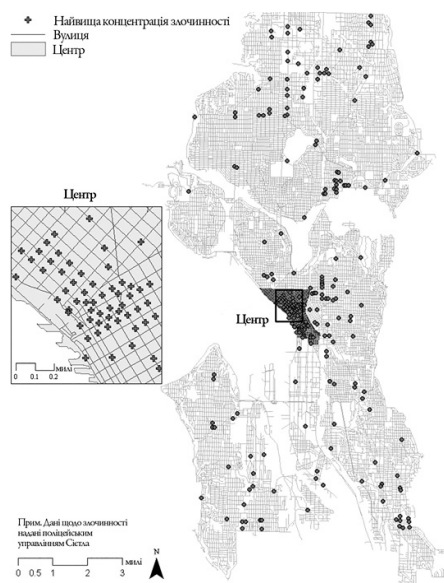
151. David Weisburd et al., “Challenges to Supervision in Community Policing: Observations on a Pilot Project,” *American Journal of Police* 7 (1988), сс. 29–50.

152. Larry Sherman et al., *Evidence-Based Crime Prevention* (London: Routledge, 2002). (І Шерман, і Вайсберд — дослідники неймовірно плідні; я цитую тут лише малу частку їхньої праці; якщо зацікавило, то є що почитати!)

153. L. W. Sherman et al., “Hot spots of predatory crime: Routine activities and the criminology of place,” *Criminology* (1989), сс. 27–56.

154. Glenn Pierce et al., “The character of police work: strategic and tactical implications,” Center for Applied Social Research Northeastern University, November 1988. Автори дослідження не знали, що їхні дані підтверджують закон концентрації злочинності, але Вайсберд поглянув на висновки і склав два і два.

155. Укладена Вайсбердом мапа поширення злочинності в Сіетлі:

Див. рис. 2 у: David Weisburd et al., “Understanding and Controlling Hot Spots of Crime: The Importance of Formal and Informal Social Controls,” *Prevention Science* 15, no. 1 (2014), сс. 31–43, doi:10.1007/s11121-012-0351-9. Мапа показує злочинність протягом 1989-2004 років. Щодо інших досліджень Вайсберда про зв’язок злочину і місця, див.: David Weisburd et al., *The Criminology of Place: Street Segments and Our Understanding of the Crime Problem* (Oxford: Oxford University Press, 2012); David Weisburd et al., *Place Matters: Criminology for the Twenty-First Century* (New York: Cambridge University Press, 2016).

Невдовзі після знайомства в 2018 році Вайсберд запросив мене поспілкуватися з колегою — Клер Вайт. Вайсберд і Вайт з 2012 року проводили дослідження «гарячих точок» Балтимора вартістю кілька мільйонів доларів і вивчили 450 сегментів по місту.

— Стає очевидно, що злочинність — явище дуже концентроване, — пояснила Вайт. — Вайсберд довів нам це на прикладі багатьох міст і різних даних. Головне питання — чому? Чому саме в цих місцях така висока концентрація злочинності?»

Вайт і Вайсберд найняли сорок студентів, які проводять опитування. Щодня студенти виходять на вулиці й описують стан тих 450 сегментів Балтимора, збираючи якнайбільше інформації у жителів.

— Ми питаємо про так звану колективну ефективність, тобто готовність утрутитися, — розповідає Вайт. — Якщо дитина лізе в чужу машину, чи втрутаються сусіди? Йдеться про готовність це зробити плюс довіру. Ви довіряєте сусідам? Ви поділяєте ті самі цінності?.. Ми ставимо питання про поліцію. Чи вважаєте ви, що поліція справедливо поведеться з вами? Чи вважаєте, що працівники поліції ставляться до людей з повагою?

Для порівняння, частина обраних сегментів вулиць — «холодні» точки, а саме квартали, де поліцію викликають менше чотирьох разів на рік. Гаряча точка — квартал, де поліцію викликають частіше, ніж вісімнадцять разів на рік. Майте на увазі, що Балтимор — місто, збудоване у XVIII столітті, тож квартали тут невеликі. Йдеться про вісімнадцять викликів поліції з ділянки, яку можна пройти пішки за хвилину. За словами Вайт, з деяких кварталів надходить більше шестисот викликів поліції на рік. Це — Вайсбердів закон концентрації злочинності в дії. З більшості кварталів викликів не надходить узагалі. Всього кілька вулиць — осередок практично всієї злочинності в місті.

Ми з Вайт почали прогулянку в Західному Балтиморі, неподалік ділового центру міста.

— Ці місця мають славу чи то пак неславу злочинного осередку. Саме тут арештували Фредді Грея, тут відбувалися заворушення, — розповідає Вайт, маючи на увазі історію, що мала місце в 2015 році: молодий афроамериканець помер у поліції за підозрілих обставин, що спричинилося до буйних протестів. — Якщо дивилися серіал «Дроти», то там ідеться якраз про Балтимор.

Усе тут типове для старовинного міста на північному сході Америки: вузькі вулиці, міські котеджі з червоної цегли.

— Понад сумнів, тут багато місць, де йдеш і бачиш, що це хороший район, правда? Почуваєшся цілком безпечно, — говорить Вайт, коли ми прямуємо в глибину забудови. — А тоді завертаєш за ріг, а там усі будинки порожні, вікна затулені фанерою. Місто-привид. Виникають сумніви, чи взагалі хтось на тій вулиці живе.

Вайт повезла мене до першого з сегментів, які вони досліджують, і зупинилася там. Вона попросила мене вгадати, холодна це точка чи гаряча. На розі вулиці виднілася красива церква XIX сторіччя, за нею — невеличкий парк. Забудова була дуже елегантна, європейського стилю. День був сонячний. Я припустив, що це

холодна точка. Вайт похитала головою.

— На цій вулиці часто бувають злочини.

Ми поїхали далі.

Іноді ситуація на вулиці була очевидна. На одному кінці — обшарпана багатоповерхівка і бар, на іншому — «Слік Рік», де видають позики для виходу під заставу: подвійна гаряча точка, і злочинність, і наркотики тут.

— Глянеш — і все зрозуміло, правда? — питає Вайт. — Тільки вийдеш з машини, а всі навколо вже викрикують кодові слова, попереджають інших, що поліція приперлася, — сміється вона. — Люблю, коли виходиш у поле, а інші дослідники кажуть: «О, це кодове слово, яким позначають нас».

Одного разу польові працівники Вайт серед білого дня потрапили в перестрілку; з тим сегментом усе було зрозуміло.

Але деякі захоплені злочинністю вулиці видавалися цілком нормальними. Яюсь посеред особливо страшного району ми натрапили на маленьку оазу: два квартали з охайно підстриженими газонами і свіжопофарбованими будинками. У вікні великої закинutoї будівлі було виставлено табличку з цитатою з Євангелія від Івана, 14:2–3: «Багато осель у домі Мого Отця...». Про що говорить цей проблиск іронії: все добре чи все погано?

Я попросив Вайт пояснити, за якими ознаками розрізняють відмінні сегменти. Іноді вона могла назвати такі ознаки, та як правило — ні.

— У цьому й річ, — каже вона. — Середовище не завжди вказує на те, що в ньому діється. Під час пілотного дослідження ми обрали одну з цих вулиць, осередок насильницьких злочинів. Але поліція і консультанти одноголосно стверджували, що це аж ніяк не гаряча точка. Всі будинки були доглянуті. Вулиця така гарна. Я приїхала, перевірила, чи все так. Подумала: може, помилка в даних. Навіть у поліції казали, що тут усе добре, — а це гаряча точка. Не завжди це видно.

Урок, який я виніс із подорожі Балтимором у товаристві Клер Вайт: дуже легко помилитися щодо незнайомця. Балтимор — місто, де статистика убивств значно перевищує середню цифру по країні. Немає нічого простішого, ніж глянути на закинуті будинки, злидні, наркодилерів, які вигукують свої кодові слова, і списати ці райони й усіх, хто тут живе. Але суть закону концентрації злочинності полягає в тому, що «ці райони» здебільшого цілком нормальні. Гаряча точка — це саме точка, а не ціла місцевість.

— Ми зосереджуємося на поганих людях, — каже Вайт про репутацію Балтимора, — але насправді люди здебільшого хороші.

Невігластво щодо незнайомого підживлює наш страх.

156. Sylvia Plath, *The Bell Jar* (London: Faber and Faber, 1966), cc. 175, 179, 181.

157. Див. рис. 3 у: Kyla Thomas and David Gunnell, "Suicide in England and Wales 1861–2007: A time-trends analysis," *International Journal of Epidemiology* 39, issue 6 (2010), cc. 1464–70145, <https://doi.org/10.1093/ije/dyq094>.

158. Anne Sexton, "The Barfly Ought to Sing," *TriQuarterly* no. 7 (1996), cc. 174–175. Цит. за Diane Wood Middlebrook, *Anne Sexton: A Biography* (New York: Houghton

Mifflin, 1991), с. 107. З цієї самої книги: «бути готовою накласти руки у всяку мить» — с. 165; «Вона познімала каблучки... в обіймах близької людини» й «анітрохи не здивувалися тому, що вона вкоротила собі віку» — с. 397; «Пустити собі кулю в лоба, як Ернест Гемінгвей... щоб тільки не було цього страху», «вихід для жінки», «так захопила смерть Сильвії», «мов Спляча Красуня» — все зі с. 216.

159. Див. рис. 2 у: David Weisburd et al., “Does Crime Just Move Around the Corner? A Controlled Study of Spatial Displacement and Diffusion of Crime Control Benefits.” *Criminology* 44, no. 3 (08, 2006), сс. 549–592. doi: <http://dx.doi.org.i.ezproxy.nypl.org/10.1111/j.1745-9125.2006.00057.x>.

160. “Lethality of Suicide Methods,” Harvard T. H. Chan School of Public Health, January 6, 2017, <https://www.hsph.harvard.edu/means-matter/means-matter/case-fatality>, accessed March 17, 2019.

161. Anne Sexton, “The Addict,” in *The Complete Poems* (New York: Open Road Media, 2016), с. 165.

162. Подивіться, як упала кількість самогубств шляхом отруєння вихлопами після 1975 року. Історія точно така сама, як на графіку самогубств у Британії по закінченню доби міського газу. Див. рис. 4 у: Neil B. Hampson and James R. Holm, “Suicidal carbon monoxide poisoning has decreased with controls on automobile emissions,” *Undersea and Hyperbaric Medical Society, Inc.* 42 (2), сс. 159-164, March 2015.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ. ЕКСПЕРИМЕНТИ В КАНЗАС-СІТІ

163. George Kelling et al., “The Kansas City Preventive Patrol Experiment: A Summary Report” (Washington, DC: Police Foundation, 1974), с. v, <https://www.policefoundation.org/wp-content/uploads/2015/07/Kelling-et-al.-1974-THE-KANSAS-CITY-PREVENTIVE-PATROL-EXPERIMENT.pdf>.

164. Alan M. Webber, “Crime and Management: An Interview with New York City Police Commissioner Lee P. Brown,” *Harvard Business Review* 63, issue 3 (May–June 1991), с. 100, <https://hbr.org/1991/05/crime-and-management-an-interview-with-new-york-city-police-commissioner-lee-p-brown>.

165. George Bush, “Remarks to the Law Enforcement Community in Kansas City, Missouri,” January 23, 1990, in *George Bush: Public Papers of the Presidents of the United States*, January 1–June 30, 1990, с. 74.

166. Lawrence Sherman et al., “The Kansas City Gun Experiment,” *National Institute of Justice*, January 1995, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles/kang.pdf>; «злочинів із застосуванням вогнепальної зброї... стало вдвічі менше», Exhibit 4, с. 6; статистика за 200 днів експерименту з вилучення зброї у Канзас-Сіті — с. 6.

167. James Shaw, “Community Policing Against Crime: Violence and Firearms” (PhD dissertation, University of Maryland College Park, 1994), с. 118; «Як і в багатьох інших середмістях... нічого не бачать» — сс. 122-123; статистика за сім місяців експерименту з вилучення зброї у Канзас-Сіті — с. 136; «Офіцери, які відбирали

зброю... „сьогодні вже пощастить!“» — сс. 155-156.

168. Erik Eckholm, “Who’s Got a Gun? Clues Are in the Body Language,” New York Times, May 26, 1992, <https://www.nytimes.com/1992/05/26/nyregion/who-s-got-a-gun-clues-are-in-the-body-language.html>.

169. David A. Harris, “Driving While Black and All Other Traffic Offenses: The Supreme Court and Pretextual Traffic Stops,” Journal of Criminal Law and Criminology 87, issue 2 (1997), c. 558, <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=6913&context=jclc>.

170. Heien v. North Carolina, 135 S. Ct. 534 (2014), <https://www.leagle.com/decision/insco20141215960>.

171. Fox Butterfield, “A Way to Get the Gunmen: Get the Guns,” New York Times, November 20, 1994, <https://www.nytimes.com/1994/11/20/us/a-way-to-get-the-gunmen-get-the-guns.html>.

172. Don Terry, “Kansas City Police Go After Own ‘Bad Boys,’” September 10, 1991, <https://www.nytimes.com/1991/09/10/us/kansas-city-police-go-after-own-bad-boys.html>.

173. Deborah L. Weisel, “Racial and Ethnic Disparity in Traffic Stops in North Carolina, 2000–2001: Examining the Evidence,” North Carolina Association of Chiefs of Police, 2014, <http://ncracialjustice.org/wp-content/uploads/2015/08/Dr.-Weisel-Report.compressed.pdf>.

174. E. Macbeth and B. Ariel, “Place-based Statistical Versus Clinical Predictions of Crime Hot Spots and Harm Locations in Northern Ireland,” Justice Quarterly (August 2017), c. 22, <http://dx.doi.org/10.1080/07418825.2017.1360379>.

РОЗДІЛ ДВНАДЦЯТИЙ. САНДРА БЛАНД

175. Nick Wing and Matt Ferner, “Here’s What Cops and Their Supporters Are Saying about the Sandra Bland Arrest Video,” HuffPost, July 22, 2015, https://www.huffingtonpost.com/entry/cops-sandra-bland-video_us_55afd6d3e4b07af29d57291d.

176. Texas Department of Public Safety General Manual, Chapter 5, Section 05.17.00, <https://www.documentcloud.org/documents/3146604-DPSGeneralManual.html>.

177. DHS Press Office, “DHS Releases 2014 Travel and Trade Statistics,” January 23, 2015, <https://www.dhs.gov/news/2015/01/23/dhs-releases-2014-travel-and-trade-statistics>, accessed March 2019.

178. Charles Remsberg, Tactics for Criminal Patrol: Vehicle Stops, Drug Discovery, and Officer Survival (Northbrook, Ill.: Calibre Press, 1995), сс. 27, 50, 68. З того самого джерела: «Якщо вас обвинувачують... у цій конкретній справі» — с. 70; «прихований допит» і «Мовчки аналізуючи слова... надасть докази злочину» — с. 166; «Дуже часто копи... пристосовуються до поведінки підозрюваного» — сс. 83–84.

179. Heien v. North Carolina, 135 S. Ct. 534 (2014), <https://www.leagle.com/decision/insco20141215960>.

180. Gary Webb, “DWB: Driving While Black,” *Esquire* 131, issue 4 (April 1999), сс. 118–127. У цій статті Вебб уперше документує чимдалі частіше використання технік другого експерименту в Канзас-Сіті. Це круто — і дуже страшно. Автор розмовляє у офіцером з Флориди на прізвище Фогель, який полум’яно виступає за агресивні профілактичні обшуки. Фогель пишається шостим чуттям, завдяки якому помічає злочинців. Вебб пише: за словами Фогеля, інші маркери — це «сережки, прикраси в носі, на обличчі. Завдяки ним можна визначити людину, дотичну до злочинного світу. Це також татуювання», особливо з зображенням «листіків марихуани». Наклейки на бампері — теж вікно в душу водія. «Наклейка з черепом майже завжди... люди на таких машинах майже завжди пов’язані з наркотиками». Яка дурниця!

181. Los Angeles Times Staff, “Citations by Trooper Brian Encinia,” *Los Angeles Times*, August 9, 2015, <http://spreadsheets.latimes.com/citations-trooper-brian-encinia/>.

182. Цей діалог і решта діалогів Енсинії і Ренфро й цитат з Браяна Енсинії: Interview with Cleve Renfro (Texas Department of Public Safety Lieutenant), October 8, 2015. Audio obtained by KXAN-TV of Austin, <https://www.kxan.com/news/investigations/trooper-fired-for-sandra-bland-arrest-my-safety-was-in-jeopardy/1052813612>, accessed April 2019.

183. Texas Transportation Code, Title 7: Vehicles and Traffic, Subtitle C: Rules of the Road, Chapter 545: Operation and Movement of Vehicles, Sections 104, 105, с. 16, <https://statutes.capitol.texas.gov/?link=TN>.

184. John E. Reid et al., *Essentials of the Reid Technique: Criminal Investigation and Confessions* (Sudbury, Mass.: Jones and Bartlett Publishers, 2005), с. 98.

У підручнику Рейда серед тверджень про визначення брехні повно, скажімо прямо, дурниць. «Система» Рейда, зокрема, вчить допитувачів зважати на невербальні маркери, які «підсилюють» те, що каже підозрюваний. Невербальні маркери — це постава й жести. На с. 93 є таке: «звідси — всім відомі фрази «вчинки красномовніші за слова» і «дивись у вічі й кажи правду».

Якщо скласти разом усі наукові роботи, які спростовують ці твердження, стос сягне Місяця. Ось що пише один з моїх улюблених критиків, Ричард Р. Джонсон, кримінолог з Толедського університету. (Посилання на його дослідження: “Race and Police Reliance on Suspicious Non-Verbal Cues,” *Policing: An International Journal of Police Strategies and Management* 30, no. 2 [June 2007], сс. 277–290).

Джонсон передивився старі серії телевізійного документального фільму «Копи». Може, ви дивилися цю передачу: вона вперше вийшла в ефір у 1987 році й виходить досі, тож це одна з найтриваліших програм на американському ТБ. Камера прямує за поліціантом і знімає — без коментарів — усе, що відбувається під час його зміни (неймовірно захопливо, хоча варто пам’ятати, що в більшості серій «Копів» чимало монтажу; в нормі поліціанти і близько не такі зайняті). Старих серій «Копів» Джонсон проглянув аж 480. Він шукав сцени, в яких коп взаємодіє з громадянами і громадян видно на камері — від поясу і з обличчям — протягом принаймні хвилини. Було знайдено 452 такі сцени. Далі Джонсон поділив

фігурантів на «винних» і «невинних» відповідно до інформації з програми. Ось жінка з дитиною на руках — її будинок щойно пограбували. А ось хлопчина, який побіг, щойно побачив поліцію, — у його наплічнику знайшли прикраси цієї жінки. Далі Джонсон розподілив фігурантів на категорії за расою — білі, чорні, латиноамериканці.

Треба сказати, що досліджень так званих поведінкових маркерів існує чимало. Але розвідка Джонсона особлива, бо йдеться не про лабораторні умови, а про реальне життя.

Почнімо з маркера, який багато полісменів вважає надважливим, — зорового контакту. Підручник Рейда, який найчастіше використовується в навчанні правоохоронців, щодо цього питання однозначний: коли людина бреше, вона відводить очі. Коли дивиться у вічі — каже правду.

І що ж дізнався Джонсон, переглядаючи документальні записи «Копів»? Хто частіше відвертає очі — винні чи невинні?

Джонсон підрахував, скільки секунд зорового контакту припадає на хвилину зйомки.

Абсолютно ні в чому не винні чорні схильні відводити очі, в той час як чорні, підозрювані в злочині, підтримують зоровий контакт з поліціантом. А ось які справи в білих людей.

По-перше, слід відзначити, що в «Копях» білі в принципі частіше дивляться поліціантам у вічі, ніж інші категорії. Власне, з усіх чотирьох груп білі підозрювані дивляться копам очі найдовше. Якщо відведені очі вважати знаком, що людині не слід вірити, то чорні викликають значно більше підозри, ніж білі. Ба гірше, ні в чому не винні афроамериканці поведуться підозріло.

Добре, тепер гляньмо на вираз обличчя. Техніка Рейда постулює, що за виразом обличчя працівник поліції може зрозуміти внутрішній стан підозрюваної особи. Розкрили? Ось-ось розкриють? Підручник каже: «Сам факт зміни виразу обличчя може вказувати на обман, а його незмінність може бути ознакою правдивості» (Reid et al., Essentials of the Reid Technique, с. 99).

Така собі варіація на тему широко відомої думки про те, що людина багато всміхається, коли винна або щось приховує. Опитування поліціантів показує, що правоохоронці схильні сприймати надмірну усміхненість як знак, що щось не так. Людина «палиться». Але ось які дані щодо усміхненості зібрав Джонсон (тут я додаю ще й відомості про латиноамериканців).

«Здоровий глузд» підводить поліціантів і тут. Найбільше всміхаються невинні афроамериканці, а найменше — підозрювані латиноамериканці. З таблиці можна зробити лише один адекватний висновок: що чорні в «Копях» усміхаються дуже багато, білі — трошки менше, а латиноамериканці взагалі майже не всміхаються.

Ось ще маркер: людина затапується. Якщо людина виправдовується, в процесі плутається, губиться, то ми думаємо, що вона щось приховує або бреше. Так? А що з цього приводу кажуть дані з «Копів»?

Підозрювані-афроамериканці говорять дуже гладенько. Невинні

латиноамериканці знервовано мимрять і затинаються. Якщо вірити підручнику Рейда, ви будете підозрювати невинних латиносів, а винні афроамериканці вас легко надурять.

Чи це означає, що треба просто скласти точніший набір рекомендацій для поліціантів? Зверніть увагу на красномовного чорного. Не вірте усміхненим білим. О ні! Такі інструкції теж не спрацюють, бо Джонсон відзначив ще й величезну варіативність.

Тільки подивіться на розмаїття варіацій, на основі яких визначено наведені вище середні показники. Зоровий контакт у виконанні невинних афроамериканців тривав від 7 до 49,41 секунди. Тобто деякі невинні афроамериканці практично не дивляться в очі, а деякі дуже навіть дивляться. Розбіжність усміхненості в невинних чорних — від 0 до 13,34. Тобто деякі з них усміхаються дуже багато — аж 13,34 разу на хвилину, а дехто не усміхається взагалі. «Порушення мовлення» у невинних білих — від 0,64 до 9,68. Є білі, що мимрять і бубонять, мов налякані підлітки, а є такі, що говорять незгірше за Вінстона Черчилля. Єдиний реальний висновок тут такий: люди як завгодно усміхаються, дивляться у вічі та гладенько говорять — чи ні. Виявити тут якийсь поведінковий алгоритм неможливо.

О, заждіть! Я забув ще про один важливий маркер з підручника Рейда: стежте за руками!

Руки суб'єкта можуть робити три речі. По-перше, вони можуть лишатися пасивними — що може бути ознакою невпевненості суб'єкта у відповіді чи у важливості предмета розмови. Руки можуть «відриватися» від тіла і жестикулювати — це називається ілюструванням. І нарешті, руки можуть торкатися якоїсь частини тіла — це називається «адапторна поведінка» (Reid et al., с. 96).

Далі я наводжу докази того, що жести рук аж ніяк не вказують на правдивість чи неправдивість. Згідно з «технікою Рейда», руки рухаються за певним алгоритмом. Та ну! Ось дані про жестикуляцію, зібрані Джонсоном. Тут я наводжу спектр варіантів — від найкоротшої реакції у другій колонці до найдовшої у третій. Ось погляньте.

Тривалість жестикуляції (за хвилину)

	Середня тривалість (сек)	Найкоротша тривалість (сек)	Найдовша тривалість (сек)
Афроамериканці/ невинні	28,39	00,00	58,46
Афроамериканці/ підозрювані	23,98	00,00	56,00
Білі/невинні	07,89	00,00	58,00
Білі/підозрювані	17,43	31,00	56,00
Латиноамериканці/ невинні	22,14	23,00	57,00

Латиноамериканці/ підозрювані	31,41	13,43	53,33
Всього	23,68	00,00	58,46

Якщо на підставі цих даних ви дійшли якихось висновків, то ви значно розумніші за мене.

До речі, найдивніша серед рейдівських зацикленостей — оця: «Якщо людина раптом починає або припиняє притупувати ногами, то в поєднанні з вербальною реакцією це може бути виразною ознакою брехні. Також стопи беруть участь у важливій зміні постави, коли людина совається на стільці. Людина впирається стопами в долівку і штовхає своє тіло вгору, сідаючи інакше. Сильне совання на стільці — надійний знак брехні, якщо воно має місце одразу перед вербальною реакцією чи після неї» (Reid et al., *Essentials of the Reid Technique*, с. 98).

Що? Я, наприклад, соваюся постійно, ще й ногами трушу. Я це роблю, коли мені цікаво, добре чи коли я випив забагато кави. Але хіба тут є зв'язок з тим, правду я кажу чи ні?

Контрольний постріл. Дозвольте процитувати нищівну статтю про правоохоронну діяльність автора Браяна Галліні («Police 'Science' in the Interrogation Room: Seventy Years of Pseudo-Psychological Interrogation Methods to Obtain Inadmissible Confessions», *Hastings Law Journal* 61 (2010), с. 529). У наступному пасажі йдеться про дослідження, яке провели Сол Кассін і Кристина Фонг (Saul Kassin and Christina Fong: "I'm Innocent!": Effects of Training on Judgments of Truth and Deception in the Interrogation Room," *Law and Human Behavior* 23, no. 5 (October 1999), сс. 499–516).

Ба більше, професор Кассін і Фонг зафільмували процес допиту групи учасників за методом Рейда, який мав на меті визначити, чи скоїли вони «злочин». Друга група учасників, навчена методу Рейда, переглядала відео і висловлювала думку щодо: 1) винуватості чи невинуватості кожного суб'єкта; 2) своєї упевненості в оцінці винуватості чи невинуватості. Результати виявилися передбачуваними і тривожними. По-перше, точність висновків була практично випадкова. По-друге, «компетенція в розпізнаванні вербальних чи невербальних маркерів не покращувала точності оцінювання». Намагаючись пояснити, чому навчання не вплинуло на точність оцінювання, автори слушно зауважили: «Під твердженням, ніби одні й ті самі маркери дозволяють упевнено відрізнити злочинців від невинних людей, відсутнє міцне емпіричне підґрунтя».

Також автори вказують на те, що учасники були надміру впевнені в точності своїх висновків про винуватість чи невинуватість. Власне: «Ми виявили, що і в компетентних, і в наївних учасників точність оцінювання й упевненість не корелювали між собою як перед виконанням завдання, так і під час і після. Наявність метакогнітивних проблем у цій галузі ілюструє і той факт, що рівень упевненості мав позитивну кореляцію з рядом підстав (у тому числі визначених методом Рейда), які було озвучено як підґрунтя для оцінювання. Це ще один залежний чинник, що не вказує на точність оцінювання. Зокрема, до протилежного

ефекту спричинилося навчання методу Рейда, а саме: учасники, які пройшли навчання, були менш точними в оцінюванні правди та брехні, ніж наївні учасники. Водночас вони вирізнялися більшою самовпевненістю й красномовніше озвучували підстави для своїх незрідких помилкових суджень».

185. “Sandy Speaks—March 1, 2015,” YouTube, posted July 24, 2015, https://www.youtube.com/watch?v=WJw3_cvrcwE, accessed March 22, 2019.

186. United States Department of Justice Civil Rights Division, “Investigation of the Ferguson Police Department,” March 4, 2015, https://www.justice.gov/sites/default/files/opa/press-releases/attachments/2015/03/04/ferguson_police_department_report.pdf.

187. Charles R. Epp, Steven Maynard-Moody, and Donald Haider-Markel, *How Police Stops Define Race and Citizenship* (Chicago: University of Chicago Press, 2004).

188. “Open Data Policing: North Carolina,” accessed March 2019, <https://opendatapolicing.com/nc/>, accessed March 2019.

189. Ось ця мапа злочинності показує дані з округу Воллер з 2013 до 2017 року, згідно з даними балтиморського агрегатора даних про злочини «SpotCrime», який збирає дані з місцевих відділень поліції:

Ще кілька слів про дилеми, породжені пошуком голки в копиці сіна. У більшості країн жінок середнього віку закликають регулярно робити мамографію. Проте рак молочної залози зустрічається не так часто. Лише 0,5% жінок, що проходять мамографію, виявляються хворими на рак. Таким чином, пошук раку грудей — це пошук голки в копиці сіна.

Нещодавно епідеміологиня Джоанн Елмор обчислила, що це означає. Вона каже: уявіть, що радіологи зробили мамографію ста тисячам жінок. За статистикою, у 480 жінок має знайтися рак. Скільки випадків раку знаходять радіологи? 398. Повірте, що це хороший результат — розшифровувати дані мамографії важко.

Але в процесі встановлення цих 398 коректних діагнозів радіологи встановлять

8957 хибних. Така ціна пошуків у копиці сіна: щоб знайти рідкісну «голку» — пістолет у багажі — слід піддати підозрі чимало фенів.

Тепер уявіть, що ви хочете виявляти випадки раку ефективніше. Виявити 398 випадків з 480 — недостатній для вас результат. Елмор зробила ще один підрахунок, тепер узявши за приклад групу радіологів суперелітного рівня. Ці лікарі дуже уважні й дуже підозріливі — такі собі браяни енсинії від медицини. Вони коректно визначили 422 випадки раку з 480. Значно краще! Але скільком жінкам при цьому поставили хибний діагноз? 10947. Тобто ще двом тисячам цілком здорових жінок приписали хворобу, якої в них немає, і призначили непотрібне лікування. Елітні радіологи знайшли більше пухлин не тому, що краще уміють їх знаходити, а завдяки більшій підозріливості. Вони бачили рак усюди.

Якщо ви жінка, котрій групі радіологів ви скоріше довірите робити вам мамографію? Що лякає вас більше — крихітний шанс, що у вас є рак, а його не помітять, чи значно вища вірогідність того, що вам діагностують рак, якого немає? На це питання немає правильної чи неправильної відповіді. Різні люди по-різному ставляться до свого здоров'я і пов'язаних з ним ризиків. Важливо те, що на цьому прикладі ми вивчаємо важливий урок про пошуки голки в копиці сіна. Коли шукаєш щось рідкісне, це має свою ціну.

Автор висловлює вдячність за дозвіл на використання матеріалів, захищених авторським правом:

Photos: Duchenne and non-Duchenne smiles. Reprinted by permission of Paul Ekman, Ph.D./ Paul Ekman Group, LLC.

Photo: “Anger” from Job van der Schalk et al., “Moving Faces, Looking Places: Validation of the Amsterdam Dynamic Facial Expression Set (ADFES),” *Emotion* 11, no. 4 (2011): 912. Reproduced by permission of author.

Images: “Rey-Osterrieth Complex Figure,” “Sample ROCF immediate recall drawings from the Pre/Post-stress groups,” “Sample ROCF immediate recall drawings from the Stress Group,” from Charles A. Morgan et al., “Stress-Induced Deficits in Working Memory and Visuo-Constructive Abilities in Special Operations Soldiers,” *Biological Psychiatry* 60, no. 7 (2006): 722–29. Reproduced by permission of Dr. Charles A. Morgan III and Elsevier.

Excerpts from “Edge” [6l.], “Lady Lazarus” [2], “A Birthday Present” [6] from *The Collected Poems of Sylvia Plath*, edited by Ted Hughes. Copyright © 1960, 1965, 1971, 1981 by the Estate of Sylvia Plath. Editorial material copyright © 1981 by Ted Hughes. Reprinted by permission of Harper Collins.

Excerpt from “The Addict,” by Anne Sexton from *Live or Die* (Boston: Houghton Mifflin, 1966).

Reprinted by permission of SLL/Sterling Lord Literistic, Inc. Copyright by Anne Sexton.

Graphs: “Relation between gas suicides in England and Wales and CO content of domestic gas, 1960–77”; “Crude suicide rates (per 1 million population) for England and Wales and the United States, 1900–84”; “Suicides in England and Wales by domestic gas and other methods for females twenty-five to forty-four years old” from Ronald V. Clarke and Pat Mayhew, “The British Gas Suicide Story and Its Criminological Implications,” *Crime and Justice* 10 (1988): 79–116. Reproduced by permission of Ronald V. Clarke, Pat Mayhew, and the University of Chicago Press.

Map: Weisburd Jersey city map from David Weisburd, et al., “Does Crime Just Move Around The Corner? A Controlled Study of Spatial Displacement and Diffusion of Crime Control Benefits,” *Criminology* 44, no. 3 (2006): 549–91. Reproduced by permission of David Weisburd and the American Society of Criminology.

Про автора

Малкольм Гладвелл — автор п'ятьох бестселерів «Нью-Йорк таймз»: «Переломний момент», «Спалах!», «Геніальні винятки», «Що бачив собака», «Давид і Голіят». Він веде подкаст «Ревізіоністська історія» і пише для «Ньюйорккеру». Журнал «Тайм» включив його до сотні найвпливовіших людей, а «Фореїн полісі» — до топу світових мислителів. Раніше він працював репортером газети «Вашингтон-пост», де спочатку писав про бізнес і науку, а згодом очолив нью-йоркське бюро. Він закінчив історичний факультет Торонтського університету (Триніті-коледж). Народився Гладвелл в Англії, а виріс у сільській місцевості провінції Онтаріо. Проживає в Нью-Йорку.

¹ Думку, ніби Монтесума вважав Кортеса богом, повністю розбила, зокрема, історикиня Камілла Таунсенд. Таунсенд вважає, що мало місце непорозуміння, бо Кортеса і його людей мовою науатль називали словом «теотль», яке іспанці перекладали як «бог». На думку Таунсенд, це слово вживали лише тому, що «іспанців треба було якось називати, а як — незрозуміло... До цієї миті у світі науа людину завжди називали за походженням з поселення чи міста-держави або за соціальною роллю (митар, можновладець, слуга). А для цих нових людей не існувало категорії»¹¹.

² У ЦРУ заведено регулярно перевіряти своїх агентів на детекторі брехні, щоб не допускати такої зради, про яку розповів Аспільяга. Коли хтось із кубинських агентів покидає острів, ЦРУ-шники влаштовують секретну зустріч десь у готелі й перевіряють його на поліграфі. Іноді кубинці проходять тест; начальник поліграфологів особисто оголосив чистими шістьох агентів, які потім виявилися дворушниками. Інші кубинці провалювали тест. Що було тоді? Керівники кубинського відділу просто заперечили ці результати. Джон Салліван, один з колишніх поліграфологів ЦРУ, пригадує, як його викликали «на килим», коли його люди забракували надто багатьох кубинців. «То була просто пастка, — розповідає він. — Нас розчавили... Всі ті оперативники казали, що ми не знаємо до ладу власну справу. Мовляв, у нас і мати Тереза чистою не вийшла б. Було справді дуже, дуже неприємно». Та чи можна винуватити оперативників? Вони вирішили оцінювати незнайомців у інакший спосіб: замість перевіряти їх на поліграфі, поклалися на власне судження. І це цілком логічно. Поліграф — це, м'яко кажучи, дуже неточна штука. Оперативники працювали з агентами роками: зустрічалися, бесідували, аналізували передані ними звіти. Думка досвідченого професіонала, яка складалася кілька років, просто мусила переважити результати поспішної зустрічі десь у готелі, авжеж? Не авжеж. «Часто оперативники думали: от, я ж добрий агент, мене не обдурити, — розповідає Салліван. — Пригадую оце одного конкретного — то був справді класний оперативник — казали, мало не найкращий в агенції». Вочевидь, він

має на увазі Альпініста. «Вони і його круг пальця обкрутили. Записали на відео його тайникову операцію. Здуріти можна».

3 Виняток — прем'єр-міністр Канади Вільям Лайон Маккензі Кінг. Він познайомився з Гітлером у 1937 році й був захваті. Порівнював його з Жанною Д'Арк²¹.

4 3 Герингом, правою рукою Гітлера, Гендерсон був знайомий навіть краще. Вони разом полювали на оленів і мали довгі розмови. Гендерсон був переконаний, що Геринг теж хоче миру і що під маскою нациста ховається пристойна людина. У мемуарах про перебування в Берліні, написаних невдовзі після початку війни, Гендерсон розповідав, що Геринг «любив тварин і дітей; і навіть коли власних у нього ще не було, на верхньому поверсі Карингаллу вже облаштували велику кімнату для ігор, повну механічних іграшок, що їх так любляють сучасні діти. Мало що він любив більше, ніж гратися з цими іграшками. Так, серед них були і моделі літаків-бомбардувальників, які скидали бомби на міста і села; та коли я дорікнув йому цим, Геринг відповів, що нацистська концепція виховання не передбачає надмірної цивільності й перебірливості»²⁸. (От яка, якщо ви не знали, була мета нацизму: виховувати дітей стійкими).

5 Відтоді закони змінилися, і до Райкерсу саджають з вісімнадцятих років.

6 Два технічні моменти щодо переліків. Перший: коли Муллайнатан говорить, що чотириста тисяч осіб з укладеного комп'ютером переліку скоїло на 25% менше злочинів, ніж відпущені суддями під заставу, неявку на слухання він рахує як злочин. Другий: вам, мабуть, цікаво, як Муллайнатанові вдалося так упевнено обчислити, хто скоїть або не скоїть новий злочин, коли його випустили під заставу. Ні, він не має чарівної кристалевої кулі. Підрахунки зроблено на основі ретельного аналізу статистичних даних. Якщо коротко, справи такі. Судді в місті Нью-Йорку по черзі проводять слухання про застави. Обвинувачених, що постануть перед тим чи іншим суддею, обирають випадково. Судді в Нью-Йорку (як і будь-де) дуже різні в плані схильності відпускати людей під заставу і питанні призначення суми застави. Одні дуже поблажливі, інші — суворі. Скажімо, група суворих суддів слухає справи тисячі обвинувачених і вирішує відпустити під заставу 25%, а група поблажливих суддів слухає справи тисячі обвинувачених — точно таких самих — і вирішує відпустити 75%. Порівнявши рівень злочинів, скоєних після відпущення під заставу, в першій і другій групах, можна зробити висновки про те, скільки сумирних осіб посадили суворі судді й скільки небезпечних персонажів відпустили поблажливі судді. Машина робить прогноз на основі цих оцінок. Наскільки краще вона виносить рішення щодо власної тисячі обвинувачених, ніж суворі судді з одного боку і поблажливі судді з другого? На вигляд усе дуже складно — і воно таки складно. Однак методика обґрунтована. Якщо хочете дізнатися більше, раджу почитати працю Муллайнатана.

7 Держдеп офіційними каналами повідомив «Hermanos al Rescate», що польоти в бік Куби неприйнятні. Та цього, вочевидь, було замало.

Сі-Ен-Ен: Адміралє, але ж Державний департамент попередив «братів»?

Керролл: Це було неефективне попередження... Вони знали, що «брати» надають неправдиві плани польотів і все одно вилетять на Кубу, і почасти саме це так обурило кубинців — те, що уряд не стежить за дотриманням власних наказів.

8 Це таки була правда. Монтес дотримувалася суворого режиму харчування, був період, коли вона їла лише «варену картоплю без нічого». Пізніше психологи ЦРУ визначили, що вона страждала на прикордонний обсесивно-компульсивний розлад. Також Монтес мала звичку дуже довго приймати душ, користуючись у процесі кількома видами мила, і сідала за кермо лише в рукавичках. З огляду на це, не дивно, що люди самі знаходили пояснення її дивним вчинкам.

9 Теорії Лівайна викладено у книзі «Одурманення. Теорія апіорної правди і соціологія олжі й омани» (*Duped: Truth-Default Theory and the Social Science of Lying and Deception*). Якщо хочете зрозуміти, як функціонує брехня, почніть саме з цієї праці.

10 У книзі «Спалах!» я розповідаю про Пола Екмана і його твердження, що невелика частка людей здатна розпізнавати брехню. Більше про суперечку між теоріями Екмана і Лівайна читайте в примітках у кінці книги.

11 *SAFE* розшифровується як «Security Analyst File Environment» — з англійської це буде «безпечне середовище аналітичних файлів». Мені дуже подобається, що спершу люди вигадують аббревіатуру, а вже потім — повну назву.

12 Хвилиночку. А чи не можна набирати юродивих у контррозвідку? Це ж сама така професія, де треба підозрювати всіх і кожного! Нічого подібного. Серед горезвісних попередників Скотта Кармайкла був такий собі Джеймс Англтон⁴⁵, який керував операціями контррозвідки ЦРУ за часів Холодної війни. Англтон був упевнений, що десь у високих колах ЦРУ ховається совєцький «кріт», і розпочав розслідування, під яке потрапило 120 чиновників ЦРУ. Шпигуна не знайшли. У відчаї Англтон наказав працівникам радянського напрямку пакувати речі. Сотні людей — спеціалістів-росіян, які добре знали головного суперника Америки, — відправили геть. Бойовий дух упав. Оперативники припинили вербувати нових агентів.

Кінець кінцем один з начальників Англтона придивився до руйнівних наслідків десятилітньої параної і дійшов параноїдального висновку: якщо совети хотіли паралізувати роботу ЦРУ, то влаштувати довге, руйнівне, виснажливе полювання на крота — це ідеальна стратегія для крота. А отже, кріт — це Англтон.

Тож останньою жертвою Англтонового полювання на відьом став сам Джон Англтон. Його вигнали з ЦРУ після тридцятих років служби, у 1974. Якби Скотт Кармайкл поводився так само і всіх мав за потенційних шпигунів, РУМО задихнулося б у параної і розвалилося б так само, як радянський відділ ЦРУ.

13 На той час то була рекордна компенсація за сексуальне насильство, сплачена навчальним закладом. Однак скоро цей рекорд побив Університет штату Мічиган. Навчальний заклад має сплатити жертвам Ларі Нассара п'ятсот мільйонів доларів.

14 Також ішлося про лжесвідчення (це обвинувачення швидко зняли) і залишення малолітніх у небезпеці. Врешті-решт обох чоловіків визнали винними лише в залишенні малолітніх у небезпеці. Решту обвинувачень було знято.

15 Коли ця книжка вже пішла у друк, федеральний суд відкликав вирок — Спаньєра ледь-ледь не встигли доправити до в'язниці. На момент публікації книжки не відомо, чи сторона обвинувачення подасть апеляцію.

16 Для Сандускі це була звична справа⁵⁷. Після тренувань він завжди мився разом з хлопчиками з «Другої милі» й полюбляв ігри в роздягальні. «Спершу дуркували, потім починалася мильна битва, — розповів на суді над Сандускі один з колишніх учасників програми «Друга миля». — Біля кожної душевої був флакон з рідким милом, і він [Сандускі] набирав повну долоню, а тоді брав і жбурляв у когось».

17 Сама ідея того, що травматичні спогади придушуються і їх можна відкрити за допомогою спрямованої терапії, м'яко кажучи, суперечлива. Про це детальніше йдеться у примітках у кінці книжки.

18 Зіглер зібрав дуже переконливі докази з цього питання. Наприклад, коли Дранов давав свідчення під час суду над Спаньєром, то стверджував, що наприкінці того лютого зустрічався з Шульцом з іншого питання, і згадав про Сандускі, «бо минуло зо три місяці від інциденту, але нічого не відбувалося». Чи ми колись дізнаємося, коли конкретно все сталося? Навряд.

Зіглер чи не найголосніше заявляє, що Сандускі обмовили. Див. також книгу Марка Пендергаста «The Most Hated Man in America» («Чоловік, якого ненавидить ціла Америка»). Деякі аргументи Зіглера переконливі, інші — ні. Детальніше про скептиків у справі Сандускі я розповідаю у примітках.

19 Звіт сторони обвинувачення про Алана Маерса — це щось! Детектив на ім'я Майкл Коричеллі розмовляв з адвокатом Маерса, який повідомив, що тепер Маерс заявляє про численні зґвалтування з боку Сандускі. Адвокат надав звіт на три сторінки, начебто написаний рукою Маерса, де той детально описував наругу, якій піддавав його Сандускі. Команда обвинувачення прочитала звіт і дійшла висновку, що він написаний не самим Маерсом, а його адвокатом. Кінець кінцем вони просто здалися й облишили чи не найважливішу постать у цій справі Сандускі.

20 Кортні мав сумніви щодо невинуватості Сандускі. Але врешті-решт прикриття в Сандускі виявилось надто переконливим: він повсякчас дуркував з дітьми на пікніках «Другої милі». Керлі потім дзвонив виконавчому директору «Другої милі» Джонові Райковіцу. Райковіц пообіцяв поговорити з Сандускі та звеліти йому не водити більше дітей до університетського містечка.

— Можу говорити лише за себе, але я вирішив, що у Сандускі проблема з межами адекватного, що він не бачить берега, і з цим треба щось робити, — пояснив Керлі. Він вважав, що Сандускі має поводитися обережніше, бо люди подумують, що він педофіл.

— Я йому сказав, — розповів Райковіц, — що пристойніше буде, коли він уже йде з кимсь у душ після тренування, бути у плавках. Я це сказав тому, що тоді точилися всі ці розмови про історії зі скаутами, священиками і всяким таким.

21 Це не так пряма мова ректора Спаньєра, яка парафраза його слів на основі його спогадів.

22 Її автор — легендарний психолог Пол Екман⁷², про якого я писав у своїй другій книзі, «Спалах!». У примітках сказано більше про те, як змінилися відтоді мої погляди на праці Екмана.

23 Позивачку звали Джинна Мухаммад⁷⁶. Ось що вона відповіла: «Перш за все, я — правовірний мусульманка, я слідує вченню Корана, і Бог у моєму житті — на першому місці. Я легко зніму чадру перед суддею-жінкою, тож скажіть — у вас є жінка, перед якою я можу стати? Тоді я зніму чадру, а інакше не можу виконати цього наказу».

24 В ці 17% входить троє людей (5%), які показали всі три мімічні елементи. Тільки семеро продемонстрували два елементи. І хоча більшість людей була впевнена, що на їхніх обличчях з'явився подив, один на диво свідомий учасник сказав, що, мабуть, у нього на обличчі подив видно не було.

25 Ось ще приклад: Джохар Царнаєв, один з двох братів-чеченців, які заклали і підірвали вибухівку під час Бостонського марафону 2013 року. Головним питанням на суді над Царнаєвим було те, чи уникне він смертної кари. Обвинувачка, Надін Пеллегріні, вимагала смертної кари, бо підсудний не жалкував про свої дії. Вона

представила суду фото, на якому Царнаєв за ґратами показує середній палець камері відеоспостереження. «Ось що він хоче нам сказати», — заявила Пеллегріні й назвала Царнаєва «байдужим, нерозкаяним, незмінним». Напередодні винесення вердикту Сет Стівенсон писав у журналі «Слейт»: «Ризиковано приписувати велике значення поставі чи несвідомим жестам, але Царнаєв явно не старається продемонструвати суду смирення чи каяття. Замкнена система камер із зали суду передає не надто якісне зображення, тож я не можу бути стовідсотково певний — але я досить-таки певний, що коли Пеллегріні показала суду фото, де він виставив середній палець, Царнаєв усміхнувся»⁹³. Царнаєву, звісно ж, присудили смертну кару. Потім десять з дванадцятьох присяжних заявили, що, на їхню думку, він не розкаявся. Однак, як вказує психолог Лайза Фельдман Барретт, усі роздуми про те, чи розкаявся Царнаєв у скоєному, — це ідеальний приклад пастки прозорості. Присяжні вирішили, що почуття Царнаєва мають обов'язково проявитися на його обличчі, бо американці очікують вияву емоцій. Однак Царнаєв не був американцем. У книзі «З чого створюються емоції» Барретт пише: «Якби Царнаєв жалкував про скоєний на Бостонському марафоні теракт, який вигляд мало б його каяття? Він мав заплакати? Просити жертв пробачити його? Визнати свою провину? Можливо — якби він слідував американським уявленням про каяття, або суд відбувався б у голлівудському фільмі. Але Царнаєв — мусульманин і чеченець. Чеченська культура вимагає від чоловіка стійкості перед лицем труднощів. Програвши бій, чоловік сміливо приймає поразку — такий менталітет «чеченського вовка». Тож якщо Царнаєв і каявся, його обличчя мало лишатися незворушним»⁹⁴.

26 Перелік коханців Аманди Нокс теж означав геть інше. Щоб її залякати, італійська поліція сказала, що Нокс ВІЛ-позитивна. Перелякана Нокс, сама-одна в камері, почала пригадувати своїх сексуальних партнерів, намагаючись зрозуміти, як це могло статися.

27 Такого в цій справі чимало. Для прокурора вирішальним став момент, коли він завів Нокс до кухні й попросив зазірнути в шухляду з ножами — чи щось зникло? «Вона почала бити себе долонями по вухах, ніби згадала якийсь гамір, крик. Крик Мередіт! Я ментально запідозрив Аманду». Чи ось таке: вечеряючи з друзями Мередіт у ресторані, Аманда раптом почала співати. «В Сієтлі всі б посміхнулися, а в Перуджі соромилися мене, — пише вона. — Мені навіть на думку не спало, що дурощі, які мої друзі вдома любили, можуть образити інших людей, не таких терпимих до відмінностей».

28 «У справі Аманди Нокс мене захоплює те, як її погубила оця легка ексцентричність — цілком буденна, ми таку бачимо в кожній школі, в кожному офісі, — написав у есеї про цю справу критик Том Дибблі. — Така ексцентричність породжує підозри і плітки, що циркулюють нашим повсякденним життям і визначають, з ким ми дружимо, а від кого воліємо триматися подалі»⁹⁵.

29 На час інциденту рівень алкоголю у крові Емілі Доу був 2,49 проміле, а у Брока Тернера — 1,71 проміле. Тобто в неї було втричі більше допустимої концентрації, а в нього — вдвічі більше. Цифри наводяться за висновками експертизи.

30 Не так давно група канадських психологів під керівництвом Тари Макдональд відвідала кілька барів і попросила відвідувачів зачитати коротку віньєтку. Вони мали уявити, що знайомляться з привабливою особою, ідуть з нею додому, лягають у ліжко — аж тут виявляють, що ні в кого немає презерватива. Далі учасників опитування попросили оцінити за шкалою від 1 (дуже малоімовірно) до 9 (дуже ймовірно) таке припущення: «Опинившись у такій ситуації, я погоджусь на секс». Можна було б подумати, що найбільш п'яні учасники скажуть, що погодяться — і сталося саме це. П'яні люди в середньому зупинилися на цифрі 5,36 за дев'ятибальною шкалою. Середня цифра у тверезих людей — 3,91. В стані сп'яніння люди не могли оцінити далекосяжних наслідків незахищеного сексу. Та коли Макдональд повернулася до барів і поставила на руки деяким відвідувачам штамп «СНІД убиває», такі люди у стані сп'яніння хотіли мати секс за вищеописаних обставин навіть трохи менше, ніж тверезі: вони не були здатні розсудливо оцінити ризик СНІДу. Там, де правила чіткі та ясні, п'яна людина може коритися їм навіть ретельніше за тверезу¹⁰⁹.

31 Чи є згода, дана у стані сп'яніння, справді згодою? За висновком суду — так, бо інакше величезна кількість людей, що насолоджувалася сексом у цьому стані, має бути за ґратами разом з тією невеликою кількістю людей, для яких секс у стані сп'яніння виявився злочином. Крім того, якщо М може заявити, що не відповідала за свої дії, бо була п'яна, чому те саме не може заявити Бенджамін Брі? Принцип «п'яна згода — це все одно згода, — йдеться у висновку, — також нагадує про те, що коли п'яний чоловік планує зґвалтування і гвалтує, його не виправдовує той факт, що це було зроблено у несвідомому стані сп'яніння». Далі висновок зі справи Брі торкається питання, яке піднімають каліфорнійські уявлення про згоду. Що коли одна сторона справді дуже п'яна? Як, власне, можна визначити, що хтось «справді п'яний»? Нам же не треба, щоб законотворці розробили заплутаний алгоритм, який встановлює, можна чи не можна нам займатися сексом у власній спальні. Ось висновок судді: «Такі проблеми постають не з правових принципів, а з нескінченної множини обставин людської поведінки, зазвичай приватних, подалі від очей незалежних свідків, і з подальших труднощів доведення, що було скоєно таке тяжке правопорушення».

32 До речі, також на диво важко визначити, чи людина п'яна. Досить показовий приклад — тести на алкоголь, які проводить поліція¹¹⁴. Патрульний зупиняє водіїв на дорозі в ніч з п'ятниці на суботу, розмовляє з ними, оглядає авто, а тоді просить подихати в трубку тих, що видаються п'янішими за допустиму норму. Визначити, кому слід давати трубку, виявляється, дуже важко. Найкращий доказ цього — те, що зорову перевірку на тверезість більше половини п'яних водіїв проходить легко. В окрузі Оранж у Каліфорнії влаштували експеримент: понад тисячу водіїв пізно вночі запросили завітати на стоянку, де вони заповнили опитувальник про свій вечір і поговорили зі студентами, яких навчили визначати п'яних. Як водій говорить, ходить? Чи тхне від нього перегаром? Чи є в машині пляшки або бляшанки з-під алкогольних напоїв? Коли інтерв'юери поставили діагнози, у водіїв узяти аналіз крові на алкоголь. Виявилося, що інтерв'юери коректно розпізнали аж 20% п'яних.

33 Ештон Кетрин Каррик, студентка Університету Північної Кароліни, написала цікавий есей, який опублікувала газета «Нью-Йорк таймс»¹¹⁷. Авторка описує алкогольну гру під назвою «пристебнись і хильни». Двох людей сковують кайданками і не звільняють, поки вони не вип'ють літрову пляшку міцного алкоголю. Вона пише: «Найбільш завзятим позначають маркером кількість порцій на руці, а потім дивляться, скільки людина випила до провалу. Хлопці пишаються, якщо до відключки здатні випити багато». Каррик провадить: «Наше, студентів, ставлення до провалів у пам'яті в наших товаришів почасти і спричиняє повсюдність таких речей. Нам це здається кумедним. Назавтра ми підколюємо друзів, які відключилися на підлозі в туалеті чи танцювали і цілувалися з якимись лівими персонажами, водночас сидючи в снопчаті. Жарти виправдовують їхні дії і заохочують поводитися так далі. Провали в пам'яті стали таким нормальним явищем, що навіть коли сам не напиваєшся до такого стану, цілком розумієш тих, хто напивається. Це визнаний спосіб зняти стрес. Засуджувати такі речі — вже ніби й занадто».

34 Утім, ідеться не лише про масу тіла¹¹⁸. Жіночий і чоловічий організми по-різному перетравлюють алкоголь¹¹⁹. У тілах жінок значно менше води, тож алкоголь потрапляє у кров помітно швидше. Якщо чоловік і жінка, обое вагою дев'яносто кілограмів, вип'ють по вісім порцій за чотири години, рівень алкоголю в крові чоловіка буде 1,07 проміле, а в крові жінки — 1,40.

35 Старші люди іншої думки. 58% відповіли, що «менше пити» — то дуже ефективний засіб для зменшення кількості сексуальних злочинів¹²¹.

36 Втім, імітацію утоплення активно використовували у програмі ВУСУ на флоті. Там підхід до тренувань був дещо інакший. «На флоті міркували так: людина починає тренування, гадаючи, що витримає все, що здатна чинити спротив. Коли людина виявляє, що не може опиратися, то впадає у відчай і опускає руки, — розповідає Мітчелл. — Тож на флоті намагалися показати, що приходить момент, коли вже ніхто не витримає, — але американський солдат має чинити опір до останнього». Флот хотів донести до своїх людей, наскільки поганою може стати ситуація. У ВПС вважали, що їхнім людям про це краще не знати.

37 Під час іншого, масштабнішого дослідження 77 зі 114 солдатів неправильно впізнали своїх допитувачів за фото — а після допиту минула всього доба! Коли солдатів спитали, чи впевнені вони у своєму виборі, жодної кореляції між рівнем упевненості й точністю впізнання не було¹²⁹.

38 «Поет мусить, свідомо чи ні, пристосовуватися до вимог свого ремесла, — писав Стівен Спендер, теж поет, — і звідси походять і ексцентричність поетів, і витоки натхнення, які, на погляд більшості людей, близькі до божевілля»¹³⁷.

39 «Сильвія, яка вкоротила собі віку у тридцять років, — писав Ернест Шульман¹⁴⁰, — входила до кількох категорій, у яких ризик самогубства підвищений. Люди, що вчинили спробу самогубства, становлять 5% населення, але серед успішних самогубців уже робила спробу себе вбити третина; Сильвія — з таких. Особи з психіатричними діагнозами складають значну частку самогубців; це теж про Сильвію. Рівень самогубств серед розлучених жінок у кілька разів вищий, ніж серед одружених; Сильвія була в процесі розлучення. Іноземці будь-де частіше вкорочують собі віку; Сильвія жила в Англії, далеко від рідних місць і людей. Самогубці часто самотні й переживають сильний стрес; саме це відбувалося з Сильвією. Багато самогубців походить із сімей, що розпалися; Сильвія була дитиною з такої сім'ї». І далі: «Вона більше не могла бути поруч з чоловіком, чия гадана велич підживлювала її власні мрії про славу». А ще колись Плат не дали оплакати батька, який помер, коли вона мала вісім років: «Якщо розвитку дитини перешкоджають, не дозволяючи вповні пережити горе, дитина виросте нездатною на взаємність, необхідну для побудови цілісної власної ідентичності й підтримання міцних емоційних зв'язків, — провадить Шульман. — Сильвію убив власний нарцисизм».

40 І це я навіть не згадав про основний приклад того, як наша нездатність зрозуміти суїцид забирає життя людей¹⁴⁵: щороку вкорочують собі віку близько сорока тисяч американців, і половина з них робить це за допомогою вогнепальної зброї. Вогнепал — основний засіб для скоєння самогубства в США — і проблема тут, власне, полягає в тому, що вогнепал справді убивчий. Вогнепал — міський газ Америки. Що сталося б, якби американці вчинили як британці та прибрали головне знаряддя самогубства з доступу? Неважко уявити. Люди

з суїцидними нахилами втрачати контекст для самогубства. А хто матиме рішуче бажання домогтися свого, муситиме обирати менш ефективний спосіб, скажімо, передозування ліків, у якого вірогідність летальних наслідків у п'ятдесят п'ять разів менша, ніж при застосуванні вогнепальної зброї. За дуже консервативними оцінками, якщо заборонити вогнепальну зброю, це врятує десять тисяч життів на рік — просто тому, що людям не буде чим себе убити. Чимала цифра.

41 Самогубства так часто мали місце на Голден-Гейті, що у 2004 році кінематографіст Ерик Стіл установив на обох кінцях мосту камери і зафіксував двадцять два самогубства, що сталися протягом року¹⁴⁷. Знаковим прикладом, показаним у змонтованому Стілом документальному фільмі «Міст» стала смерть тридцятичотирьохрічного чоловіка на ім'я Джин Спрейт, який півтори години ходив мостом туди-сюди і лише потім здійснив смертельний стрибок. Якщо простояти на мості справді довго, рано чи пізно ви побачите, як хтось стрибає.

42 Власне, 34% респондентів вважали, що всі, кому не вдасться вкоротити собі віку на Голден-Гейті, знайдуть інший спосіб.

43 Подивіться на укладену Вайсбердом мапу Сіетла¹⁵⁵. Крапки на ній — «гарячі точки», де концентрується злочинність у місті. Жителі Сіетла розкажуть вам, що в місті є погані райони. Але на мапі видно, що це не так. Поганих районів у Сіетлі немає; є кілька розкиданих по місту проблемних кварталів. Що відрізняє ці погані квартали від решти міста? Різні фактори, які діють у поєднанні. «Гарячі точки» трапляються здебільшого по головних магістралях, там часто є незабудовані ділянки чи автобусні зупинки, мешкають люди, які не ходять на вибори, поблизу часто розміщуються громадські заклади — наприклад, школа. Список ознак — деякі з яких можна пояснити, але більшість незбагненна — дуже довгий. І оскільки з плином часу ці ознаки лишаються незмінними, не змінюється і ситуація в поганих кварталах.

44 Перші експерименти Вілсона з профілактичними патрулями мали місце у місті Вічита (штат Канзас), де він був шефом поліції. Згодом Вілсон отримав таку саму посаду в Чикаго.

45 Щоб обійти ці правила, Галлахер, наприклад, вдавався до різноманітних трюків. Коли вони з напарником бачили когось, у кого підозрювали наявність зброї, то підходили до цієї людини й оточували її, щоб викликати бажання оборонятися. Тоді Галлахер представлявся офіцером поліції. «Коли зупиняєш чоловіка з пістолетом, у дев'яноста дев'ятох випадках зі ста він робить одне і те саме, — колись заявив Галлахер репортеру. — Він розвернеться так, щоб пістолет був подалі від вас — трохи відсунеться тим боком чи взагалі розвернеться. Його рука природним чином потягнеться до зброї — інстинктивний захисний рух. А тоді треба просто чекати, щоб він потягнувся по пістолет під футболку чи прикрив його. Після того ти маєш повне право проводити обшук»¹⁶⁸.

46 Колишній студент Вайсберда, Барак Аріель, перевіряв спротив ідеї контекстозалежності аж у Деррі, що в Північній Ірландії¹⁷⁴. Він попросив місцевих правоохоронців визначити проблемні квартали на патрульованих територіях, куди не завадило б відіслати більше поліціантів. Місця, які вони спрогнозували, він назвав «дороговказами». Аріеля цікавило таке питання: наскільки дороговкази поліціантів збігаються з реальними місцями концентрації злочинності у Деррі? Думаю, ви вже здогадалися. «Здебільшого вулиці, перелічені у «Дороговказах», не були небезпечними», — виснував Аріель. 97% кварталів, які поліціанти назвали небезпечними осередками злочинності, взагалі не були такими. Причому правоохоронці, які малювали дороговкази, не сиділи за столом у відділку, а мали безпосередній досвід роботи на вулиці. То була цілком їхня парафія. Вони розслідували ці злочини, арештовували цих злочинців. І все одно ці люди не зауважили моделі місць перебування незнайомих, яких арештовували.

47 Саме тому Бланд і розсердилася. «Ви мене штрафуете за фігню. Я ж просто вас пропускала. Ви позаду набирали швидкість, я від'їхала вбік, а ви мене спинили», — сказала вона. Тобто: позаду неї набирає швидкість поліційна машина. Бланд, як і годиться, пропускає її, а поліціант, який сам змусив її перейти в інший ряд, тепер її за це штрафует. Енсинія спровокував порушення.

48 Є чимало свідчень того, що афроамериканців зупиняють на дорозі частіше, ніж білих американців, тож несправедливість хибно позитивних помилок нерівномірно розподілена між громадянами. Здебільшого цей тягар на тих, хто й так уже страждає від інших видів несправедливості¹⁸⁷.

49 У ході пізнішого проекту спільно зі Скотланд-Ярдом у Лондоні, коли поліція намагалася зупинити хвилю убивств холодною зброєю серед підлітків, Шерман наполіг, щоб патрульні лишали візитки всім, з ким спілкувалися. «Іноді було по п'ятсот зупинень за вечір, — розповідає він, — і офіцери всім залишали розписку і казали: «Мене звати так, номер жетона такий. Якщо маєте скарги на мої дії, можете їх подати з цією розпискою».

Міжнародний бестселер

Розмови з незнайомцями

Малкольм
Гладвелл

Книга року за версією «Файненшіал таймз»,
«Чикаго триб'юн» і «Детройт фрі прес»

